

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

M. S. Grushyn

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

WORKS IN SLAVIC STUDIES

Volume V

Kyiv – 2020

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

Випуск V

Київ – 2020

УДК 94(4):930.85(=16)

С 47

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г.В. Папакін (голова); д. іст. н. О.О. Маврін (заступник голови);
д. іст. н., проф. Ю.А. Мицик; д. іст. н., проф. В.М. Піскун; д. іст. н. І.Б. Гирич;
д. іст. н. В.В. Корнієнко; д. іст. н. О.А. Однороженко; д. іст. н., проф. Н.І. Миро-
нець; д. іст. н. О.О. Ковальчук; д. іст. н., проф. Є.М. Луняк; д. іст., проф. Р. Ко-
вальник (м. Людзь, Республіка Польща); к. іст. н. Д.В. Бурім; к. іст. н. А.В. Стародуб;
к. іст. н. Н.О. Сінкевич (м. Тюбінген, ФРН); к. іст. н. Г.В. Потульницький;
к. іст. н. Д.С. Гордієнко.

Славістична збірка.

Вип. V / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. — К., 2020. — 232 с., іл.

ISSN 2522-462X

За редакцією

Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22716–12616Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 8 від 20 жовтня 2020)

ISSN 2522-462X

© Інститут української археографії та джерело-
знавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2020
© Д. Гордієнко, 2020
© В. Корнієнко, 2020
© Автори статей, 2020

Георгій Папакін

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО У ЦИФРОВОМУ СВІТІ:
ЩО РОБИТИ?

Сучасна теорія “поворотів” у широкому контексті розуміння розвитку людського усвідомлення світу, його сучасного та минулого має не дуже довгу історію. Власне, почалася вона лише з другої половини ХХ ст. Автором концепту “повороту” в історії філософії наприкінці 1970-х років виступив американський учений Річард Рорті. Він сформулював постулат, що антична й середньовічна філософії концентрувалися на *речах*, модерна та новітня епохи – на *ідеях*, а сучасна йому філософія в основу поставила *слово*. Це був славнозвісний “лінгвістичний поворот”. Отже, суспільство та його історію було оголошено *текстом*, його дослідження – *дискурсами*¹. У просуванні такого конструкту провідне місце належить також відомому французькому філософу Жаку Дерріда. Він писав: “Вся эта минувшая эпоха была устроена как текст – в том смысле слова, который нам еще предстоит определить. А стало быть, она поддается нашему чтению, обладает значимостью и действенностью модели, прерывает линейное время и временную линию”².

Концепт “повороту” виявився дуже затребуваним у сучасній науці. Згодом з’явилася ціла низка інших поворотів: “онтологічний”, “антропологічний”, “просторовий” тощо. Всі вони мали загально гуманітарний сенс. Уже в 1980-х роках інший американський вчений Вільям Д.Т. Мітчелл оголосив про “візуальний поворот” (pictorial, iconic, visual turn). Перша книга науковця була присвячена, за його власними словами, дослідженню того, що таке *образ* (*images*), чим вони відрізняються від слів, і яке значення має сама постановка такого питання³. Наступна праця розкривала ті самі проблеми, але стосовно ширшого поняття *зображення* (*picture*), конкретним, репрезентативним об’єктом якого виступають *images*⁴.

Приводом для констатації нового повороту стало усвідомлення того факту, що в сучасному суспільстві візуальне, зорове сприйняття всіх

¹ Див.: R. RORTY, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, 1979, p. 263; *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*, ed. R. RORTY, Chicago, 1967.

² Ж. ДЕРИДА, *О грамматологии*, Москва (Ad Marginem), 2000, с. 113.

³ W.J.T.H. MITCHELL, *Iconology. Image, Text, Ideology*, Chicago, 1986.

⁴ W.J.T.H. MITCHELL, *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual representation*, Chicago, 1994. Новіша його праця з тієї самої тематики: *What do Pictures Want?*, Chicago, 2005.

явищ, подій та процесів фактично заміщує вербальне, описове. Разом з тим Мітчелл анонсував як полемічну мету свого дослідження те, що, на наш погляд, є дуже цінним: “усі явища (*media*) є змішаними, і всі репрезентації є гетерогенними; тому не існує «чистих» візуальних або вербальних наук (*arts*), чому поняття про чисте явище – одне з центральних утопічних уявлень модернізму”⁵.

Практично одночасно з Мітчеллом, але дещо в інших термінах (ісонік-турн) про новий поворот заявив швейцарський науковець Готфрід Бьом⁶, учень Ганса-Георга Гадамера. Бьом оголосив про свою спробу “вивести Логос за межі слова за допомогою іконічних можливостей”⁷. Отже, і в його інтерпретації “візуальний поворот” тісно пов’язаний зі *Словом* (*Логос*), фактично виростає з нього.

Варто підкреслити, що сучасна російська дослідниця О. Беззубова вважає, що між термінами, які вживають обидва автори, є суттєва різниця, тому їх неможливо звести до загального знаменника. Вона запропонувала термін “візуальний поворот” як найбільш широкий за своїм значенням порівняно з “пикторіальним” чи “іконічним”⁸.

У рамках “візуального повороту” спостерігається цікава картина, яка засвідчує його “змішаний характер”. Наприклад, відомий американський дослідник імперської Росії Ричард Вортман випустив збірку своїх статей під прикметною назвою: “Візуальні тексти, церемоніальні тексти, тексти спостережень”⁹. У такий спосіб відбулося поєднання ключових термінів двох поворотів: лінгвістичного (текст) та візуального (імідж, церемонія, спостереження). Народився такий собі концептуальний кентавр.

Детальний розгляд цих теорій та існуючої наукової літератури, яку вони народили, знаходиться поза межами цієї розвідки. Варто лише підкреслити, що, на думку британської дослідниці Барбари Стаффорд, це явище носить міждисциплінарний характер, притаманне буквально всім наукам про людину¹⁰. Найбільший внесок у його формулювання і дослі-

⁵ W.J.T.H. MITCHELL, *Op. cit.*, p. 5.

⁶ G. BOEHM, ‘Die Wiederkehr der Bilder’ [in:] G. BOEHM (ed.), *Was ist ein Bild?*, München (W. Fink Verlag), 1994, S. 11–38; G. BOEHM, *Wie Bilder Sinn erzeugen*, Berlin (University Press), 2007.

⁷ G. BOEHM, *Wie Bilder Sinn erzeugen*, S. 36.

⁸ О.В. БЕЗЗУБОВА, ‘Понятие “поворота” в современных исследованиях визуальной культуры’, *Альманах современной науки и образования*, 4 (2016): 14.

⁹ R. WORTHMAN, *Visual Texts, Ceremonial Texts. Texts of Exploration: Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy*, Boston, 2014.

¹⁰ B. STAFFORD, *Good Looking: Essays on the Virtue of Image*, Cambridge, 1996, p. 23.

дження зробили філософи, літературознавці, мистецтвознавці, культурологи. Історики лише починають засвоювати цей напрям. Свідченням цього стала перша наукова конференція “Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики”, що пройшла 4 жовтня 2019 р. в Інституті історії України НАН України.

Спробую перевести таку проблематику у русло джерелознавства. З такої позиції стає очевидним, що всі перераховані вище повороти мають безпосереднє відношення до історичного джерела. Більш того – саме джерело та спосіб його інтерпретації виявилися в основі таких поворотів. Дійсно, лінгвістичний поворот привернув основну увагу до тексту, насамперед – до писемного джерела в найширшому розумінні. Тобто не лише до наративу, написаного тексту, в якому зафіксовано певні події та явища. У найширшому розумінні як текст розглядалося все тло історичних подій, проте виключно у писемному віддзеркаленні.

Візуальний (пікторіальний, іконічний) поворот привертає увагу до джерела візуального. Але не тільки. Він також трактує дослідження всіх видів джерел через зорове сприйняття.

Проте маємо констатувати, що так саме переважно зором сприймаються інші джерела, що стають підставовою характеристикою новітнього часу.

Сучасна історична доба характеризується збільшенням швидкості передавання, обробки й засвоєння соціальної інформації, носіями якої виступають електронні (цифрові) джерела. На відміну від писемних джерел вони існують у вигляді іміджів, створених комбінацією нуля та одиниці, та таблиць. Ведемо мову не тільки про файлову систему записування інформації, а про всі електронні її носії: бази і банки даних, пости, повідомлення у соціальних мережах, самі соціальні мережі як архів інформації, іміджі (зображення, моделі) певних речей та об’єктів, веб-сайти, веб-портали тощо. Спостерігаємо не лише появу все нових типів таких джерел і засобів їх функціонування. Вони проявляють тенденцію поглинати традиційні писемні, візуальні й речові джерела, нерухоми пам’ятки тощо. Зокрема, вже на початку XXI ст. очевидним став процес поступового заміщення значної частини писемних джерел електронними, що очевидно веде до нової джерелознавчої революції. В контексті парадигми поворотів маємо в такому випадку говорити про черговий поворот у науках про людину як соціальний феномен і суспільство, яке створила людина. Поза сумнівом, цього разу це “цифровий поворот” (Digital turn).

Сам термін почали активно уживати ще на межі століть. Проте у різних науках і навіть сферах людської діяльності у ньогокладають різний зміст. Здебільшого панує розуміння цього повороту як процесу запровадження найновіших цифрових технологій у техніці, наукових дослідженнях, окремих сферах діяльності людини. Так, в архітектурі вже йдеться про “другий цифровий поворот”. Під такою назвою вийшла книга архітектора Маріо Карпо. Автор доводив, що перший поворот в архітектурі був пов’язаний з новим інструментарієм науки, наданим ІТ-технологіями. Це змінило уявлення про те, як треба будувати. Другий цифровий поворот, що впливав з першого, змінив саму систему архітектурного дизайнерського мислення¹¹. Не пасуть задніх і гуманітарії. Так, дослідницька мережа GRANES (Graduate interdisciplinary network for European Studies), що об’єднує науковців університетів Базеля, Кельна, Мадрида, Праги, Сент-Ендрюса та Відня, провела у вересні 2017 р. “літню школу” з промовистою назвою “Історія та її джерела: після цифрового повороту”¹².

Цілком очевидно, що “цифровий поворот” народився завдяки і внаслідок “візуального”. Зрештою, він став логічним продовженням та наступною метаморфозою свого попередника. Адже віртуальний світ базується на переважно зоровому сприйнятті. Функція читання зводиться до мінімуму; тексти здебільшого замінюються мемами. Наступність обох поворотів підкреслюється також тим фактом, що джерела, на розкритті змісту яких зосереджується дослідницька складова “цифрового”, мають багато спільного з аудіовізуальними джерелами, якщо взагалі не тотожні. Достатньо лише згадати, що для перегляду і тих, і тих потрібне спеціальне обладнання, апаратура, програми тощо.

Із загальнофілософської точки зору нові реалії цифрового світу розглянув американський дослідник Вім Вестера. У передмові до видання, нагородженого однією з престижних американських книжкових премій NIEA, він зазначав: “Цю книгу спричинила прогресуюча віртуалізація світу та її безмежний вплив на людське існування. Вона аналізує роль комп’ютерів, смартфонів, соціальних мереж, а також Інтернету загалом і як вони впливають на наше розуміння світу”¹³. Автор окреслив широку палітру впливу цифрових технологій і самого віртуального се-

¹¹ M. CARPO, *The Second Digital Turn: Design beyond Intelligence* (Mit Press), 2017.

¹² *History and its Sources – after the Digital Turn* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://grainesnetwork.com/2017/09/12/commentary-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-graines-summer-school-2017>

¹³ W. WESTERA, *The Digital Turn. How the Internet transforms our Existence*, s. l., 2015, p. 6.

редовища на сучасне суспільство, визначивши як позитивні, так і негативні тенденції цього процесу. Зокрема, щодо нашої теми він дійшов парадоксального, проте справедливого висновку: “насправді, цифрові медіа є нашими первинними джерелами (*primary sources*), що формують думку, і тому спричиняють фундаментальні зрушення в нашій культурі. Ми маємо усвідомити, що зробити все світове знання доступним не означає зробити нас більш інформованими – насправді це призводить до того, що ми стаємо менш здатними зрозуміти світ”¹⁴. Тому дуже важливо розібратися з тим, які наслідки матиме, чим загрожує “цифровий поворот”, у чому його привабливість і підступність для гуманітарних наук, насамперед джерелознавства. Отже, знову маємо справу з джерельним підґрунтям нового “повороту” в соціогуманітаристиці.

Не можна стверджувати, що можливості цифрової ери стали предметом пильної уваги гуманітаріїв. Адже для них це фактично означає створення нової реальності, що має водночас позитивні та негативні наслідки. Мабуть, найкраще описав їхній стан Адам Данн у своїх рефлексіях щодо згаданої “літньої школи” GRANES, визначивши два основні напрямки сприйняття історичною спільнотою цифрового світу: “Перше, очікування невідомого або страх перед ним. Історики відчувають, що неспроможні отримати фах, потрібний для найповнішого використання цифрової гуманітаристики чи вони просто відмовляються від набуття такого фаху. Друге, відкрите, некритичне сприйняття чарівної технології, які здатні захистити Історичну Гільдію. Межа між двома позиціями виглядає тонкою, і провести її складно”¹⁵.

На сьогодні існує лише певна кількість розвідок з приводу “цифрового повороту” в гуманітарних науках, насамперед історичних. Разом з тим гуманітарна спільнота свідомо його існування. Так, на останньому XXII Міжнародному конгресі історичних наук (серпень 2015, Китай), серед головних тем обговорювався “Цифровий поворот в історії”. Цьому було присвячено дві сесії, на яких, за свідченням російського історика-кліометриста Л. Бородкіна, “В рамках первой сессии докладчики стремились показать, что «цифровой поворот» означает необходимость для историков адаптировать традиционные исследовательские подходы с учетом создающихся баз данных или учитывая влияние на историческую науку «внешней» сетевой среды. В докладах, представленных на второй сессии, акцент был

¹⁴ W. WESTERA, *Op. cit.*, p. 141.

¹⁵ A. DUNN, *GRAINES Summer School – History and its Sources: After the Digital Turn – A reflection* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://grainesnetwork.com/2017/09/12/graines-summer-school-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-a-reflection>.

сделан на адаптацию и применение историками новых исследовательских инструментов”¹⁶. Московський професор, оцінюючи дискусію, виділив три основних, на його думку, аспекти, що визначають сучасний “цифровий поворот”: збільшення кількості оцифрованих джерел “експоненціально”; зростання попиту на нові комп’ютерні програми та інструменти; конкуренція історичних наук з іншими у пошуках джерел фінансування¹⁷. Слід констатувати, однак, що на конгресі в основному освітлювалися суто практичні проблеми “цифрового повороту”, конкретні приклади опрацювання методики, навіть комп’ютерні програми, що застосовуються. Виняток становила лише доповідь італійського професора Г. Аббатісто, який виділив чотири проблемних аспекти “цифрового повороту”: перехід від світу документів до світу дискретних даних, отже проблема деконтекстуалізації і фрагментації історичної інформації; протиріччя між динамікою і статикою історичної інформації; мутація мови історичної науки з наративних текстів до модульних, дискурсивних або іконографічних блоків; переорієнтація з обмежених у часі текстів і даних на довготривалі процеси. У доповіді йшлося також про перехід до різноманітних форм візуалізації джерел, створення нової класифікації та рівнів їхнього аналізу¹⁸.

Предметом жвавої дискусії світової історичної спільноти стало також питання: чи зводиться “цифровий поворот” до вдосконалення інфраструктури історичних досліджень, чи він здатний вплинути на методологію історичної науки. Проте, як бачимо, джерелознавчий вміст повороту практично не розглядається. Тим не менше він присутній практично в кожному конструкті, пов’язаному з “цифровим поворотом”.

Автори посібника з “цифрової історії” Данієл Кохен та Рой Розенцвейг ще 2005 року окреслили сім якостей електронних джерел, які позитивно впливають на працю дослідника: “компактність, доступність, гнучкість, різноманітність, маніпуляційність, інтерактивність, гіпертекстуальність (або нелінійність)”. Водночас вони вели мову про п’ять небезпек або ризиків “інформаційного суперхайвея”: проблеми якості, стійкості (збереження автентичності), дотримання прав автора, пасивності сприйняття, можливої дискримінації у доступі, що визначається впливом могутніх медіакорпорацій¹⁹.

¹⁶ Л. Бородин, ““Цифровой поворот” в дискуссиях на XXII Международном конгрессе исторических наук (Китай, 2015)”, *Историческая информатика*, 3–4 (2015): 58.

¹⁷ *Ibid.*, с. 62.

¹⁸ *Ibid.*, с. 60–61.

¹⁹ D.J. COHEN, R. ROSENZWEIG, *Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web* (University of Pennsylvania Press), 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/introduction>.

Викликам і небезпекам, пов'язаним з “цифровим поворотом”, присвячена певна історіографія. На думку російського дослідника С. Баканова, “цифрова історія”, наприклад, несе суттєву загрозу для традиційної історії як науки. Він уважає, що важливі сутнісні характеристики першої: відкритість, доступність, демократичність, орієнтація на масового користувача – суперечать самому змістові історії, заважають критичному підходу до джерел, їх всебічному аналізу та порушують принцип наукової об'єктивності. Більш того, Баканов заявляє, що зовнішнє середовище, спричиняючи тиск на науку, ставить під сумнів “сам об'єкт исторического знания – историческую реальность”²⁰. На його погляд, “между исследователем и историческим источником начала образовываться новая преграда в виде электронной копии документа, которая существенно затрудняет возможности научной критики данного источника и его археографическое описание. Тезис о том, что копия важнее оригинала, подрывает основы источниковедения”²¹. У цьому можна побачити тугу представника Історичної Гільдії за часами, коли джерела були доступні виключно обраним професіоналам, а не кожному пересічному користувачеві електронних ресурсів. На думку автора, загрожуваним є сам історичний аналіз, проблематика історичних досліджень, форма наукових дискусій тощо.

Більш професійним і методологічно виваженим поглядом на небезпеки “цифрового повороту” нам видаються думки вже цитованого Адама Данна. Він бачить серйозні загрози від сприйняття цифрових технологій як казкового “чорного ящика”, “куди варто завантажити свої дослідницькі запитання і в чарівний спосіб отримати на іншому кінці відповіді на них”. Історик справедливо наполягає на тому, що стосовно цифрових технологій у гуманітарних науках потрібно вживати такі самі критичні критерії й підходи, як і стосовно будь-якої історичної методології. Історик констатує: “...цифрова гуманітаристика не є тим засобом, який можна використати для отримання відповіді на будь-яке питання, і вона корисна настільки, наскільки ми зробимо її корисною. База даних задля бази даних є гарною, але загрожує перетворитися лише на красиву іграшку”²².

Поза сумнівом, виклики в контексті “цифрового повороту” є очевидними. Окреслений в історіографії і наведений вище перелік таких небезпек потребує розширення. Достатньо згадати той незаперечний факт,

²⁰ С.А. БАКАНОВ, ““Цифровая история”: вызовы и риски для профессионального сообщества историков”, *“Цифровая гуманитаристика”: ресурсы, методы, исследования. М-лы Международной научн. конференции (г. Пермь, 16–18 мая 2017 г.)*, ч. 1, Пермь, 2017, с. 12.

²¹ *Ibid.*, с. 13.

²² А. DUNN, *Op. cit.*

що кожне цифрове джерело створено з використанням певної програми, і для прочитання / ознайомлення з ним потрібно таку програму знати і мати. Також треба дбати про професійну підготовку джерела для оприлюднення в цифровій формі, оскільки така непрофесійна акція здатна призвести до неочікуваних наслідків.

Електронне джерело не може поводити себе як традиційне писемне або речове, монументальне або візуальне. Надто різняться вони як за фізичними якостями, так і за сутнісними характеристиками, методами дослідження. Тому доцільно розглянути специфіку таких джерел більш детально.

Засадничою особливістю джерел, що розглядаються, є їхній поділ на дві великі категорії. Одна – цифрові джерела, які були створені від початку в такому вигляді (*born digital*). Друга – джерела, створені раніше в іншому вигляді (писемні, візуальні, речові, монументальні), але згодом оцифровані й у такий спосіб перетворені на цифрові (*digitalizing*). До певної міри це співвідноситься з поділом писемних джерел на первинні та вторинні. Проте специфіка нового типу джерел у тому, що оцифровані джерела набувають таких саме визначальних рис, що і цифрові. На відміну від вторинних писемних джерел оцифровані не поступають цифровим в автентичності, вірогідності, значущості тощо. Просто вони мають іншу первинну основу, походження, бо їхню переважну більшість було створено до цифрової ери. Маємо констатувати, що основна увага історичного співтовариства прикута саме до таких оцифрованих джерел. Натомість історична вага джерел, створених у цифровій формі, практично опинилася поза увагою істориків та джерелознавців.

Основними типами цифрових джерел стають текст, таблиця та зображення. Причому ці типи практично не є жорстко відокремленими один від одного, здатні створювати різноманітні гібриди. Так, оцифрований рукопис первісно являє собою зображення (імідж). Водночас він виступає як текст. Саме на базі його опрацювання як тексту створюються різні таблиці, що передають структуру інформації, закованої у джерелі. За ними здійснюється пошук імен, географічних назв, термінів, фрагментів сюжетів тощо. Пов'язані між собою таблиці перетворюються на базу даних – складову частину оцифрованого джерела. Обов'язковим додатком до нього є комп'ютерні програми, алгоритми розпізнавання об'єктів та інформації тощо.

Вирішального значення набуває той факт, що такі джерела з технічного погляду являють собою багатoshаровий мультимісний контейнер. Кожен шар є сукупністю об'єктів цифрового файлу, що об'єднані певними ознаками. Такі шари містять інформацію щодо тексту, контексту,

зовнішнього вигляду, походження, дипломатики та палеографії джерела, відтворюють всю історію його змінення або псування. У сукупності вони надають метайнформацію про джерело. Причому така метайнформація, за слушним спостереженням російського дослідника А. Володіна, являє собою “сложное соотношение разнотипной информации – вербальной, изобразительной, пространственной, потоковой”²³.

Перший погляд на “цифровий поворот” пов’язаний з прагненням до дигіталізації всієї попередньої джерельної спадщини людства. І це вже не ілюзія або мрія. Створення потужної метабази “цифрової спадщини людства” стає очевидним фактом. Попри свою надзвичайну витратність, масштабність завдань та неоднозначність наслідків багато держав світу та міжнародних інституцій (ЮНЕСКО, МРА, ІФЛА) вже розпочали таку роботу. За даними, які наводив у жовтні 2019 р. фінський історик Яні Мар’янен, у Норвегії оцифровано всі друковані видання; у Великій Британії – майже половина видань XVIII ст.; у Національній бібліотеці Фінляндії – всі газети, що побачили світ до 1928 р.²⁴ З 2007 р. за програмою Європейської Комісії розпочався дуже амбітний проєкт *Europeana Newspapers*, що має за мету повнотекстове оцифрування 10 мільйонів європейських газет і розміщення їхніх цифрових зображень на відповідному порталі²⁵.

Причому ця проблема набула актуальності не лише для держав з високорозвинутою економікою. Перевести значну частину архівної спадщини нації у цифровий формат прагнуть також держави Азії та Африки. Яскравий приклад – проєкт оцифрування історичних документів у Національному архіві Зімбабве. Автори проєкту розглядають його як найсамперед стратегію забезпечення доступу до важливих історичних документів, у другу чергу – як прийнятну стратегію забезпечення довготривалого зберігання історичних джерел. При тому зімбабвійські архівісти бачать істотні проблеми оцифрування, пов’язані з можливою загрозою історичним документам від самого процесу дигіталізації; проблеми визначення критеріїв відбору документів, обрання відповідних форматів відтворення і обладнання для цього тощо²⁶. Аналогічний проєкт замбій-

²³ А.В. Володин, ‘Оцифровка как информационное моделирование: освоение многослойности электронных форматов в исторических исследованиях’, *“Цифровая гуманитаристика”*: ресурсы, методы, исследования, с. 113.

²⁴ *Digitalisation is transforming historical research – and History itself*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.helsinki.fi/en/news/language-culture/digitalisation-is-transforming-historical-research-and-history-itself>.

²⁵ Див. портал проєкту *Europeana Newspapers*: <http://www.europeana-newspapers.eu>

²⁶ D.T. SIGUAKE, C.T. NENGOMASHA, *Challenges and Prospects facing the Digitalization of Historical Records for their Preservation within the National Archives of Zimbabwe*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/10539/11533>.

ських архівістів виділяє такі критерії відбору джерел для визначення першочерговості оцифровування: інтелектуальний контент; рівень затребуваності суспільством; урахування ступеню звернення дослідників до певних джерел; ступінь описування і каталогізації документів²⁷.

Очевидно, що “цифровий поворот” надає нечувані раніше перспективи. Перша з них – можливість оприлюднення джерела (незалежно від його первісного вигляду й форми) в електронних мережах у повноформатному вигляді. ІТ-технології надають для цього практично необмежені інструменти, в тому числі відтворення тривимірних моделей. Таке зображення джерела або пам’ятки можна використовувати для глибокого всебічного наукового дослідження, в музейництві тощо. Писемне джерело також може бути презентованим у повній відповідності до оригіналу, включаючи зовнішній вигляд матеріалу, його структуру, пошкоджені місця, колір чорнила, позначки на тексті тощо. Більш того, швидкий розвиток інформаційних технологій здатний поставити на порядок денний відтворення тривимірного (3-D) зображення будь-якої пам’ятки або джерела.

З розвитком цифрових технологій, збільшенням обсягів оцифрованої історичної спадщини людства все менше перешкод лишається на шляху доступу до джерел. Фактично цю споконвічну проблему можна вважати остаточно розв’язаною. Віддалений доступ тепер можливий з будь-якої точки земної кулі до всіх без винятку центрів зберігання джерел.

Окрім того, подальший розвиток електронного (цифрового) джерелознавства практично стирає межу між цією наукою і практикою та археографією. Адже існування в електронній мережі будь-якого оцифрованого (цифрового) джерела стає специфічною формою публікації. А це – завдання едичійної археографії. Те, що ще минулого століття було здебільшого мрією археографів – факсимільне відтворення джерел, – перетворюється на буденну практику. База або банк даних у цифровому вигляді – своєрідна форма камеральної археографії. Нарешті, пошук інформації у цифрових і соціальних мережах замість місця зберігання джерел (архів, музей, бібліотека) репрезентує польову археографію, а також евристичну роботу археографа.

Друге пов’язане з самою суттю “цифрового повороту”. Заміщення все більшого сегменту джерел їхніми цифровими високоякісними зобра-

²⁷ С. НАМООУА, *Digitization of Historical information at the Nation Archives of Zambia: Critical Strategic Review*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/11495/Hamoooya%20-%20Digitization%20of%20historical%20information%20at%20NAZ%20PPT.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

женнями, превалювання електронних джерел первісного типу (тобто створених як цифрові) ставить питання про долю джерела у цифровому (віртуальному) середовищі. Цю проблему практично недосліджено. Очевидним є лише те, що електронне джерело, як і все це середовище – нестабільне, піддається різноманітним впливам, змінам, трансформаціям. Для його прочитання, дослідження, просто ознайомлення потрібні відповідні технічні пристрої (гаджети), які застарівають дуже швидко. Немає жодної гарантії, що створене сьогодні електронне джерело (або цифровий імідж традиційного джерела) можливо буде навіть побачити за 20 років. Отже, дигіталізація паперових архівів, що розгорнулася на Заході, ризикує мати своїм наслідком накопичення купи віртуального сміття, з яким згодом ніхто не зможе ознайомитися. Вихід – у постійному вдосконаленні технічного забезпечення, перенесенні зроблених іміджів на нові носії тощо. Отже, електронні джерела, крім спеціального обладнання, потребують спеціального інструментарію й методології дослідження. Вони за самою сутністю є комплексними джерелами, дослідження яких потребує такого самого комплексного аналізу. Напрацювання такої методології, інструментарію і є основним завданням “цифрового повороту”.

Глобальне запровадження електронного документообігу фактично ставить крапку в долі офіційних писемних джерел. Їхня кількість стрімко скорочується, тяжіє до повного зникнення. Джерела особового походження також уражені цим вірусом: звичайне листування переміщується в глобальну мережу Інтернет, електронні соціальні мережі. Туди саме прямують і сучасні щоденники, зручним місцем для яких стають блогосфера, фейсбук, Lifejournal тощо. Вони втрачають статус інтимного джерела, розрахованого на сприйняття адресатом або обраною вузькою групою кореспондентів. Натомість перетворюються на об’єкт широкої суспільної уваги, жвавого обговорення у тих самих соціальних мережах.

Нарешті, третя особливість електронних джерел полягає у створенні найбільш сприятливих умов для різноманітних реконструкцій джерел, пам’яток незалежно від виду й типу і навіть подій. Це можуть бути монументальні або мистецькі пам’ятки, первинний вигляд яких можливо відтворити в будь-якому форматі. Писемні пам’ятки, що мають прототип, кілька редакцій, ізводів, доповнень можливо звести до одного тексту з поданням усіх наявних різночитань. Ще більше можливостей надають різноманітні бази даних, що дозволяють заводити у них і обробляти за допомогою інформаційних програм найрізноманітнішу інформацію. Також мовиться про віртуальні історичні реконструкції, де вирішальну роль відіграють гіпертекстові, мультимедійні та ГІС-технології.

Ще одна особливість “цифрового повороту” – його швидкість і незворотність, сповнена справжнього драматизму. Як зазначали ще 2005 р. автори посібника з “цифрової історії” Даніел Кохен та Рой Розенцвейг, більше 10 років тому, тобто раніше 1994 року, лише деякі з істориків знали про існування Інтернету. “Десять років тому ми могли стати об’єктом цікавості, якщо не насмішок, коли б запропонували такий проєкт. Сьогодні потреба в ньому є samozрозумілою”²⁸.

Отже, цілком очевидним є той факт, що “цифровий поворот” з точки зору джерелознавства є реальним фактом, але практично недослідженим. Так само очевидним є потреба в такому дослідженні, або у розвитку “цифрового джерелознавства”. Адже воно веде свій наступ на всі наші традиційні методи опрацювання джерел.

²⁸ D.J. COHEN, R. ROSENZWEIG, *Op. cit.*

Олександр Маврін

АНГЛОМОВНА UCRAINICA:
матеріали до бібліографії

На початку діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України у матеріалах до розробки концепції діяльності Інституту Павло Сохань у вступному слові окреслив тогочасні основні проблеми української археографії. Другим пунктом передбачалося “Визначення основних напрямів науково-інформаційного опрацювання різноманітних за часом та походженням історичних джерел, розробка серії науково-довідкових археографічних видань та створення національного зведеного комп’ютерного банку даних «Архівна та рукописна Україніка»”¹. Пізніше це питання розгорнув Г. Боряк у своєму монографічному дослідженні². У практичному виконанні теоретичних напрацювань археографів, ще Археографічна Комісія УРСР у 1990-му році опублікувала архівні матеріали з історії України в Канаді³, а у 1993-му році в рамках серії “Архівна Україніка за межами України” Джанет М. Хартлі уклала попередній анотований перелік матеріалів “Архівна українська у Великобританії”⁴. Проте англомовна бібліографічна Україніка не мала відповідного подальшого розвитку в роботі Інституту. Періодично на сторінках спільного з Інститутом рукопису НБУВ збірника “Рукописна та книжкова спадщина України” з’являлися огляди закордонних книжкових колекцій, зокрема з англомовної славістики⁵.

Першим науковим відрядженням автора цього матеріалу ще у якості аспіранта Інституту української археографії була поїздка у 1992-му році до Москви з метою ознайомлення з фондами Російської державної бібліотеки. Конкретним завданням був пошук англійських видань XVII-го –

¹ П. Сохань, ‘Вступне слово’, *Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради “Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”*, Київ, 16–18 грудня 1992 р., К., 1992, с. 5.

² Г.В. Боряк, *Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна українська”*, К., 1995, 348 с.

³ *Архівні матеріали з історії України в Канаді. Попередній анотований перелік*, уклад Богдан Кравченко, К.; Едмонтон, 1990, 38 с.

⁴ *Архівна українська у Великобританії. Попередній анотований перелік матеріалів*, уклала Джанет М. Хартлі, К.; Лондон, 1993, 94 с.

⁵ Л. Пендзей, ‘Славянская коллекция в фондах библиотеки Торонтского университета’, перевод с английского Л.В. Шариповой, *Рукописна та книжкова спадщина України*, вип. 2, К., 1994, с. 244–247.

початку XIX-го століть, які містять згадки про Україну. За результатами відрядження було представлено доповідь на науковій конференції “Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України” (Київ, 1993)⁶. З того часу і до сьогодні актуальним залишається питання “Створення вичерпної, інформаційно насиченої системи бібліографічних покажчиків, що узагальнюють та упорядковують найважливіші книжкові матеріали, пов’язані з українською тематикою...”⁷. Славістична англomовна бібліографія може бути перспективним проєктом для щорічника “Славістична Збірка” і слугуватиме інформаційною базою даних для дослідників, що вивчають не лише історію слов’янських народів, а й культуру, науку, філософську думку народів Центральної та Східної Європи. Насамперед, залишаються пріоритетними українознавчі праці, або праці, у яких присутні згадки про Україну та українців. Важливим елементом бібліографії можуть бути також твори, присвячені національним меншинам та корінним народам України. Першим етапом освоєння величезного масиву літератури можуть стати маловідомі твори, написані в період XVII–XIX ст. Перспективним напрямом роботи має стати укладання англomовної славістичної бібліографії на основі фондів ЦДІАК (ф. 739 – Колекція стародруків; ф. 232 – Документи, зібрані археографічною експедицією ЦДІА УРСР). Загальна кількість становить 1058 одиниць, з них 494 – іноземні видання, з яких 10 – англійські⁸. Проте першочерговим має стати опрацювання фондів НБУВ. Сучасні технології дозволяють опрацьовувати також закордонні бібліотечні зібрання англomовних країн, насамперед Великої Британії та США й Канади.

Англomовна історична бібліографія з славістики є однією з найрозвиненіших у світі, а за впливом на розвиток славістичних студій їй належить сьогодні провідна роль. Великий англomовний масив славістичних публікацій формувався протягом принаймні двох століть – XVIII-го та XIX-го. Тут слід відзначити, що в українській історичній науці процес становлення іноземного, зокрема і англomовного слов’янознавства та східноєвропейських студій залишається не дослідженим. Але саме у Ве-

⁶ О.О. МАВРІН, ‘Англійські джерела XVII – початку XIX ст. про Україну в Російській державній бібліотеці в Москві’, *Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Тези наукової конференції*, К., 1993, с. 95–96.

⁷ *Ibid.*, с. 95.

⁸ І.О. ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ, О.Г. ПОЛЕГАЙЛОВ, ‘Каталог стародрукованих видань XV–XVIII ст. з фондів ЦДІА УРСР у м. Києві’, *Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.*, К., 1988, с. 243–244.

ликий Британії та США наприкінці ХІХ-го – на початку ХХ століття відбувався активний процес освоєння “слов’янського питання” в межах не лише політичних кіл, а й в академічному середовищі. Цьому сприяли процеси національного самоусвідомлення слов’янських народів та міграційні хвилі нового етнічного елемента у США. Десь у цих перших спробах осмислити історичну роль та місце цих народів містяться і українські сюжети. Проте, як стверджує англійський дослідник Д. Сондерс, українська тематика, порівняно з російською, досить слабо представлена в англомовній історіографії, хоча обидві теми мають бути залучені до загальної течії Слов’янських студій⁹. У міжвоєнний період українська проблематика розглядалась в англомовних країнах майже виключно у середовищі української еміграції, підтриманої діячами УНР у вигнанні. Тим не менш, вийшовши з комплексу славістичних досліджень, українська тема окреслюється як окремий напрям світової науки і посідає відповідне місце в англомовному світі з початком діяльності Українського Інституту Гарвардського Університету. У 1960-ті – 1980-ті роки зарубіжне українознавство пододало ізолюваність від інших напрямів східноєвропейського комплексу західної історіографії. Це сприяло виходу україністики на рівень вимог світової науки. Ключову роль у цьому відіграв “український Гарвард” і особисто О. Прицак. Перехід на англійську став багато в чому саме цим поворотним моментом¹⁰.

У 1940 р. в Лондоні вийшла перша англомовна (не переклад) загальна історична праця з історії України. Це була книга В. Аллена “Україна. Історія”¹¹. Артикуль у назві країни явно вказував на традиційний на той час у англійців підхід до “недержавної нації”. Подальший аналіз публікацій дозволить визначити особливості розвитку західної славістики, її українознавчих елементів та виділити коло авторів, які торкалися цих проблем.

Укладання бібліографічної україніки з урахуванням сучасних методик та підходів дозволить унаочнити загальну картину розвитку англомовної україністики та визначити її місце у центрально-східноєвропейському вимірі.

Для справи укладання англомовної бібліографічної україніки важливе значення мають енциклопедії, які містять найбільш загальну інфор-

⁹ D. SAUNDERS, ‘Modern Ukrainian History’, *European History Quarterly*, vol. 18 (1988): 473.

¹⁰ О. ПРИЦАК, ‘Проект “Вступу до історії України”’, *Український Історик*, 1–4 (17–20) (1968): 128–129; I. RUDNYTSKY, ‘Introduction’, *Rethinking Ukrainian History*, ed. by IVAN L. RUDNYTSKY with ass. of J.-P. HIMKA, Edmonton (Canadian Institute of Ukrainian Studies), 1981, p. VIII–IX.

¹¹ W.E.D. ALLEN, *The Ukraine. A History*, London, 1940, 404 p.

мацію, періодичні видання, такі як “Український історик”¹², “Harvard Ukrainian Studies”, “Ukrainian Quarterly”, “Ukrainian Review” тощо. Великий обсяг бібліографічних даних містять бібліографічні анотовані покажчики, укладені Б. Винаром¹³.

Таким чином, цей невеликий за обсягом матеріал має привернути увагу спеціалістів, які вивчають питання зарубіжної історіографії та долучитися до справи укладання англomовної бібліографічної україніки. “Славістична Збірка” є цілком відповідною платформою для просування цього перспективного проєкту, який матиме на виході інформаційний масив для подальших славістичних студій. Крім того, “занурення” в англomовний текст і контекст дозволить науковцям вдосконалювати наукову вітчизняну термінологію, засобами транслітерації захистити українську історіографію від Google перекладів та “гарвардської”, а насправді русифікованої транслітерації для “Referensis” у Scopus and WoS публікаціях. У наступних випусках “Славістичної Збірки” доцільно було б представити анотовані огляди англomовних публікацій за хронологічним принципом, або за проблемним.

¹² ‘Хроніка / Англomовні матеріали в “Українському Історикі”, *Український Історик*, 1–3 (25–27) (1970): 207.

¹³ B. WYNAR, *A Bibliographic Guide to English-Language Publications*, Englewood, Colorado (Ukrainian Academic Press, A Division of Libraries Unlimited, Inc.), 1990, 406 p.; B. WYNAR, ‘Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English, Preparing during the years 1928–1988’, *Український Історик*, 1–4 (97–100) (1988): 168–187.

Оксана Ковальчук

АКТОВА АРХЕОГРАФІЯ НА СТОРІНКАХ
“АРХИВА ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ”:
ФЛУКТУАЦІЯ ФОРМ

Актова археографія – це різновид археографії, предметом якої є збір, опис і видання актового матеріалу. Саме поняття “акт” є досить розмитим. Існує декілька визначень цього поняття. В “Енциклопедії історії України” зустрічаємо таке: “Акти історичні – історичні документи, у яких в юридичній формі зафіксовано постановку чи вирішення питання договірно-правового змісту між певними юридичними сторонами...”¹

“Архив Юго-Западной России” (далі – АЮЗР) є формою публікації актового матеріалу, оскільки лівову частину його видань становлять документи з книг судово-адміністративних установ Правобережної України. Але вивчення публікацій АЮЗР суттєво утруднене. Протягом декількох десятиліть вчені намагалися систематизувати актовий матеріал за такими параметрами, як об’єм і тематика вміщеної інформації, тип актового матеріалу². У вивченні наука спирається на логічні закономірності в розвитку того чи іншого явища, але не кожне явище має системний характер. Окремі з них проявляють елементи випадковості. Схоже, що актова археографія на сторінках АЮЗР саме така, що дало підстави Б. Ватулі охарактеризувати її як явище неупорядковане й багато у чому хаотичне³. Дійсно, за декілька десятиліть існування цього видання так і не було вироблено чітких правил археографії актового матеріалу. Почасти редактори й упорядники користувалися загальними правилами, що були виголошені в першому томі “Памятников”, але вони були досить абстрактними і не знайшли подальшої деталізації в АЮЗР. Тому кожен упорядник

¹ *Енциклопедія історії України*, редкол. В.А. Смолій та ін., К. (Наукова думка), 2003, т. 1: А–В, с. 60.

² А.К. Швыдыко, ‘Анализ дореволюционных публикаций документальных источников по истории освободительного движения на Украине в XVIII в.’, *Анализ публикаций источников по отечественной истории*, Днепропетровск, 1978, с. 83–102; Н.П. Ковальский, *Источниковедение истории Украины XVI–XVII ст.*, ч. 2: *Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников*, Днепропетровск (ДГУ), 1978, 115 с. Окрема бібліографія дослідження актових книг вміщена в розділі “Джерелознавчі праці” в роботі М. Ковальського, *Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст.*, К., 1993, с. 39–90.

³ Б.С. Ватуля, *Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX века*, диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук, К., 1952, 378 арк.

наповнював окремий том конкретикою, що впливала з його власних уявлень про норми актової археографії. Кожен редактор мав власний стиль публікації актового матеріалу. До регулярних, тобто таких, що зустрічаються в кожному томі, елементів можна віднести хіба що історичні передмови та заголовки до документів від упорядників. Натомість всі інші елементи включно з легендами і примітками є речами ситуативними, до того ж довільними у своєму змістовому наповненні. Перед дослідниками постає велика кількість різноманітних елементів: пояснення актової лексики; сусідство поряд із заголовками від упорядників оригінальних; післятекстові ремарки; цитування у примітках частин окремих документів та залучення додаткових актів, невеликі наукові дослідження; коментарі упорядника щодо характеру документа, що мають довільне розміщення; описи маргіналій, печаток, почерків, підписів; виділення або не виділення структурних елементів формуляру тощо.

Попри те, в цьому величезному масиві неоднорідного матеріалу, що й становить предмет актової археографії, простежуються споріднені елементи, спробуємо використати поняття флуктуації при вивченні археографічних явищ. Флуктуацією називають випадкове відхилення від норми. Що ж в даному випадку можемо вважати за норму? У згаданій вже роботі Б. Ватулі за зразок актової археографії взято норми публікації актового матеріалу, розроблені Петербурзькою археографічною комісією. Київська археографічна комісія (далі – КАК) не дотримувалася цих норм. Тому спробуємо за норму обрати щось, що було означене як таке самими членами КАК. Ситуація ускладнюється ще й тим, що відсутні теоретичні роботи з цього питання. Не допоможуть у даному випадку й міркування окремих співробітників КАК, зокрема О. Левицького⁴ й І. Каманіна⁵, щодо книг судово-адміністративних установ, оскільки прояснюють погляд на актову археографію лише двох упорядників, натомість залишаючи поза увагою думки решти. На нашу думку, структуруючу роль мала відігравати передмова, що розпочинає друкування АЮЗР. У ній викладено не лише загальний план видання, що на думку О. Журби належав М. Іванишеву⁶,

⁴ О.И. Левицкий, 'Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии', *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.*, Москва, 1902, т. 2, с. 55–83; О.И. Левицкий, 'О судьбе древних актовых книг и собрании их в центральных архивах', *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, К., 1896, кн. 10, с. 11–14.

⁵ И. Каманин, 'Киевский Центральный архив для древних актовых книг губернии Киевской, Подольской и Волынской в течении протекших 50 лет его существования (1852–1902)', *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, К., 1903, кн. 17, с. 73–86.

⁶ О.І. Журба, *Київська археографічна комісія 1843–1921. Нариси історії і діяльності*, К. (Наукова думка), 1993, с. 76.

а й погляди на сам предмет актової археографії. Останній акцентує увагу не на самих актових книгах, а на їх інформативному потенціалі, на “різномісному значенні історичних даних, що містяться в актах”⁷ і на “можливості пояснити за ними різні сторони минулого життя”⁸. Пізніше М. Юзефович додасть: “Наше завдання... пошук у писемних пам’ятках тутешньої старовини, особливо у величезному сховищі Київського Центрального архіву, що містить дорогоцінні джерела...”⁹ Таким чином об’єктом публікації є актовий матеріал як джерело історичної інформації. У передмові окреслено й основні теми, до яких і буде підбиратися потрібна інформація¹⁰. Визначення акта як джерела постачання історичної інформації передбачає й певні правила його публікації. Проте АЮЗР не став виключно тематично-інформативною публікацією. В межах серійного видання спостерігається певний надлишок інформації, що виходить за межі функціонального призначення. Це, наприклад, розвиток попри заявлену тему інших сюжетних ліній, що не є безпосередньо дотичними до головної. Зустрічаються окремі зауваги щодо почерків писарів, печаток, підписів, маргіналій, що не мають жодного функціонального призначення в контексті означеної теми видання.

Все це різноманіття можна звести до трьох форм, що мають свою едичіюну специфіку. Перше – це вже окреслене, в даному випадку нормативне, розуміння актової археографії як публікації матеріалу, інформації до певної історичної тематики. Друга форма актової археографії виходить з розуміння акта як певного історичного явища, що вимагає й відповідної едичії. Третя форма – це зосередження уваги на інформативному потенціалі акта, як феномену конкретної соціальної практики, що диктує власну тематику дослідження. Спробуємо стисло проаналізувати кожну із зазначених форм на основі матеріалів окремих томів АЮЗР.

Отже, визначення акта як джерела постачання історичної інформації передбачає таку форму публікації, що відрізняється вузько спеціалізованою інформативною насиченістю. Тобто до уваги не береться сама актова книга як певна цілісність, контекст знаходження документа. Обираються лише акти, важливі для висвітлення теми. Вибірковий підхід був покладений в основу публікації документів в АЮЗР. Кожен упорядник мав власні принципи відбору документів. Так, В. Антонович визначав

⁷ АЮЗР, ч. I, т. 1, К., 1859, без нумерації.

⁸ *Ibid.*, с. VI.

⁹ М. Юзефович, ‘От председателя Киевской комиссии для разбора древних актов’, АЮЗР, ч. II, т. 1, К., 1861, с. VIII.

¹⁰ АЮЗР, ч. I, т. 1, К., 1859, с. VII–IX.

коло типових документів і публікував лише найяскравіший. Документи, в свою чергу, могли зазнавати скорочення при публікації, замінюватись описами або такими формами публікації, як регести. Такі форми публікації мають місце в окремих томах АЮЗР. При цьому вони можуть супроводжуватись поясненнями від упорядників, чому відбулося скорочення. Серед аргументів найуживанішим є не важливість відкинутих частин для висвітлення означеної теми або повтор вже опублікованої раніше інформації. Інколи про скорочення можна довідатись із заголовку до документа. Він починається словами “Із...”, після чого слідує тип документа, з якого взятий фрагмент. Застосовуються позначення “...”, що означає випущений фрагмент. Але найчастіше скорочені форми публікації взагалі ніяк не обумовлюються. Також упорядники могли передавати частину тексту, а інколи й увесь документ у вигляді переказу. Якщо розглянути принципи публікації актів як джерел інформації протягом декількох десятиліть. То з часом помітні певні зміни. Останні спрямовані на вироблення форм публікації з підвищеним рівнем інформативного потенціалу історичних джерел. Так, у 80-х роках XIX ст. у деяких виданнях частину актів опублікували у вигляді регестів.

Відповідно до предмета актової археографії формується й сама структура видання. Ключову роль у ній відіграють передмови, що як зазначалося у загальному “Вступі” до АЮЗР, мали пояснювати зміст історичних актів. Такі історичні передмови є в кожному томі, але частка, роль і представлення у них опублікованих документів різняться. М. Іванишев історичні передмови вибудовує у формі судового процесу, де самі документи постають як свідки у справі. У таких передмовах використовуються аргументи “за” і “проти”. У передмові через посилання і цитування охоплюється фактично весь масив опублікованого у томі актового матеріалу. Кожен з актів припасований до якогось з етапів суду, вибудовуючи певну колізію. Таким чином М. Іванишев вибудовує канву, в межах якої складається враження, що документи безпосередньо “свідчать”. Це і було головною метою історика: “Ми змусимо говорити західноруське дворянство, утримуючись від власних наших поглядів”¹¹. Через систему коментарів до текстів опублікованих документів він періодично виступає в якості адвоката, підсилюючи додатковими аргументами свідчення джерел¹². Інша роль відведена актовому матеріалу в передмові до т. 4 частини I, редактором якого був В. Антонович. Основні тези передмови сформульовані не

¹¹ АЮЗР, ч. II, т. 1, К., 1861, с. XVI.

¹² Ibid., ч. I, т. 1, К., 1856, с. 448, 455–456.

на основі опублікованих у томі документів. Для цього він залучає інші види джерел, зокрема, літописи. До цього виду пам'яток історик зберігає прихильність протягом усієї передмови, вказуючи де і в якому літописі опублікований актовий матеріал¹³. Акти ж, опубліковані у томі, масово з'являються лише в якості ілюстрації окремих позицій або у розвитку бічних сюжетів. Отже, якщо М. Іванишев робить акти головними дійовими особами, то для В. Антоновича це передовсім ілюстративний матеріал.

Таку ж корегуючу роль щодо документів відіграють і заголовки до документів, складені упорядниками видання. Вони, як правило, тісно пов'язані з передмовою, повторюючи її основні тези. Тобто зазвичай вони передають не весь зміст опублікованого документа, а якусь окрему його частину. Для прикладу порівняємо заголовки до одного й того ж документа, складені у різні часи. У сучасному виданні, упорядники якого намагалися максимально об'єктивно передати зміст документа, не нав'язуючи йому якихось акцентів, він звучить так: “...Заява луцького зем'янина Януша Прокоповича Угриновського про визнання прав його мачухи Орини Болбасівни на частини маєтків в Овруцькому повіті, які їй записав небіжчик чоловік і батько Я. П. Угриновського Прокіп Матвійович Угриновський. Вписання «визнаного листу» Прокопа Матвійовича Угриновського: 1554. 10. 10. Лист Прокопа Матвійовича Угриновського про позику 200 кіп грошей у своєї дружини Орини Балбасівни під заставу частин в «отчизних» маєтках в Овруцькому повіті: селах Котчище та Велавську з правом викупу нащадками до сплати вказаної суми”¹⁴. Такий заголовок-опис пояснює причини появи документа, передає сам процес його виникнення, торкається всіх аспектів справи. Тоді, як заголовки того ж самого документа в межах АЮЗР звучать дещо по-іншому: “...Заставная записка Прокопа Матв. Угриновского жене его Орине Болбасовне на село Котчици”¹⁵. У цьому випадку заголовок відображає загальну тематику збірника – “Акти про землеволодіння”. Видавця цікавить не сам документ і перебіг подій, а право власності на землю. Тому неважливі частини з точки зору загальної тематики не знайшли відображення у заголовку. Так само і в більш ранньому виданні цього документа заголовок має дещо інший акцент: “Предъявление панією Іріной Болбасовой закладной записки умершего мужа своего, Прокопа Матвеевича Угринов-

¹³ АЮЗР, ч. I, т. 4, К., 1871, с. 40, 42.

¹⁴ Луцька замкова книга 1560–1561 рр., підготували до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук, Луцьк, 2013, с. 513.

¹⁵ АЮЗР, ч. VIII, т. 6: *Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв.*, К., 1911, с. 44.

ского, на имение и крестьян, в селах Котчищах и Велавску”¹⁶. Поява у заголовку слова “селяни” не випадкова, адже том присвячений актам про економічні й юридичні відносини селян.

Заголовки в АЮЗР інколи містять коментарі упорядника¹⁷. Деякі заголовки вирізняються серед інших за допомогою жирного шрифту. Таким чином акцентується увага на особливо важливих документах¹⁸. Функціональними є й правила публікації тексту. Вони публікуються за допомогою сучасної графіки з використанням сучасної пунктуації.

Попри функціональне призначення видань АЮЗР інформувати, у деяких випадках спостерігається відхід від цього принципу. Наприклад у томі 3 частини VIII чітко розмежовується текст і робота упорядника над ним: реставровані ним частини тексту чітко відокремлюються круглими дужками; відтворюються помилки писаря та повтори, зроблені ним; у підрядкові примітки виносяться міркування самого упорядника про значення того чи іншого слова та його прочитання. По тексту робляться позначки, що означають випущені при публікації фрагменти тексту. Ці аспекти, на нашу думку, свідчать про проникнення іншого розуміння самого документа. У пояснювальній записці, якою розпочинається том 3 частини VIII, висловлюється думка, що з одного і того ж тексту різні історики інколи можуть робити протилежні висновки. Отже, документи самі по собі не свідчать. Говорять вони лише тоді, коли поставлені упорядником у певний контекст. Такі міркування, безумовно, мали послабити інтерес саме до тих елементів у публікації документа, що “змушували” його свідчити в тій чи іншій справі. І навпаки, мав зрости інтерес до тих елементів супроводу, що передавали автентичність документа. Це стосується передовсім тексту документа. Щодо принципів передачі тексту документів, то виголошувалась теза: “друкувати текст рукописів з дипломатичною точністю”¹⁹. Точність передачі тексту не в усіх виданнях була однаковою, але все ж певні спільні тенденції можна простежити. Особливо, якщо порівняти видання одного й того ж документа в різні часи. Таким є вже згаданий “Заставний запис Прокопа Матвійовича Угриновського від 10 жовтня 1554 року”.

Він був опублікований у частині VI тому 1 і перевиданий у частині VIII тому 6. Між виданнями пройшло більше, ніж 30 років, але принципи

¹⁶ АЮЗР, ч. VI, т. 1: *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795)*, К., 1876, с. 31.

¹⁷ АЮЗР, ч. VIII, т. 6, К., 1911, 620 с.

¹⁸ *Ibid.*, ч. VIII, т. 3, К., 1909, 858 с.

¹⁹ *Ibid.*, ч. II, т. 1, К., 1861, с. XV.

передачі фактично не змінилися. Щоправда, старовинна графіка й пунктуація не відтворювалась, надрядкові літери внесені в рядок і не позначені. Титли розкривалися, а велика літера вживалася за правилами XIX–XX століття. Втім, попри схожість, упорядник пізнішого видання М. Владимирський-Буданов самостійно працював з оригіналом тексту, про що вказують певні розходження в публікації. Зокрема це проявляється у передачі структури тексту. Так, у пізнішому виданні початкова фраза на означення дати зливається з текстом, тоді, як у попередньому виданні вона є окремим структурним елементом. Також упорядник тому 1 частини VI К. Козловський хибно прочитав слово “леть”. Біля нього він залишає особливу позначку, розуміючи, що за змістом це слово не підходить. У томі 6 частини VIII це слово передається як “маеть”, що відповідає суті документа. Але попри осучаснення, зміст тексту переданий досить точно. Окрім того ці тексти публікуються повністю. В легендах інколи зазначаються не лише місце зберігання, але й характеристика паперу, почерків писарів і печатей²⁰. Часто у виданнях АЮЗР відтворюються не лише окремі тексти, але й маргіналії, що не мають якогось функціонального призначення²¹. Вони не додають інформації до означеної теми. Тим більше вказівки на місце розташування маргіналій. Але це дає уявлення про сам документ як пам’ятку. Читач виразніше може уявити сам текст, історію побутування документа. В цьому ключі розвивається тенденція в АЮЗР з чіткого відокремлення роботи редактора від самого тексту пам’ятки.

Окремою проблемою є формування уявлення про акти як пам’ятки епохи, вивчення актових книг як певної цілісності. Члени КАК усвідомлювали значення актових книг, про що свідчать слова голови комісії М. Юзефовича: “...ніде не існувало, окрім західної Русі, завдяки литово-руським звичаям, сучасної для історичної науки установи: так званих актових книг, куди вписувалося, так би мовити, все юридичне життя народу у всіх його проявах”²². Як зазначалося, в АЮЗР відбувалася вибіркова публікація документів з цих книг. У той же час є ознаки того, що окремі дослідники намагалися розглянути опублікований акт як частину певної цілісності. В цьому плані привертає увагу робота М. Іванишева й В. Антоновича з називання актових книг, що відобразилося в легендах. Ці дослідники намагалися окрім інвентарних номерів вказати ще й назву книги. Останнє передбачає не лише ознайомлення з книгами судово-ад-

²⁰ АЮЗР, ч. VIII, т. 3, К., 1909.

²¹ *Ibid.*, ч. I, т. 4, К., 1871.

²² М. ЮЗЕФОВИЧ, *Op. cit.*, с. IX.

міністративних установ, але й осмислення їх як окремого явища. Щоб назвати книгу потрібно було вивчити характер записів, виявити їх об'єднавче начало, що збирає їх у певну цілісність. Також потрібно було виділити низку рис, що відрізняє одну книгу від іншої. За нашими спостереженнями це питання найбільше цікавило саме В. Антоновича. Принаймні саме у виданнях за його редакцією зустрічається найбільше різноманіття назв книг судово-адміністративних установ Правобережної України. Подекуди їх кількість доходить до п'ятдесяти. Щодо посилань на актові книги, то М. Іванишев, В. Антонович та М. Владимирський-Буданов виробили дещо відмінні системи. Наприклад, М. Іванишев називає книгу ("Книга гродська Луцька"), В. Антонович подає назву книги й інвентарний номер, М. Владимирський-Буданов вказує лише інвентарний номер актової книги. На наш погляд, саме така латентна робота, що проводилася з вивчення актових книг як пам'яток епохи на сторінках АЮЗР заслуговує на особливу увагу. Питання публікації актових книг є актуальним у багатьох аспектах. На один із них вказав М. Ковальський: "...далеко не всі книги судових установ XVI–XVII ст., що збереглися в КЦАДА перед війною, дійшли до наших днів"²³. Тому систематизація опублікованого в АЮЗР актового матеріалу була б корисною. Завдяки їй можна не лише визначити коло задіяних книг, але й тих, що користувалися підвищеною увагою членів КАК. Укладання реєстру опублікованих актів створить уявлення про повноту публікації тієї чи іншої книги – інформації особливо цінної у випадку, коли самої пам'ятки вже немає.

Хоча актовий матеріал був згрупований за декількома тематичними напрямками, але в процесі його вивчення виникали додаткові знання. Вони локалізувалися в основному у примітках, хоча інколи виникали й особливі форми археографічного оформлення. Вони стосувалися багатьох аспектів, пов'язаних саме з актовим матеріалом й історією його виникнення. Зокрема дослідження про характер того чи іншого документа, вивчення самого юридичного різновиду документів ("застави" чи "дарчої"). Так, М. Владимирський-Буданов у формі ремарок, що розміщувалися між заголовками від упорядника і текстом самого документа, пояснював особливості тогочасних документів. Такі підзаголовкові коментарі й посторінкові примітки були формою спеціалізованої роботи над самими юридичними актами, їх термінологією. В них аналізувалися

²³ Н.П. Ковальський, *Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в., ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников*, Днепропетровск (ДГУ), 1979, с. 39.

типи документів, що стосувалися землекористування, пояснювалися особливості форм власності (наприклад те, що замкове озброєння належало до виду нерухомої власності) тощо.

Упорядник тому 3 частини VIII у примітках до передмови подає різновиди назв судових документів. Актова термінологія як окрема проблема постає вже у перших томах АЮЗР. М. Іванишев приділяв їй велику увагу. Задовго до появи “Словаря древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского” М. Горбачевського (Вільно, 1874) у межах АЮЗР накопичився вже власний досвід тлумачення юридичної термінології. Робота у цьому напрямку велася фактично до останнього випуску АЮЗР.

Якщо робота з актовою лексикою велася майже постійно, то інші аспекти цікавили лише окремих упорядників. Так, М. Іванишев, вивчаючи перебіг судового процесу, намагався у примітках до деяких документів реставрувати саме судочинство, порядок виступу посадових осіб, свідків, потерпілих. Спостерігається також інтерес окремих редакторів до формуляру самого акта. Це проявляється у спробі позначити окремі частини акта словами “деляція”, “підпис” тощо.

Всі ці три форми роботи з актовим матеріалом можуть існувати окремо, а можуть зустрічатися в одному виданні. Наприклад, згаданий вже том 1 частини I за редакцією М. Іванишева має синкретичний характер, бо містить усі різновиди роботи з джерелами. Це, на нашу думку, є відлунням романтизму, що широко інтерпретував об’єкт дослідження, охоплюючи різні його сторони. Хоча видання спеціалізується на темі православ’я, але в той же час містить багато додаткової інформації. Вона розміщується в посторінкових примітках і стосується тлумачення слів, ходу судового процесу, особливостей фіксації судового матеріалу, пояснення функцій посадових осіб у суді, форм документації тощо. М. Іванишев намагається здебільшого публікувати тексти документів повністю, точно передаючи лексику. Останній аспект він підкреслює як особливу рису цього видання. Тому окремі акти, що були опубліковані в інших виданнях, він публікує знову з більшою точністю. Вона полягає в фіксації пропусків у тексті, у точній передачі лексики. Різноманітність слова в різних виданнях М. Іванишев відмічає і виносить у підрядкові примітки²³. Також намагається відтворити документи у всій повноті, вважаючи зокрема підписи важливим елементом і вказуючи на випадки їх пропусків у поперед-

²⁴ АЮЗР, ч. I, т. 1, К., 1856, с. 247, 501–502.

ніх публікаціях. Працював М. Іванишев не лише над окремими актами, але й загалом над актовими книгами, зазначаючи їх назви у легендах. У подальших виданнях спектр досліджуваних питань дещо звужується.

Таким чином, намагаючись систематизувати особливості публікації актового матеріалу в межах АЮЗР, можемо зазначити присутність принаймні трьох організуючих центрів. Умовно їх можна позначити як орієнтація на публікацію історичних джерел під певну тему, вивчення актового матеріалу як пам'ятки епохи та виокремлення проблеми судочинства і актового матеріалу як спеціальної теми дослідження. Відповідно кожна з цих форм мала власні особливості археографічного оформлення. Так, орієнтація на інформативний потенціал джерела спонукала появу “пояснювальних” передмов та акцентованих заголовків від упорядників. Наукова робота, що спеціалізувалася на актовому матеріалі та системі судочинства, зосереджувалася в основному в примітках. А інформація про пам'яткознавчі аспекти, як правило, зустрічається у легендах або зв'язаних з легендою частинах археографічного оформлення.

Вячеслав Корнієнко

ЛИСТ НАДІЇ КИБАЛЬЧИЧ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
(публікація епістолярної пам'ятки)

У рамках археографічної публікації епістолярного спадку Михайла Грушевського увага науковців першочергово прикута до значних за обсягом збірок листів, у той час як окремі епістоли, що осіли в архівних фондах осіб, чий імена прямо не пов'язані з іменами адресатів або кореспондентів, залишаються поза межами наукового пошуку. Подібна ситуація відбулась і зі згаданим у заголовку листом Надії Кибальчич¹ до Михайла Грушевського від 13 червня 1917 р. Інші її листи до українського вченого за 1896–1911 рр., що зберігаються у фонді Грушевських (ф. 1235) Центрального державного історичного архіву у м. Києві², вже опубліковані³. Власне ця публікація була задумана як додаток до вже введених до наукового обігу епістол, що допоможе у подальшому врахувати їх усі та повторно видати з відповідним коментарем та повним прочитанням⁴ у серії “Епістолярна спадщина” “Повного зібрання творів Михайла Грушевського”, що видається Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Лист, що публікується нижче, зберігається у фонді родини Грінченків (ф. 170) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Обставини його потрапляння до родини Грінченків не з'ясовані. Важко навіть точно стверджувати, що сам лист потрапив до рук Михайла Сергійовича, адже Кибальчич, не знаючи місця його перебування, надіслала листа до Володимира Науменка. Зворотного листа-відповіді Грушевського, з якої могли б отримати інформацію про одержання ним листа немає, позаяк архів Н. Кибальчич не зберігся. Тим не менше, лист важливий для всебічного дослідження особистості як адресата, так і кореспон-

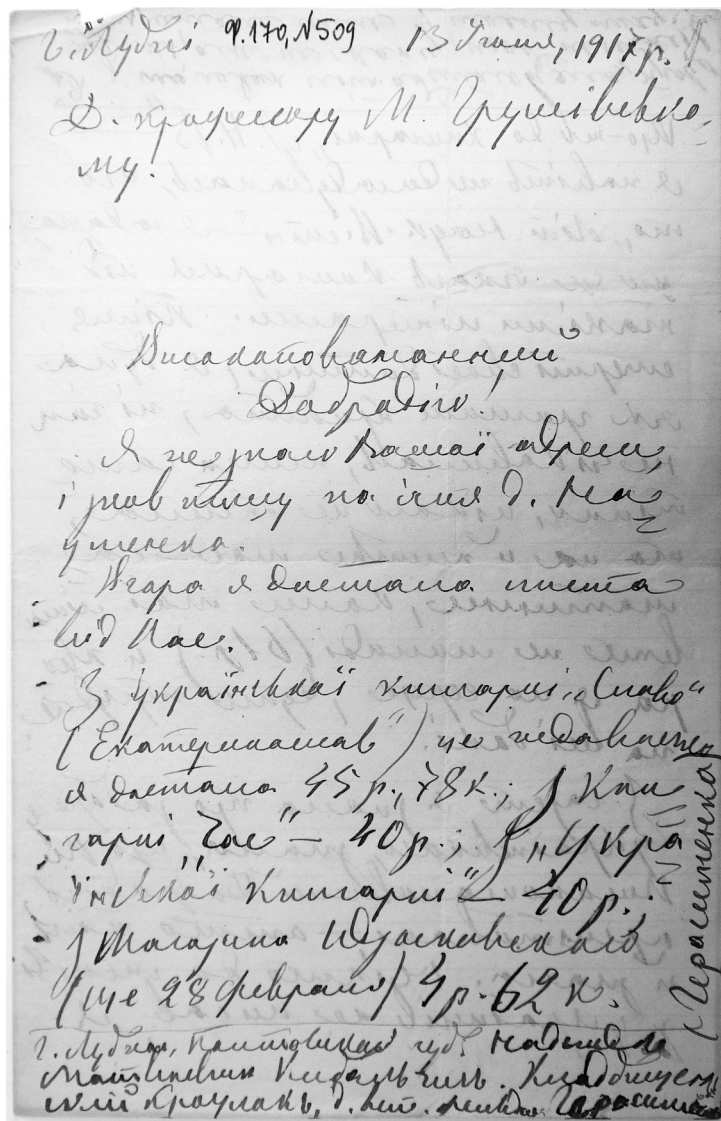
¹ Нариси біографії письменниці див.: В. Подрига, ‘«Трісочка Шевченківсько-Кулішівського часу». Штрихи до літературного портрета Наталки Полтавки з нагоди 95-річчя від смерті’, *Рідний край*, 2 (2013): 223–229.

² Див.: Л.З. Гісцова, ‘До історії фонду Грушевських’, *Архіви України: науково-практичний журнал*, 1–3 (238) (1996): 16–18.

³ Н. Руденко, ‘Листування Н. Кибальчич з М. Грушевським’, *Університет: історико-філософський журнал*, 2 (2008): 78–84.

⁴ Це доводиться підкреслити, бо, на жаль, у статті Н. Руденко листи Надії Кибальчич опубліковані з низкою лакун (вочевидь, через дуже поганий почерк кореспондентки), що вимагає повторного дослідження та повноцінної археографічної публікації цих епістол.

дентки. Текст епістоли подаємо мовою оригіналу, проте особливості авторської стилістики та правопису вирішено зберегти⁵.

Титульна сторінка листа Н. Кибальчич до М. Грушевського

⁵ Виняток становить назва журналу “Основа”, взята у лапки мною.

Н. Кибальчич – М. Грушевському, Лубни – Київ, 13 червня 1917 р.

г. Лубні

13 юнія, 1917 р.

Д[обродію] профессору М. Грушівському!

Високоповажаний Добродію!

Я не знаю Вашої адреси, і знов пишу на імя д[обродія] Науменка⁶.
Вчора я дистала листа від Вас⁷.

З української книгарні “Слово” (Екатеринослав⁸) це недавненько я достала 45 р., 78 к.; з книгарні “Час” – 40 р.; з “Української книгарні” – 40 р.; з магазина Череповського (ще 28 февралія) 4 р. 62⁹.

Що-ж до книгарні “Л.Н.В.” – я навіть не здогадувалась, що то “Літ[ературно]-наук[овий] вістн[ик]”¹⁰ – я гадала, що це якась книгарня під такими літерами. Після смерті своєї дитини¹¹, я була як громом прибита, нічим не цікавилась, жила самотінно, нікого не бачила, то ж й життя мое – самотинне, коли мої літа вже не молоді (61 р[ік]) и хвора я на серце, одни трудні на всі боки.

З газет я знала про заборону українського, знала, що Ви, Високошанований Добродію, арештовані¹² – от то тіль й знала. Ніхто до мене з

⁶ Мовиться про Науменка, Володимира Павловича (1852–1919) – українського вченого та громадського діяча. Про нього див.: Є.В. ПАЙКОВА, ‘Володимир Науменко (1852–1919)’, *Український історичний журнал*, 6 (1998): 90–102.

⁷ На жаль, архів Н. Кибальчич не зберігся. Пилип Капельгородський переказав деякі чутки, які ширились Лубнами щодо паперів письменниці: ніби вони були забрані міліцією по її смерті, або ж спалені самою Надією Матвіївною у грудці під час опису її майна, коли мали виселяти з найманної квартири: П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ, ‘На лубенському літературному гробищі’, *Життя й революція*, 10 (1928): 116–117. Зважаючи на складний емоційний стан Н. Кибальчич, викликаний тугою за смертю дитини, самотністю та крайньою скрутою, останній вчинок як жест відчаю цілком припустимий.

⁸ Нині м. Дніпро, Україна.

⁹ Надія Кибальчич перераховує низку видавничих товариств, що діяли в ті часи. Докл. про них див.: О. ВАСЬКІВСЬКА, ‘Книгорозповсюдження в Україні в роки визвольних змагань (1917–1920)’, *Вісник Книжкової палати*, 4 (2017) 43–51.

¹⁰ Український науково-літературний і громадсько-політичний часопис, заснований з ініціативи М. Грушевського. Виходив у 1898–1932 рр. Див., напр.: Л. ДОМБРОВСЬКА, В. ГУЛАК, ‘Журнал “Літературно-науковий вістник” (1898–1932) – правдиве свідчення доби’, *Вісник Книжкової палати*, 11 (2012): 1–4; Б. ЯСІНСЬКИЙ, *Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932)*, К. (Смолоскип), 2000, 544 с. Перелік праць Надії Кибальчич, що друковані у цьому журналі, див.: Н. РУДЕНКО, *Op. cit.*, с. 84, прим. 8.

¹¹ Мовиться про Кибальчич (Козловську), Надію Костянтинівну (1878–1916). Після смерті чоловіка від сухот Надія тричі намагалась покінчити життя, що, зрештою, і сталося восени 1916 р.: П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 124. Утім, у літературі можна зустріти помилковий рік смерті як 1914.

¹² Вочевидь, мовиться про арешт М. Грушевського у 1914 р. Див., напр.: О. МУЗИЧУК, ‘Звинувачується в шпигунстві (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського)’, *Архіви України: науково-практичний журнал*, 5 (1991): 12–29; С.І. БІЛОКІНЬ, ‘«Справа про

українців не писав, я була мов викинута з життя. Тепер – з одного боку перехид стану (революція), з другого – брак грошей на житє – останні потратила, – мов збудили мене. Я разом зацікавилась і громадськими ділами (хочь не приймаю активної участі, і не можу прийняти по своєму становищу) и стала клопотатись за себе...¹³

Я написала лист д[ружині] Грінченко¹⁴ (рекомендованне), де розказала їй де про що і просила її, чи не можна буде міні найти поміч у “літературі” – але відповіді від неї не достала. У мене єсть ненадруковані твори, українська драма, заборонена цензурою, невеличкі¹⁵ комедії, та-кож моя драма “Катерина Чайківна”, що я достала у Львові першу премію¹⁶, так і зосталась там, мов затерта. А крім того, у мене єсть листи Кулішів¹⁷, Василя Білозерського¹⁸ (редактора “Основи”¹⁹), “Основа”, книжка першого видання Шевченка з написами до моєї матері²⁰, малюнки Куліша²¹ до мене в альбом як я була ще малою, українські малюнки і т[ак]е і[нше]. Може в мене купили б. (Тільки треба комусь приїхати і роз-

висланого з Галичини... професора М. Грушевського» з фондів Держархіву Ульянівської області», *Архіви України: науково-практичний журнал*, 1–4 (1996): 92–98; Ю.В. Орел, ‘Арешт і заслання М. Грушевського у 1914–1915 рр.: позиція російських учених’, *Архіви України: науково-практичний журнал*, 5–6 (304–305) (2016): 48–64.

¹³ Так у тексті.

¹⁴ Грінченко (Гладиліна) Марія Миколаївна (1862–1928) – українська письменниця, перекладач, педагог, дружина Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910). Див.: С. ЄФРЕМОВ, ‘Марія Грінченкова. Посмертна згадка’, *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*, 21–22 (1928) (1929): XXXV–XXXVIII.

¹⁵ Далі знаходиться закреслене нерозбірливе слово.

¹⁶ Про твір див.: І. Франко, [“Катря Чайківна” Н. Кибальчич], [у]: І.Я. Франко, *Повне зібрання творів: у 50 т.*, т. 29: *літературно-критичні праці (1893–1895)*, К. (Наукова думка), 1981, с. 93–95.

¹⁷ Надія Кибальчич була племінницею Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш (1828–1911), української письменниці. За інформацією, яку подає П. Капельгородський, в архіві Н. Кибальчич були рукописи як від неї, так і від її чоловіка – Куліша Пантелеймона Олександровича (1819–1897). П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 116.

¹⁸ Білозерський, Василь Михайлович (1819–1899) – український громадський та культурний діяч, редактор журналу “Основа”, дядько Н. Кибальчич. Див.: Ю.А. ЛЕВЕНЕЦЬ, ‘Василь Білозерський’, *Український історичний журнал*, 2–3 (1994): 84–93.

¹⁹ Науково-літературний щомісячний журнал, що виходив у 1861–1862 рр. у Петербурзі. Історію виходу журналу та роботу редактора В. Білозерського див.: В.І. Дутко, ‘Хронологія видання журналу “Основа”’, *Український археографічний щорічник*, 18 (2013): 272–295.

²⁰ Мовиться про вид.: НАД.Н. КИБАЛЬЧИЧ, ‘Воспоминания о Т. Г. Шевченко (из рассказов моей матери)’, *Киевская старина*, 28 (1890): 175–184. Зважаючи на контекст згадки, у Надії Кибальчич знаходився окремий відбиток із журналу.

²¹ Куліш, Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – український письменник, фольклорист, перекладач. Див.: С. НАХЛІК, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: наукова монографія у 2-х т.*, К. (Український письменник), 2007 (серія “Літературознавчі студії”, вип. 11/12), т. 1: *Життя Пантелеймона Куліша: наукова біографія*, 463 с.; т. 2: *Світлогляд та творчість Пантелеймона Куліша*, 462 с.

гледіть..²² А я сама одна та ще й хвора.. Може хтось знов видать твори моєї доні і куплять видання у мене)²³. Бо інакше раз не здобуду достатків, прийдеться міні зкоротити свій вік²⁴, як зкоротила собі моя дорога доня.

З глибоким шануванням Н.М. Кибальничъ.

Я з молодих літ обстоювала право жінкі, але не скажу, щоб жінка підтримала мене у моєму лиху..²⁵

Г[ород] Лубни, Полтавської губ[ернії], Надеждѣ Матвеѣвне Кибальничъ, Кладбищенский проулокъ, д[ом] 2ий фельдш[ера] Герасименка (Герасименка)²⁶.

ІР НБУВ, ф. 170, од. зб. 509, арк. 1–2, автограф.

²² Тут і далі дві крапки поставлені самою Н. Кибальнич.

²³ Ці слова виділені у фігурні дужки самою Н. Кибальнич.

²⁴ Обставини смерті Н. Кибальнич дали підстави для поширення чуток, ніби вона вкоротила собі віку. Проте картина попереднього огляду хати померлої, яка не виходила вже п'ять днів і власник мусив покликати міліцію та відкрити двері, показала, що вона померла, найвірогідніше, сама (П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 115–116): вочевидь, вкрай скрутне матеріальне становище, самотність, самогубство доньки спричинили до того, що її хворе серце, на що вона жалілась на початку листа, не витримало.

²⁵ Дописане догори ногами у верхньому чистому полі арк. 1зв., від основного тексту довгою горизонтальною лінією. Три крапки поставлені самою Н. Кибальнич.

²⁶ Написане у нижньому полі арк. 1, від основного тексту відділене довгою горизонтальною рисою. Слово у дужках написано у правому вертикальному полі.

Павло Гайденко

ІСТОРІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ТРУДНОЩІ НАПИСАННЯ (КІЛЬКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ СУДЖЕНЬ)

Історія давньоруської церковної організації давно привертає до себе увагу дослідників, однак доводиться визнати, що однією з нерозв'язних задач останніх десятиліть, що терпеливо чекає на свого автора або авторський колектив, залишається завдання створення підручників та історичних оглядів, подібних до тих, що видавалися упродовж XIX ст., а також на початку і почасті в середині XX ст. Не без жалю доводиться визнати, що незважаючи на те, що історична наука вже давно пішла вперед, більшість сучасних опублікованих підручників з історії церкви не тільки поступаються попереднім навчальним і оглядовим виданням XIX ст., вони є набагато більше консервативними і архаїчнішими за них. Водночас, коли імена дослідників, пов'язаних з дореволюційною науковою школою чи емігрантськими колами, якщо справа стосується подій XX ст.¹, ґрун-

¹ Насамперед, це імена і праці митр. Платона (Левшина), митр. Євгенія (Болховітінова), духовного письменника о. М. Муравйова, архієп. Філарета (Гумілевського), митр. Макарія (Булгакова), П. Маліцького, професорів П. Знаменського, А. Карташева, О. Доброклонського і релігійного письменника – емігранта М. Тальберга. Більш того, в українській церковній історіографії виник свій приклад церковного мислителя – митрополит Іларіон (Огієнко), особистість безсумнівно яскрава, талановита, по-південному колоритна і разом з тим настільки ж неоднозначна як у відношенні його канонічного статусу, так і залишеної літературної спадщини з питань історії церкви [В.И. ПЕТРУШКО, *История Русской Церкви с древнейших времён до установления патриаршества*, Москва (Изд-во ПСТГУ), 2007, 356 с.; ФИЛАРЕТ (ГУМИЛЕВСКИЙ), АРХИЕП., *История русской церкви. Период первый. От начала христианства в России до нашествия монголов (988–1237 гг.)*, Х. (Университетская типография), 1849, 271 с.; П.И. МАЛИЦКИЙ, *Руководство по истории русской церкви*, сост. преп. Тульской дух. семинарии П. МАЛИЦКИЙ, [вып. 1], Тула (Тип. Н.И. Соколова, 1888–1890), 2 т.; Л. МАНЧЕСТЕР, *Поповичи в миру: духовенство, интеллигенция и становление современного самосознания в России*, пер. с англ. А.Ю. ПОЛУНОВ, Москва (Новое литературное обозрение), 2015, 448 с.; П.В. ЗНАМЕНСКИЙ, *История Русской Церкви*, Москва (“Кратицкое патриаршее подворье”, “Общество любителей церковной истории”), 2000, 462 с.; П.В. ЗНАМЕНСКИЙ, *Учебное руководство по истории русской церкви*, ост. применительно к семинар. прогр. по истории рус. церкви проф. Казан. акад. Петром Знаменским, Санкт-Петербург (Синод. тип.), 1896, [2], 484, IX с.; А.П. ДОБРОКЛОНСКИЙ, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва (Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей церковной истории), 2001, 936 с.; А.В. КАРТАШЕВ, *Очерки по истории Русской Церкви*, АН СССР; [Предисл. А.Н. САХАРОВА]; репринт. воспроизведение, Москва, 1991, т. 1, XV, 685, [2] с.; т. 2, 569, III, [2] с.; Н. ТАЛЬБЕРГ, *История Русской Церкви*, Джорданвилль, 1959, 924 с.; І.І. Огієнко, *Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.*, т. І–2, К. (Україна), 1993, 284 с., та ін.].

товно закріпилися в пам'яті російської, української та білоруської історичної науки², сучасні автори подібних навчальних посібників і підручників у своїй більшості нецікаві для потенційних читачів і навіть для критиків. У певному сенсі винятковими видаються навчальні видання, що вийшли в Свято-Тихонівському і в Московському університетах³.

Ще однією особливістю дореволюційного і емігрантського спадку стало те, що основна систематична робота у сфері давньоруської церковної ситуації здебільшого була виконана церковними ієрархами⁴, у стінах духовних шкіл⁵ або, щонайменше, вихідцями з духовного прошарку⁶. Однак все вищесказане не означає, що створені цими істориками церкви праці

² Про це можна судити з історіографічної реакції на внесок церкви та її представників у вітчизняну історичну науку [Н. Поletaев, *Труды митрополита Киевского Евгения (Болховитинова) по истории русской церкви*, Казань (Изд-во Казан. ун-та), 1889, 592 с.; С.Г. Пушкарев, 'Историкография русской православной церкви', *Журнал Московской патриархии*, № 5 (1998): 67–79, № 6 (1998): 46–67; Н.И. Солнцев, 'Понимание церкви как объекта исследования в работе "История русской церкви" Е.Е. Голубинского', *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. "История, политология, экономика"*, вып. 7, № 5 (45) (2008): 81–86; Н.И. Солнцев, "История русской церкви" Е.Е. Голубинского: теоретические основы и историографическое значение. Монография, Нижний Новгород (Изд-во ННГУ), 2010, 195 с.; Н.И. Солнцев, *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*, Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского, Нижний Новгород (Изд-во ННГУ), 2005, 197 с.; А.Э. Ларионов, *Межконфессиональные отношения X–XIII вв. в церковной историографии России середины – второй половины XIX в.: по трудам архиепископа Филарета (Гумилевского) и митрополита Макария (Булгакова)*, Рос. ун-т дружбы народов: Дисс. ... к. и. н., Москва, 2007, 210 с.; А.С. Глазева, *Московский митрополит Платон (Левшин) (1737–1812) и его церковно-государственная деятельность*, Дисс. ... к. и. н., Воронеж. гос. ун-т, Воронеж, 2014, 382 с.; С.П. Бычков, *Антон Владимирович Карташев – историк русской православной церкви*, Дисс. ... к. и. н., Омск, 1999, 292 с., та ін.].

³ В.И. Петрушко, *Op. cit.*; *Введение в историю Церкви*, ч. 3: *Обзор источников по истории Церкви в России*, кн. I: *Источники допетровского времени*, Симонов В.В., Кузенков П.В., Метлицкая З.Ю., Поздеева И.В., Покровская Л.В., Рыбина Е.А. и др.; под ред. В.В. Симонова, Санкт-Петербург (Библиотека Академии Наук), 2018, 695 с.

⁴ Найповнішу характеристику цим працям можна зустріти в працях М. Солнцева [Н.И. Солнцев, *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*].

⁵ У цьому випадку під духовними школами розуміється вся система церковної освіти: духовні училища, семінарії та академії, богословський Свято-Сергіївський інститут у Парижі.

⁶ Прикладами цього можуть служити особистості і праці професорів Є. Голубинського і М. Прісьолкова. Перший, один з найвидатніших викладачів Московської духовної академії. Другий не менш багатостраждальний викладач Ленінградського університету. Обидва походили з сімей священників, обидва мали духовну освіту, обидва не брали сан і стали найяскравішими істориками Руської церкви. Однак вихідців з церковного середовища можна було зустріти в багатьох сферах Російської науки другої половини XIX – початку XX ст. [Л. МАНЧЕСТЕР, *Op. cit.*].

були вдалимими і відповідали інтелектуальним запитам та ідейним смакам часу. Навпаки, доля більшості створених тоді праць виявилася непростою.

Праці першої половини XIX ст. дійсно були зустрінуті позитивно⁷, отримавши хоч і неоднозначну оцінку сучасників, як це видно по критичних висловлюваннях щодо твору митр. Платона (Левшина)⁸, але, без сумніву, в цілому доброзичливу. Підручникам 1860-х – 1890-х рр. пощастило значно менше. Виняток являв удостоєний макаріївської премії підручник П. Знаменського, що, втім, не дуже позначилося на його репутації в очах А. Лебедева. Усі підручники 1860-х – 1890-х рр. заслужили від церковного історіографа, а в його особі від церковного академічного середовища, іронічні відгуки⁹, що, однак, жодним чином не позначилося на оцінках цих праць у наступні епохи.

У радянський і пострадянський періоди церковної і світської освіти становище церкви було таким, що про жодні нові підручники з історії церкви не могло бути й мови. В умовах, що склалися, навчальні посібники прот. Петра Смирнова¹⁰, П. Маліцького та П. Знаменського, що раніше викликали роздратування, виявилися не тільки затребуваними, а й актуальними. Останні дві праці деякий час використовувалися як базові підручники з курсу “Історія Руської церкви” і розглядалися в якості майже недосяжного прикладу та зразка синтезу академічного професіоналізму і християнського благочестя. Останнє напевно здивувало б ревного недоброзичливця Знаменського архієпископа Антонія (Амфітеатрова), який угледів у творі Казанського професора прагнення виставити церкву та духовенство з темного боку і не знайшов у підручнику богословського

⁷ Про реакцію на працю митрополита Платона (Левшина) див. докладніше дисертацію А. Глазєвої [А.С. ГЛАЗЕВА, *Op. cit.*, с. 309–310, 313–314].

⁸ Принциповим і в цілому гідним критиком митр. Платона став Євгеній (Болховітінов), який постійно і з досадою іронізував над підстаркуватим Платоном. У результаті з-під пера Євгенія історія Платона (Левшина) була відзначена їдкою критикою: “*Не історія, а літопис, в якій на лико літочислення без порядку нанизані події, немов би заразом і калачі, і сайки, і бублики*” (Цит. за: Н. ПОЛЕТАЕВ, *Op. cit.*, с. 438).

⁹ О. Лебедев у своїй історіографії не без жорсткого гумору такими словами висловився про підручники церковної історії часів Олександра II: “*Правда, під впливом статутів шістдесятих і вісімдесятих років побачило світ багато церковно-історичних підручників. Але ці підручники володіють лише тією рідкісною якістю, яка допомагає міста брати. Тому, оцінка такої якості виходить за межі нашої компетенції*” [А.П. ЛЕБЕДЕВ, *Великий и в малом: исследования по истории Русской Церкви и развития русской церковно-исторической науки*, Санкт-Петербург (Изд-во Олега Абышко), 2005, с. 31].

¹⁰ У цьому випадку мається на увазі підручник прот. П. Смирнова для 2-ї Московської гімназії [ПЕТР СМІРНОВ, прот., *История христианской Православной церкви*, Москва, 1881, 283, [IV] с.]. Видання зазнало безліч публікацій, зокрема в наші дні.

змісту¹¹. В колах емігрантів та їхніх нащадків у другій половині ХХ ст. все бачилося інакше.

У російському зарубіжжі виявилися затребуваними церковно-історичні нариси А. Карташева, створені ним на основі його дореволюційних напрацювань, а також дуже архаїчний за змістом, конспективний за структурою та компілятивний за викладеними у книзі думкам підручник духовного письменника М. Тальберга. Прикметно, що остання праця навіть зуміла здобути у церковному середовищі пізнього радянського і першого десятиліття пострадянського суспільства особливий авторитет та надзвичайну популярність. Більше того, всі перераховані книги деякий час стали користуватися у спраглому на церковну літературу середовищі Росії особливою підтримкою і нерідко розглядалися дослідниками в якості ледь не авторитетних фундаментальних публікацій. Прикметно, що подібні трансформації відбулися і в церковному середовищі, в якому викладені в названих підручниках погляди, що ще недавно викликали критику і навіть уїдливу іронію, несподівано стали викликати майже священний трепет і органічно вписалися в релігійно-історичні програми семінарій та академій. Лише авторитетні в науковому середовищі праці Є. Голубинського¹², критичне ставлення до якого і сьогодні наявне в церковній літературі¹³, володіють особливим статусом і залишаються предметом постійної критики з боку випускників духовних шкіл¹⁴.

¹¹ П.В. Знаменский, *История Русской Церкви*, с. 12; Н.Ю. Сухова, 'Церковная история: богословие или история? По материалам российских духовных академий 1860–1910-х годов', *Журнал Московской Патриархии*, № 11 (2013): 52–53.

¹² Е.Е. Голубинский, *История канонизации святых в Русской церкви*, Москва, 1903, 597 с.; Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: *Период первый, Киевский или домонгольский*, ч. 1, Москва, 1901, 968 с.; Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: *Период первый, Киевский или домонгольский*, ч. 2, Москва, 1904, 926, XVII с.; Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2: *Период второй, Московский от нашествия монголов до митрополита Макария включительно*, ч. 1, Москва, 1997, VIII, 920 с.

¹³ У цьому випадку доводиться визнати, що в церковному середовищі, як і раніше, не розрізняють наукові думки та ересі. По суті, це різні *культури мислення*. При цьому церковна сторона відрізняється непримиренною агресивністю, що має найбільш негативні наслідки, передусім, для самої ж церкви.

¹⁴ Критику Є. Голубинського можна зустріти не тільки в записках М. Глубоковського і прот. Г. Флоровського [Н.Н. Глубоковский, *Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии*, Варшава (Изд-во Свято-Владимирского братства), 1928, с. 80–82; Г. Флоровский, прот., *Пути Русского Богословия*, предисл. прот. И. Мейендорфа, Paris (YMCA-PRESS), 1981, с. 372], а й сучасних дослідників, зокрема чудового сучасного російського історика Н. Сухової [Н.Ю. Сухова, 'Церковная история: богословие или история?..', с. 53–54].

Водночас, починаючи з 80-х років минулого XX ст., ситуація навколо проблем вивчення історії Руської церкви і, передусім, її найдавнішого етапу почала змінюватися. Спочатку цьому сприяли святкування 1500-річчя Києва¹⁵, 800-річчя подій, відображених у “Слові о полку Ігоревім”, та 1000-ліття хрещення Русі¹⁶. До цих дат, особливо до останньої з них, був виданий цілий пласт досліджень, присвячених історії руської церковної організації¹⁷. Дещо пізніше інтерес до минулого руського християнства черпав сили в активних динамічних процесах відродження церковного життя в СРСР, а після його розпаду – у релігійних процесах у республіках, що сформувалися переважно на європейській частині цього раніше єдиного простору. Повному ж включенню церковної проблематики в науковий дискурс сприяла поява системи церковної освіти і зміцнення відносин між церквою та науковими центрами.

Закономірним результатом усього описаного стала поява в Росії цілої низки навчальних посібників, підручників та оглядових видань. Число цих публікацій велике. Воно охоплює широке коло навчальних посібників, що видаються зі спецкурсів історії Руської церкви в рамках навчальних програм в окремих університетах. На цьому тлі на увагу заслуговують три видання. Передусім, це підручник під авторством сучасного історика церкви В. Петрушка. Крім нього в деякому сенсі вдалими можна назвати ще два навчальні видання, особливістю яких є виклад церковної історії Русі через призму джерелознавства. По-перше, це навчально-методичний посібник до лекційного курсу “Руські церковні старожитності”, виданий Російським православним університетом св. Йоана Бо-

¹⁵ Про активізацію наукової праці у період святкування ювілею дозволяє говорити цикл наукових конференцій, що відбувся в той час, частина з яких мала високе представництво [В.М. Ричка, Ф.П. Павлович, ‘Наукові конференції, присвячені 1500-річчю Києва (1981 р.)’, *Український історичний журнал*, № 5 (1982): 157–158].

¹⁶ Про розмах урочистостей можна судити, щонайменше по двох виданнях, пов’язаних з конференціями, проведеними Московською патріархією в Києві у 1986 і 1987 рр. [*Тисячелетие крещения Руси. Международная церковно-историческая конференция. Киев, 21–28 июля 1986 года. Материалы*, под общей редакцией Патриаршего Экзархата Украины митрополита Киевского и Галицкого ФИЛАРЕТА, Москва (Издание Московской Патриархии), 1988, 352 с.; *Тисячелетие крещения Руси. Международная церковная научная конференция Богословие и духовность. Москва, 11–18 мая 1987 года. Материалы*, под общей редакцией Патриаршего Экзархата Украины митрополита Киевского и Галицкого ФИЛАРЕТА, Москва (Московская Патриархия), 1989, 336 с.].

¹⁷ Передусім, це праці Б. Рибаківа, Я. Щапова, А. Кузьміна, О. Хорошева, О. Рапова, Н. Синиціна, М. Брайчевського, В. Рички, учнів М. Нікольського, значний пласт досліджень, пов’язаних з діяльністю наукового колективу Пушкінського дому та його керівників В. Адріанової-Перетц і Д. Лихачова, а також публікації ін. дослідників.

гослова та інститутом археології Російської академії наук¹⁸. По-друге, це третя частина чотири томного “Вступу в історію Церкви”, – підручник, розроблений у Московському державному університеті¹⁹. Крім перерахованих праць особливий інтерес викликає колективна монографія, що вийшла в 2012 р. у Санкт-Петербурзі, під назвою “Русское православие: от крещения до патриаршества”²⁰.

Однак, історіографія питання не може бути зведена до одних лише російських публікацій і до видань російської діаспори за кордоном. Минуле Русі та її церковних інститутів, особливо, якщо це стосується домонгольського періоду, не може бути зведене до історії російського православ'я. Церква Русі є невід'ємним єдиним початком зокрема для православних церков України та Білорусі, включаючи релігійні інститути, що виникли в результаті розриву канонічних зв'язків частини місцевого духовенства з російським православ'ям на початку, а потім наприкінці ХХ ст. Втім, навіть тоді, коли справа стосується видань, так чи так пов'язаних з Московською церковною традицією, потрібно враховувати одну обставину. З 1943 р. церква Московського патріархату іменується не інакше як “Руська православна церква”, що в цілому дуже переконливо маніфестує її особливий характер, пов'язуючи цей складний організм не тільки з Росією, але й з усім православним світом, що сформувався на просторах Київської Русі. Прийнята в роки другої світової війни самоназва, що залишається незмінною до сьогодні, вказує на історичний зв'язок РПЦ, передусім з Україною, територіальне ядро якої власне й було Руссю²¹, а також з Білоруссю. Саме тому, переклад назви РПЦ, що використовується сьогодні в Україні, як “Російська православна церква”, видається не зовсім

¹⁸ Л.А. Беляев, А.В. Чернецов, *Русские церковные древности (археология христианских древностей Средневековой Руси): Учебно-методическое пособие к лекционному курсу*, Москва (Институт археологии Российской академии наук; Российский православный университет св. Иоанна Богослова), 1996, 87 с.

¹⁹ *Введение в историю Церкви*, ч. 3: *Обзор источников по истории Церкви в России*, кн. I: *Источники допетровского времени*.

²⁰ А.Ю. Дворниченко, Ю.В. Кривошеев, Р.А. Соколов, В.В. Шапошник, *Русское православие: от крещения до патриаршества*, Санкт-Петербург (СПбГУ), 2012, 412 с.

²¹ Під Руссю малась на увазі територія Київського князівства і прилеглих до нього земель, передусім центральної Наддніпрянщини. Ця обставина добре простежується в цілій низці літописних звісток, що називають Руссю саме ці території [Д.М. Котышев, “‘Русская земля’ в Среднем Поднепровье в XI – начале XII века”, *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, № 15 (196) (2010): 24–33; Д.М. Котышев, ‘Русь / Русская земля в IX–X вв.: эволюция общности’, *Восточная Европа в древности и средневековье*, т. 29 (2017): 111–114; А. Ужанков, ‘Концепты “Русь” и “Русская земля” в мировоззрении древнерусских книжников XI–XV вв.’, *Россия XXI*, № 5 (2005): 134–161].

коректним, особливо, якщо врахувати особливі канонічно-правові статуси Української Церкви (УПЦ МП) і Білоруського Екзархату (БПЦ МП), що входять до її складу, а також вагому частку українського та білоруського єпископату в архієрейському соборі Московського патріархату. Окрім того, історія церковних інститутів Київської Русі – це невід’ємна частина минулого Греко-Католицької церкви України і Білорусі. Врешті, наведений список церков не буде повним без згадки старообрядництва.

Таким чином, при всьому величезному вкладі, який був внесений в історичну і церковну науку Росією, аналіз навчальної літератури та оглядових видань виявляється неповним без урахування тієї історіографічної спадщини, пов’язаної з національними традиціями України та Білорусі, що перебувають у непростих відносинах з московським патріархатом. Особливо це важливо тому, що, по-перше, такі публікації не лише наявні, але й справляють колосальний вплив на історичні та еклесіологічні уявлення читачів. А, по-друге, певне невдоволення ситуацією навколо підручників та оглядових видань з історії руського православ’я є спільною проблемою, будучи притаманним освітнім, церковним та емігрантським спільнотам Росії, України та Білорусі.

Прикладами подібного стану справ, який можна навіть назвати “кризою”, може служити ситуація в Україні та в Білорусі. Певним чином вона є дзеркальним відображенням процесів, що протікають у Росії. Наприклад, в якості одного з основних підручників у Православній церкві України використовується репринтне видання праці одного з найбільш яскравих представників української еміграції в Канаді І. Власовського “Нарис історії Української Православної Церкви”²². При всіх безперечних перевагах цього видання необхідно зазначити, що вперше воно було опубліковано в середині і в другій половині 50-х років XX ст. і вже багато в чому не відображає досягнень сучасної медієвістики в галузі історії християнства. Подібно можна сказати і про праці митрополита Іларіона Огієнка. Звернення до його культурної та релігійної спадщини інколи не враховує того, що значна частина його праць, особливо в умовах еміграції, мала не науковий, а просвітницький характер. Владика Іларіон діяв і писав, насамперед, як високоосвічений Архіпастир, відповідаючи на запити свого часу і тих умов, в яких жили його паства з числа українських емігрантів. Настільки ж неоднозначною ба-

²² І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т., 5 кн.*, репр. вид., Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату, К. (Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату), 1998, т. 1, 294 с.; Д. ГОРДІЄНКО, В. КЛОС, Ю. МИЦИК, І. ПРЕЛОВСЬКА, *Історія Української Православної Церкви*, Х. (Фоліо), 2019, с. 55–211.

читься і сучасна оглядова праця свящ. Віталія Клоса “Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу”, дослідника, безумовно старанного і талановитого. По суті – це не стільки наукова історія, скільки апологія української церковної автокефалії, що фактично відразу позбавляє працю тієї академічної критичності, яка, загалом, має бути основою будь-якого наукового видання. Як наслідок, його праця рясніє внутрішніми логічними протиріччями, а факти висвічуються лише настільки, наскільки це вписується в поставлені автором завдання обґрунтування прав української церкви володіти автокефалією²³. Однак це завдання не наукове, а “ідеологічне”, наскільки цей термін прийнятний до цілей апологетики. В умовах же університетської та академічної освіти від літератури все ж очікують значно більшого, як і значно більші завдання стоять і перед студентами, викладачами та професійними дослідниками. Відображення цього запиту можна побачити в оглядових працях, створених з залученням дослідників з Національної академії наук України²⁴. І все ж проблема створення оглядових, а разом з ними і навчальних праць з історії давньоруської церковної організації ще далека від свого вирішення.

Водночас, важливість і цінність навчальних та оглядових видань у питаннях формування історичних уявлень дуже велика, оскільки саме ця група публікацій стає для будь-якого студента-початківця, викладача і дослідника відправною точкою шляху і наукового пошуку. Безсумнівно, з часом фундаментом такої праці стає джерело. Однак перші кроки, як правило, обумовлені впливом подібних праць. Викладені у навчальній та оглядовій літературі погляди і оцінки минулого, як правило, виявляються наріжним каменем перших, а в більшості випадків і стереотипних уявлень про предмет і сферу досліджень. Водночас, незважаючи на такий активний інтерес до церковної історії і передусім історії киево-руського періоду, доводиться визнати, що сьогодні так і не з’явилося жодного видання, яке б користувалося безумовним авторитетом. Видається необачним убачати в цьому поліфонію компетентних поглядів. Найвірогідніше, за цим стоїть більш складна реальність. Тому такий стан речей бачиться симптоматично тривожним, вкрай дивним і одночасно цікавим.

²³ Наприклад, доводячи право України в сучасних умовах мати свою самостійну церкву на підставі волевиявлення народу і влади, автор з такою ж впевненістю демонструє антиканонічність подібних претензій Москви в XV – кінці XVI ст. [Віталій Клос, прот., *Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу*, К., 2019, с. 23–31, 91–92, 120–124].

²⁴ *Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць*, наук. ред. П. Яроцький, К. (Четверта хвиля), 1997, 292 с.; Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська, *Op. cit.*

Можна погодитися з думкою О. Мартинюка щодо того, що “*на наших очах закінчується велика епоха, «довготривалий час» (якщо використувати термінологію Фернана Броделя) в історії історичної науки сучасних східнослов’янських країн – Білорусі, Росії та України*”. Безумовно, що процеси, які спостерігаються в церковній науці, є лише віддзеркаленням загальної кризи і навіть розколу східнослов’янської медієвістики²⁵. І все ж таки, потреба у “великому наративі” не зникла і навряд чи повністю згасне. Більше того, рано чи пізно вона вимагатиме нового наративу. Не претендуючи на огляд всієї історичної проблематики у сфері нашої вітчизняної церковної історії, є доцільним зупинитися на питаннях історії руської церковної організації XI–XIII ст. Навіть розгляду цієї порівняно невеликої сфери, як це видається, достатньо, щоби отримати достатньо ясне уявлення про суть наявних проблем у питанні викладання церковної історії, зі сфери середовища якої з часом мають прийти нові дослідники та нові читачі.

Про те, наскільки складна ситуація, можна судити виходячи з того, що при спробі написати *історію церкви* необхідно розібратися з тим, що власне розуміється дослідниками під *церквою* та її *історією*. Дійсно, що є *церква* і що вкладається в сенс *історії*, яку вивчають дослідники?

Проблема розуміння церкви складна, оскільки говорячи про це, необхідно, щонайменше, розрізняти церкву, як історичний феномен, і церкву, як предмет віри²⁶. Крім того, навіть у контексті історичного феномену категорія “церкви”, як це показав ще у XIX ст. видатний професор Санкт-Петербурзької духовної академії В. Болотов, не менш складна і для розуміння, і для опису²⁷.

При знайомстві з працями з історії церкви читачеві нерідко доводиться мати справу з вкрай еkleктичними і навіть заплутаними уявленнями авторів про предмет церковно-історичного дослідження. Прояви церкви в більшості церковних праць змішані і не розділяються, вносячи в історичне оповідання певну смислову плутанину, в якій можна вгаду-

²⁵ А.В. МАРТЫНЮК, ““Великий раскол” восточнославянской медиевистики: семь тезисов к дискуссии”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1 (21) (Январь–Июнь) (2017): 145–153.

²⁶ Однією з вдалих спроб теоретичного осмислення цієї відмінності можуть служити штудії архим. Кирила Говоруна: КИРИЛО (ГОВОРУН), АРХИМ., *Риштовання Церкви: вблік постструктуральної еkleзіології*, переклад з англ. ОЛЕКСІЯ ПАНИЧА, К. (ДУХ І ЛІТЕРА), 2019, с. 24–29.

²⁷ В.В. БОЛОТОВ, *Лекции по истории древней церкви. В 4 т.*, т. 1: *Введение в церковную историю*, под ред. проф. А. Бриллиантова, Санкт-Петербург (Тип. М. Меркушева), 1907, с. 9–14.

вати як релігійну заангажованість та тенденційність, що межують з підмінами понять, так і банальне відкидання науково-історичного погляду, як такого. Особливо гостро це відчувається в церковно-історичних працях, що формуються в колі церковних авторів і дослідників, тісно пов'язаних з церковним, передусім клерикальним середовищем.

Прикладом зазначеного може слугувати вкрай спірний підручник з історії руської церковної організації В. Петрушка, який розглядає історію церкви як відображення промислу Божого про порятунок православ'я через успадкування Руссю візантійської імперської і церковної спадщини²⁸. Показово, що автор ухилився від пояснення того, що він розуміє під церквою, історію якої він описує, ймовірно, вважаючи, що для читача це зрозуміло апіорно. У цьому плані сучасний історик церкви повторює досвід ХІХ ст. Саме таким самим чином, але більш радикально і чітко висловлювався про предмет церковної історії прот. Петро Смирнов: *“Предмет історії Церкви складає прояв благодатних сил, які даровані Церкві для засвоєння людьми спасіння, постійне поширення її меж та зміна життя людей, згідно з ученням і заповідями Христа, її боротьба з ворогами нашого спасіння і перемога над ними”*. У розумінні цього дореволюційного історика мета церковної історії полягає в розкритті *“минулої долі Церкви”*, заради ствердження непохитності *“божественних заповітів, даних Церкві її Божественним Засновником”*²⁹. По суті прот. Петро Смирнов розвивав концепцію архієп. Філарета (Гумілевського), який виходив з того, що історія церкви – це зображення *“подій і змін”*, що відбуваються в церкві, як спільноті людей, *“освячених благодаттю”* і засвоюють *“Откровення шляхом віри”*³⁰.

Таким чином, не лише категорія історії, але й категорія церкви надто складні для розуміння. Для В. Болотова, митр. Макарія (Булгакова), Є. Голубинського, О. Доброклонського і почасти А. Карташева давньоруська

²⁸ *“Господь спорудил Руську Православну Церкву на громадних обширах Східної Європи напередодні того драматичного моменту церковної історії, коли папський Рим відокремився від Вселенської Церкви, і почала своє існування Римо-католицька церква. <...> Русі було передвизначено стати в подальшому наступницею Візантійської імперії і новим забором Вселенського Православ'я. У цьому виявився безсумнівний Промисел Божий про руський народ”* [В.И. ПЕТРУШКО, *Op. cit.*, с. 3].

²⁹ ПЕТР СМІРНОВ, ПРОТ., *История Церкви* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/smirnov_istoria_cerkvi.pdf, вільний. – Перевірено 03.09.2019.

³⁰ ФИЛАРЕТ (ГУМИЛЕВСКИЙ), АРХИЕП., *История русской церкви. Период первый. От начала христианства в России до нашествия монголов (988–1237 гг.)*, Х. (Университетская типография), 1849, с. I–II.

церква (а саме про неї йде мова в нарисі), являла собою всю повноту земної національної церкви, включаючи не тільки єпископат, але й духовенство, мирян, а також численні церковні та громадські і державні (при розумінні умовності категорій “суспільства і держави” стосовно до реалій Київської Русі) інститути, що сформувалися під впливом церкви, а також пов’язані з ними явища і процеси у сфері культури, політики, повсякденності тощо. У певній гіперболізованій формі цей погляд був виражений у ординарного професора кафедри церковної історії Казанського університету І. Добротворського. У своїй публічній лекції, опублікованій у “Христианском чтении” у 1868 р., він такими словами виклав свою позицію про те, що він розумів під історією церкви: “Історія церкви є історія віри, а історія віри є історія всього людства”³¹. Однак митр. Платон (Левшин), архієп. Філарет Чернігівський, П. Малицький, М. Тальберг і В. Петрушко бачать церкву інакше. Для них історична церква це переважно боголюдський організм, сфера діянь благочестивих князів, архієреїв, святих, місце дії та прояви благодатних сил. Наприклад, Платон (Левшин) не став обтяжувати себе і читачів поясненням, що він розує під реконструйованою ним історією. Про те, як він дивився на історію церкви, можна судити вже з перших слів його “Краткой Российской церковной истории”, виходячи з яких можна виснувати, що видатному ієрарху історія церкви вбачалася в “саяві світла Євангелії”, що розсіює “глибокий і погибельний морок”³². Однак наскільки виправдано та допустимо розглядати Бога, Його природу і прояви як предмет історичного дослідження не тільки в національному, а й у загальноцерковному сенсах? Традиціоналістський підхід виявляється у А. Муравйова, до якого значною мірою пристає й А. Карташев. Для них історія церкви – це переважно історія митрополитів. У подібному образі постає давньоруська і загальноруська церковна організація і з-під пера архим. Макарія (Веретенникова)³³, а також в українській історіографії³⁴. Нарешті, не менш гострою в давньо-

³¹ И.М. ДОБРОТВОРСКИЙ, ‘Предмет и метод церковной истории’, *Христианское чтение*, ч. I (1868): 854.

³² ПЛАТОН (ЛЕВШИН), МИТР., ‘Сокращение Российской церковной истории’, *Полное собрание сочинений Платона (Левшина), митрополита Московского: Бесплатное приложение к журналу “Паломник” за 1913 г. в 2 т. и 10 кн.*, ред. Е.А. Поповицкий, Санкт-Петербург (Изд. П.П. Сойкин), 1913, т. 2, кн. 7, с. 3.

³³ МАКАРИЙ (ВЕРЕТЕННИКОВ), АРХИМ., *Митрополиты Древней Руси (X–XVI века)*, Москва (Изд-во Сретенского монастыря), 2016, 1250 с.

³⁴ Д. БЛАЖЕЙОВСЬКИЙ, *Ієрархія київської церкви (861–1996)*, Л. (Каменярь), 1996, 568 с.; D. BLAZEJOWSKYJ, *Hierarchy of the Kyivan church (861–1990)*, Romae (Editiones universitates catholicae ucrainorum s. Clementis Papae), 1990, 543 p.

руській церковній історії залишається проблема співвідношення “християнського” і “національного” начал, що є болісним моментом як для російської, так і української історіографії.

Вельми прикрою обставиною видається те, що всі перераховані методологічні труднощі не подолані у східнослов'янській науковій традиції донині. Передусім це стосується співвідношення богословсько-екклезіологічних і науково-історичних концепцій. Втім, якщо в XIX столітті ця відмінність між богословським та науково-історичним поглядами на об'єкт і предмет церковно-історичного дослідження ясно усвідомлювалася і в церковному середовищі, і в колі світських (цивільних) істориків, що, наприклад, знаходить своє підтвердження в довгих внутрішньоцерковних суперечках другої половини XIX ст. про те, чи вважати історію церкви богослов'ям чи історією³⁵, то на сьогодні справа виглядає значно складнішою.

З приходом у церковну систему освіти й науки великого числа фахівців з науковими ступенями і званнями, які володіють науковою методологією і здатні надавати навіть найрадикальнішим богословським думкам лоск світського інтелектуалізму, що в цілому свідчить про наявність якогось прогресу всередині церковної освіти, окреслилися процеси, наслідки яких видаються дуже небезпечними для гуманітаристики. Про них наразі не прийнято говорити, але їхній вплив від цього жодним чином не зменшується. З припливом у церковне середовище цієї верстви інтелігенції спостерігається процес розмивання усталених раніше, нехай і хитких, але все ж умовно окреслених меж між історичною наукою і богослов'ям. У XIX ст. ці межі були встановлені самою церквою, а точніше стараннями митр. Філарета (Дроздова), що перегородив на довгі десятиліття світським історикам шлях в церковну історію, зробивши її вотчиною кліриків³⁶. У певному сенсі церковна історія в науковій корпорації духовних академій розвивалася значною мірою автономно і без активного впливу з боку університетів. Водночас, з формальних позицій статуси університетів і академій, а також членів їхніх корпорацій залишалися порівнянними і декларативно рівнозначними³⁷. Однак це не сприяло

³⁵ Н.И. Солнцев, *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*.

³⁶ *Ibid.*, с. 21.

³⁷ Прикладами цієї декларованої рівності академій та університетів можуть служити не тільки їхні статuti, що заявляють про рівність академій та університетів, але й інші сторони їхнього життя: правовий статус викладачів і навіть деякі підходи в освітньому процесі [Н.Ю. Сухова, *Система научно-богословской аттестации в России в XIX – начале XX в.*, Москва (ПСТГУ), 2012, с. 73–93; Р.К. ЛЕСАЕВ, ‘Сравнительный анализ научных зарубежных

зближенню світської і церковної наукових шкіл. Багато що їх розділяло. Цей ідейний та інституціональний ліміс оберігався обома сторонами складною системою негласних міжкорпоративних зв'язків між духовними академіями, університетами та їхніми професорськими корпораціями, відносини яких, за всієї зовнішньої доброзичливості, найчастіше виявлялися вкрай непростими. Нерідко вони були позбавлені щирості і навіть наповнені взаємним презирством. Тим не менше вони будувалися на принципах особистого наукового авторитету того чи того дослідника, тобто на основі наукової репутації, явищі, знеціненому, забутому і майже втраченому у сучасному церковному та, на жаль, світському житті. І все ж таки, незважаючи на всі перераховані стримування і противаги, проведення розмежувальних ліній між університетськими та академічними корпораціями у науковій сфері не створювало непереборних стін, а тому не виключало ідейного взаємовпливу³⁸. Достатньо зазначити, що вплив церковних концепцій на розвиток російської історичної науки протягом всієї її дореволюційної історії виявлявся значним, а часом і гнітючим, як це було виражено в статтях цензурного статуту часів царювання Миколи Павловича. Був і зворотний вплив, як, наприклад, це виразно простежується у творчості Є. Голубинського³⁹. Однак обмежень і самообмежень було більше. Значною мірою цьому сприяло мале число духовних академій (лише 4), їх молодість і відсутність між ними реальної наукової конкуренції.

Не заохочував професорів духовних академій до дослідницької думки і їхній внутрішньоцерковний політичний статус, що не передбачав сміливості висловлювань, права на наукову помилку або думку, що вступала в суперечність з внутрішньокорпоративною кон'юнктурою. Тому навіть з відміною обов'язкової церковної цензури звичка озиратися на священноначаліє в церковному науковому середовищі не зникла, а, можливо, навіть і посилилася, що, наприклад, знайшло своє вираження у долях В. Ключевського, Є. Голубинського та інших дослідників, включаючи А. Карташева⁴⁰. Прикметно, що майже всі з них зазнали остра-

командировок преподавателей и выпускников российских духовных академий и университетов (1869–1917)», *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви, № 6 (49) (2012): 7–19].

³⁸ С.В. РЫБАКОВ, *Православная интерпретация русской истории в отечественной историографии*, Дисс. ... д. и. н., Ин-т истории и археологии УрО РАН, Екатеринбург, 2007, 465 с.

³⁹ Н.И. СОЛНЦЕВ, «История русской церкви» Е.Е. Голубинского..., с. 31, 78.

⁴⁰ Про проблеми в Московській духовній академії дивіться дослідження С. Голубцова: С.А. ГОЛУБЦОВ, *Московская Духовная Академия. Академия в социальном движении и служении в начале XX в. (По материалам архивов, мемуаров и публикаций)*, Москва (Мартикс), 1999, 255 с.

кізму саме через їхні погляди у сфері давньоруської історії. Не сприяв описаний стан речей і притягненню в академічне середовище сильних учених. У цьому відношенні кумедним і водночас сумним бачиться казус “Трудов Киевской Духовной Академии”, видання, відкритого за повної захопленої підтримки місцевої корпорації. Все було б добре, якби не одне “але”. Як тільки почався збір матеріалів для публікацій, з’ясувалося, що більшість академічних професорів і викладачів, шанованих у своєму колі в якості світил церковної науки, не тільки не поспішали з поданням своїх праць, але й просто ігнорували саму можливість друкуватися. Просто, вони не займалися науковою роботою. Саме тому деякі рубрики настільки авторитетного, амбітного і корисного видавничого проекту підтримувалися лише стараннями окремих ентузіастів, особистостей, зі смертю яких зникали і колись відкриті ними наукові розділи. “Труди” виживали значною мірою завдяки публікаціям “з боку”⁴¹. Варто визнати, що на сьогодні ситуація принципово не змінилася.

Втім, написанню сучасних підручників з історії церкви перешкоджає ще одна обставина, яка відображає проблеми організації навчального планування. Історія Руської (Української, Білоруської) церкви в рамках теологічних або релігієзнавчих спеціальностей обмежена навчальними годинами і темами в рамках міністерських стандартів, закладених у навчальних і тематичних планах. Результат такого стану справ є сумним: навчальні посібники (у їх більшості), що виникають у таких умовах, являють собою схематичні, телеграфні і фактично позбавлені будь-якої живої думки видання, що повторюють апологетичні концепції ХІХ ст. Що ж стосується наявних на сьогодні видань, здійснених переважно в церковному середовищі, то їхнє застосування в якості основних підручників проблематичне й за іншими обставинами.

Наприклад, праця Макарія (Булгакова)⁴² з цілої низки історичних поглядів морально застаріла, хоча і не втратила своєї історіографічної значущості. Праця Є. Голубинського також навряд чи може бути використовувана, оскільки цьому, безсумнівно видатному історику, не вдалося створити головного – концепції. Більшу частину свого життя вчений був змушений відбиватися від критиків, тому написана ним праця – апологія науки та наукової методології. Створена Голубинським “История Русский

⁴¹ И.В. Хроненко, ‘Из истории издания журнала “Труды Киевской духовной академии” (1860–1917)’, *Труди Київської Духовної Академії*, № 13 (2010): 39–49.

⁴² МАКАРИЙ (БУЛГАКОВ), МИТР., *История Русской Церкви*, кн. 2: *История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от константинопольского патриарха (988–1240)*, науч. ред. А.В. Назаренко, Москва (Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря), 1995, 704 с.

церкви” безцінна, але подібно до праці Макарія, її доцільніше використовувати лише в якості додаткової літератури. Що стосується підручників з руської церковної історії, які вийшли в другий половині XIX ст., то вони написані для потреб семінарій та гімназій, на той час середніх навчальних закладів, відтак вони непридатні для сучасної вишівської програми. Вміщені в них відомості трафаретні, а то й науково некоректні. Не видається можливим широке використання в якості підручника згадане сучасне видання Московського державного університету, оскільки ця праця – підручник з джерелознавства. Його цінність безумовна, а проведена авторським колективом праця – перевершує найсміливіші очікування. Однак для більшості студентів (як, втім, і для більшості викладачів, що набагато драматичніше) книга виявиться непосильною ношею і може використовуватися в якості додаткового історіографічного джерела. Більш складна ситуація щодо підручника В. Петрушка. Безумовно, це авторський курс, і те, наскільки він виявився успішним у рамках традицій Свято-Тихонівського університету, настільки ж він може викликати і зворотну реакцію. Авторська концепція така, що цілком обґрунтовано цей підручник може бути легко відкинутий колегами на кафедрах інших вишів. Так само зазначене стосується творів українських авторів І. Власовського і прот. В. Клоса, що водночас не має розглядатися у якості акту демонстративної відмови від використання цих праць.

Спостережувані невдачі зі створення великих оглядових праць і підручників потребують деякого їх підсумування, зокрема у самій науковій праці.

Перша і головна причина невдачі вбачається в тому, що сучасна історіографія (як православна, так і греко-католицька) в цьому напрямку копіює концепції, закладені в російській історіографії XIX ст., вишикувані на принципах апологетики і пристосування наукових досягнень під потреби церкви. До того ж досвід вказує на те, що в російському і російсько-орієнтованому православному середовищі праці їхніх колег з автокефальних православних, католицьких та греко-католицьких наукових центрів просто ігноруються. Їхні книги і статті не лише не читають, але про існування таких праць деколи навіть не здогадуються. Успіх книги Г. Подскальски багато в чому був зумовлений його перекладачем О. Назаренком та публікацією цього перекладу в одному з найбільших видавництв Росії⁴³. Втім, це виняток, який демонструє, що правила все ж таки інші.

⁴³ Г. Подскальски, *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, пер. А.В. НАЗАРЕНКО; под ред. К.К. АКЕНТЬЕВА, Санкт-Петербург (Византино-россия), 1996, т. 1, 572 с.

Не сприяє розвитку думки і постійне пристосування підручників під релігійно-політичну кон'юнктуру часу. Безсумнівно, підручник – це конструкт, однак важливо, щоб цей конструкт був науковим, а не ідеологічним чи національним.

Ще одна суттєва перешкода в науковій праці – втрата повноцінних наукових комунікацій між Києвом, Москвою і Мінськом. Потрібно визнати, що в умовах виникнення національних держав сталося руйнування колись єдиних наукових шкіл. На жаль, сьогоdnішній плюралізм думок важко назвати науковою конкуренцією. Це щось інше, що в низці позицій ніяк до науки не відноситься. До того ж розрив зв'язків між науковими центрами Росії, України та Білорусі призвів не лише до того, що науковці різних країн виявилися ізольованими один від одного просторово, але й ідейно з причини переходу на національні мови або ж позбувшись вільного доступу до наукової літератури своїх колег. Книги видаються малими накладом, не мають широкої мережі поширення, а тому нерідко відомі тільки в рамках своїх національних кордонів. Правда, якщо в Україні і в Білорусі дослідники, володіючи бі- чи полілінгвізмом, як правило, ще знайомі з російською літературою, то російським дослідникам праці їхніх білоруських та українських колег останніх років просто невідомі. Вони не перекладаються, а тому непридатні для читання в Росії, що призводить до вимивання українських і білоруських досліджень з російського наукового ринку та із науки.

Послаблення наукових контактів між науковцями Росії, Білорусі та України призвело до ще однієї проблеми – суттєвої втрати єдності категоріального апарату, що підтримувало упродовж майже двохсот років між ученими взаємне розуміння та інтерес до праць один одного. Загальна термінологія значною мірою забезпечувала цілісність цього наукового простору. Сьогодні така тривала та ефективна єдність багато в чому зруйнована. Прикладом описаного може служити проблема того, як називається давньоруська церковна організація у наукових публікаціях. У підсумку, взявши в бібліотеці або придбавши у книгарні книгу з історії давньоруської церковної організації, читач змушений вирішувати проблему, яка здатна призвести до когнітивного дисонансу будь-яку вдумливу людину: це рання історія Української, Білоруської, Російської чи все ж таки Руської (від найменування Русь) церкви? Одним із наслідків породженої термінологічної модернізації є підміна християнського змісту церковного вчення, що протікало в рамках традицій середньовіччя, національними ідеями сучасності. Безумовно, такі ідеї мають повне право на існування

і реалізацію. Однак наскільки виправдано в наукових публікаціях застосовувати національні критерії сучасності до подій X–XIV ст.? У певному сенсі описана ситуація чимось нагадує стан справ у сфері формування національних історій XVI–XVIII ст. Однак чи можна це вважати гідністю?

Не сприяє якісній праці зі створення навчальних та оглядових праць погіршення якості праці самих викладачів. Колеги перестають читати один одного, повторюють історіографічні штампи, а публікації джерел виявляються незатребуваними. Зміст створюваних у таких умовах підручників призводить до втрати головного – наукової історичності відображених у виданнях образів, подій і процесів. Особливо гостро ця проблема прослідковується у духовних наукових школах, де викладання ведеться за зразками XIX ст., а курси лекцій створюють враження, що викладачі просто навіть не здогадуються про те, наскільки далеко пішла сучасна медієвістика і дослідження у сфері церковної історії.

Не можна скидати з рахунків ще одну дуже важливу обставину. Історична наука на пострадянському просторі бідна. Створення великих наративів у цих умовах просто неможливо з причин матеріального характеру і браку часу. Вченого годує не його наукова робота, а викладання або пошук грантів. У підсумку, професійне заняття наукою – це безкоштовний додаток до зростаючого навантаження.

Врешті, потрібно визнати ще один важливий підсумок нашого часу: створення подібного підручника чи великої оглядової праці з історії руської церковної організації в сучасних умовах має стати результатом праці колективу вчених однодумців. Це пояснюється тим обсягом наукових досягнень, якими володіє сучасна історична наука. Посилити таку працю без належної підтримки навряд чи під силу дослідникові-одинаку. Здавалося б, такий проєкт міг би бути здійснений у рамках церковних наукових центрів. Проте наразі залишається тільки очікувати, що в цьому середовищі з'явиться свій новий Петро (Могила), Євгеній (Болховітінов) або Макарій (Булгаков). Поки ж складається враження, що немає запиту на наукове висвітлення історії, передусім, у самій церкві. Тому хочеться сподіватися, що виникле відчуття помилкове.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ ПРО ІГРОВИЙ ЧИННИК
У СВЯТКОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ

Святкова культура як частина загальної культури здавна викликала цікавість дослідників. Свята як частина родинного і громадського побуту людей були тісно пов'язані зі становленням кожного етносу. Роздуми про святкову культуру як слов'ян, так і українців в їх числі, були “інкорпоровані” до культурологічних праць в аспекті громадського побуту, календарної обрядовості. Це підтверджують як “класичні”, так і останні значні праці з української етнології та культурології¹, зокрема Олександра Курочкіна, Володимира Сироткіна, Олексі Воропая, Степана Килимника, Всеволода Наулка² та багатьох інших.

¹ *Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах*, за редакцією Анатолія Пономарьова, Опішне (Українське народознавство), 1999, кн. 1, 528 с.; кн. 2, 544 с.; *Украинцы*, отв. ред. Н.С. Полищук, А.П. Пономарев; РАН, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, НАН Украины, Институт политологии и этнонациональных исследований, Международное научное братство украинских антропологов, этнографов и демографов, Москва (Наука), 2000, 535 с.; *Історія української культури у п'яти томах*, т. 5: *Українська культура ХХ – початку ХХІ століть*, кн. 4: *Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні*, К. (Наукова думка), 2013, 942 с., та ін.

² О. Курочкін, ‘Річне коло свят та обрядів’, *Українці: Історико-етнографічна монографія...*, кн. 2, с. 301–330; В. Сироткін, ‘Святкове дозвілля громадян’, *Українці: Історико-етнографічна монографія...*, кн. 1, с. 383–386; В. Наулко, ‘Культура міжетнічних взаємин’, *Історія української культури у п'яти томах*, т. 5, кн. 4, с. 49–93. Див. також: О.В. Курочкін, *Новорічні свята українців. Традиції і сучасність*, К. (Наукова думка), 1978, 192 с.; О.В. Курочкін, ‘З історії масових свят феодального і капіталістичного Києва’, *Свята та обряди трудящих Києва*, К. (Наукова думка), 1982, с. 34–105; О. Воропай, *Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис*, Мюнхен (Українське видавництво), 1958, т. 1, 448 с.; 1966, т. 2, 442 с.; перевидання в Україні: О. Воропай, *Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис*, К. (Оберіг), 1993, 592 с.; С. Килимник, *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*, т. 1–5, Вінніпег; Торонто, 1955–1963. – т. I: *Зимовий цикл*, Вінніпег, 1955, 154 с.; т. II: *Весняний цикл*, Вінніпег, 1959, 254 с.; т. III: *Весняний цикл*, Вінніпег; Торонто, 1962, 372 с.; т. IV: *Літній цикл*, Вінніпег, 1957, 178 с.; т. V: *Осінній цикл*, Торонто, 1963; Перевидання в Україні: С. Килимник, *Український рік в історичному освітленні у народних звичаях*, К. (Обереги), 1994, кн. I, т. I: *Зимовий цикл*; т. II: *Весняний цикл*, 400 с.; кн. II, т. III: *Весняний цикл*; т. IV: *Літній цикл*, 528 с.; Ю. Климець, *Купальська обрядовість на Україні*, К. (Наукова думка), 1990, 144 с.; Ф. Колесса, *Історія української етнографії*, К. (ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України), 2005, 366 с.; *Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів*, В.І. Наулко (кер.) та ін., вид. 2-е, доповнене та перероблене, К. (Либідь), 1993, 288 с.; А.П. Пономарьов, *Українська етнографія: Курс лекцій*, К. (Либідь), 1994, 320 с.: іл.; В.Т. Скуратівський, *Дідух: Свята українського народу*, К. (Освіта), 1995, 272 с.

Переходячи до постаті Миколи Костомарова, то святковою культурою українців Микола Костомаров цікавився впродовж усього свого життя. Про це свідчать його праці різних років: “О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии” (1843 р.)³, “Славянская мифология” (1847 р.)⁴, “Мысли о федеративном начале в древней Руси” (1861)⁵, “Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею” (1872 р.)⁶ та деякі інші.

Поступовий розвиток етнографії і перші намагання осмислити накопичені у перші десятиліття XIX ст. факти (З. Доленго-Ходаковський, Є. Ковалевський, І. Кулжинський, О. Левшин, Пл. Лукашевич, В. Пассек, І. Срезневський, В. Залеські, П. Жегота та ін.), привів до значного збільшення етнографічних публікацій, насамперед, описів народних святкових дійств, ігор і розваг⁷.

Вивчаючи світову історію, М. Костомаров звертав увагу на те, що в її джерелах говориться тільки про видатних державних діячів чи закони й установи і нехтується життям народної маси. Основним джерелом для пізнання життя “живого народу” стає для Костомарова словесна творчість. Збірники народних пісень М. Максимовича, І. Сахарова, П. Лукашевича, “Запорожская старина” І. Срезневського, праця О. Бодяньського “О народной поэзии славянских племен”, твори тогочасних українських письменників, зокрема Миколи Гоголя, пробудили у нього бажання глибше пізнати український народ, його історію, звичаї, усну поетичну творчість у її живому побутуванні, вдосконалити знання української мови, якою він через своє походження і виховання володів слабо. З цією метою Костомаров робив етнографічні екскурсії в села Харківщини, відвідував народні посиденьки, шинки, заходив у розмови простолюду, розпитував про його життя, записував українські пісні та характерні слова й вирази (на кінець 1843 р. він зібрав близько 500 народних пісень). “Любовь к малорусскому слову, – записав він в автобіографії, – более и более

³ Н. Костомаров, ‘О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии’, *Маяк*, т. XI (1843), гл. III, с. 58–71.

⁴ *Славянская мифология*, сочинение Николая Костомарова. *Извлечение из лекций, читанных в университете Св. Владимира во второй половине 1846 г.*, К., 1847.

⁵ Н. Костомаров, ‘Мысли о федеративном начале в древней Руси’, *Основа*, 1861, № 1, с. 121–159.

⁶ Н. Костомаров, ‘Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею’, *Русские древности*, под ред. В. Прохорова, 1872, кн. 1, с. 1–24.

⁷ В. Старков, ‘Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст.’, *Наукові записки* 22 (2011): 135–142.

увлекала меня; мне было досадно, что такой прекрасный язык остается без всякой литературной обработки и сверх того подвергался незаслуженному презрению”⁸.

Безпосереднє перебування в атмосфері тогочасного українського літературного процесу, зокрема спілкування з П. Гулаком-Артемівським, Г. Квіткою-Основ’яненком, А. Метлинським, а особливо з І. Срезневським та членами його літературного гуртка, спонукало Костомарова до писання творів українською мовою.

У 1841 р. він подав на захист магістерську дисертацію “О причинах и характере унии в Западной России”. Однак після тривалого розгляду в Харкові й Москві міністр народної освіти С. Уваров відхилив її й наказав знищити весь тираж. Костомаров обрав нову тему – “Об историческом значении русской народной поэзии”, хоча більшість професорів університету висловились проти, “находя, что Костомаров немного помешан: ходит по селам, сидит в шинках с хохлами, пишет на тарабарском языке и вдобавок вольнодумствует”⁹. Однак монографія “Об историческом значении русской народной поэзии” була опублікована 1843 року й успішно захищена як магістерська дисертація в січні наступного.

1843 рік позначився низкою праць про українські свята, в яких значною складовою були ігри та розваги. Розпочав її Костянтин Сементовський статтю “Замечания о праздниках у малороссиян” у Санкт-Петербурзькому часописі “Маяк”¹⁰.

Праця К. Сементовського привернула до себе увагу, насамперед, тим, що вона висвітлювала малодосліджену на тоді народну святкову культуру і він був першим, хто подав описи ігор, зокрема на Полтавщині. “Вся весна бывает постоянным, непрерывным праздником народным, на котором полевые работы и домашние занятия сменяются сельскими играми и забавами”, – писав він і виокремив веснянки, які, на його думку, “прежде сопровождались некоторыми играми и обрядами, что ... отчасти сохранилось и донныне”. Він наводить умови, за якими відбуваються ігри: “К вечеру ежедневно, по окончанию работы, а в праздники и после обеда собирается сельская молодежь на выгоне за селом или же среди самого села на площади: здесь-то обыкновенно поются разные песни и затеваются веселые игры, часто продолжающиеся до поздней ночи”¹¹.

⁸ Н.И. КОСТОМАРОВ, *Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения. Малороссийская народная поэзия и др.*, Санкт-Петербург 1890, с. 32.

⁹ В.И. СЕМЕВСКИЙ, ‘Николай Иванович Костомаров (1817–1885)’, *Русская Старина*, 1 (1886): 185.

¹⁰ К. СЕМЕНТОВСКИЙ, ‘Замечания о праздниках у малороссиян’, *Маяк*, 1843, т. XI, гл. III, с. 1–45.

¹¹ *Ibid.*, с. 10.

Можливо, саме від К. Сементовського йде традиція, коли описують народний календар, “прив’язують” ігри та розваги саме до весняних свят, хоча багато зі згаданих ігор граються і в інші пори року. Об’єктивними чинниками “прив’язування” ігор до весняних свят було: пробудження природи і намагання людей відзначати це на відкритому просторі на відміну від тісних зимових приміщень; велика кількість ігор, дійсно генетично “прив’язаних” до весняної обрядовості, пов’язаної із пробудженням природи, формуванням майбутніх шлюбних пар (зазначимо, що цей процес йде цілорічно, посилюючись чи послаблюючись у різні пори року).

Згадана стаття “Замечания о праздниках у малороссиян” викликала резонанс у дослідників української культури. Логічно, що додатки та зауваження Ізмаїла Срезневського¹², Миколи Костомарова¹³ та Амвросія Метлинського¹⁴ до праці К. Сементовського були надруковані в цьому ж числі видання, бо, як писав сам К. Сементовський, “И.И. Срезневский, Н.И. Костомаров, А.А. Метлинский приняли на себя труд составить особенные дополнения и замечания к статье нашей”¹⁵. Згодом з доповненнями на цю ж тему написав статтю О. Дмитрюков¹⁶. Ця низка статей була викликана, як ми вище зазначили, об’єктивним процесом накопичення знань про святкову культуру українців та осмислення цього процесу, хоча проходив він досить повільно.

Стаття Миколи Костомарова “О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии” висловлює його намагання вивчати історію не стільки за літописами й працями своїх попередників, скільки за народними джерелами (усною словесністю). Це виникло у нього наприкінці 1830-х років під безпосереднім впливом І. Срезневського, лекцій С. Шевирьова, збірників народних пісень та особливо творів М. Гоголя. За свідченням самого Костомарова, “Вечера на хуторе близ Диканьки” і “Тарас Бульба” чи не вперше пробудили в нього синівське почуття до України і надали новий напрям його діяльності.

У статті він намагається розібратися в сутності українських свят на основі аналізу веснянок, купальських та інших народних пісень. Особ-

¹² И.И. СРЕЗНЕВСКИЙ, ‘Дополнения и замечания (к статье Сементовского Конст. “Замечания о праздниках у малороссиян”)', *Маяк*, 1843, т. XI, гл. III, с. 45–57.

¹³ Н. КОСТОМАРОВ, ‘О цикле весенних песен...', с. 58–71.

¹⁴ А.Л. МЕТЛИНСКИЙ, ‘Дополнения и замечания к статье К. Сементовского “Замечания о праздниках у малороссиян”)', *Маяк*, 1843, т. XI, гл. III, с. 71–74.

¹⁵ К. СЕМЕНТОВСКИЙ, ‘Замечания о праздниках у малороссиян’, с. 6.

¹⁶ А. ДМИТРИУКОВ, ‘Еще замечания о праздниках и повериях у малороссиян’, *Маяк*, 1844, т. XIII, с. 49–55.

ливо його цікавили свято Купала, зв'язок імен "Івана" та "Купала", роль вогню та води у святкових діях: "... и самый праздник мог бы назваться праздником купанья, или праздником воды. Таково и есть его значение. Обыкновенно думают, что это – остаток древнего поклонения огню и воде... Но замечательно, что нигде в песнях купаловых... я не находил об огне ничего, хотя в этот день существует обычай прыгать через огонь; что же касается до воды, то она играет важную роль. Иван купается, девушки идут через воду, сиротка тонет и проч. ... И сколько еще других образов, где является вода, между тем, об огне ни слова. Все это доказывает, что огонь занимает второстепенное место, а первое принадлежит воде"¹⁷.

У "Слов'янській міфології"¹⁸ Микола Костомаров приділив цілий розділ святковій культурі слов'ян: "II. Праздники языческих славян"¹⁹. Загалом, він вважав, що "Славяне располагали свои празднества сообразно трем видам деятельности света, выражаемой переменахми года, который потому делился на три части; праздников было три, по трем действиям земледельческого процесса: посеять, убрать и приготовить"²⁰.

За Костомаровим, свято весни мало чотири значення: релігійно-догматичне, землеробське, родинне та поховальне і воно відбувалось на честь воскресіння або повернення сонця. Свято починалося дуже рано, як тільки починав танути сніг, і пам'ятки давнього звичаю приносили у жертву козла залишилися у вигляді відповідних пісень та звичаю водити козла, що його спостерігали в Україні на початку весни. Це свято відбувалось серед слов'янських народів, зокрема в Україні воно супроводжувалось хороводами, а також, як свідчить Боплан, апотропеїчними обрядами: "...на светлой неделе юноши бегали с ведрами за девицами и обливали их водою, а на другой день девицы тем же отплачивали мужчинам; в других местах друг друга бросали в воду"²¹.

Торжество весни супроводжувалось відповідними піснями, символічними, в основному хороводними, іграми ("Сіяти просо", "Король",

¹⁷ Н. КОСТОМАРОВ, 'О цикле весенних песен...', с. 69–70.

¹⁸ Вперше надруковано окремим виданням: *Славянская мифология*, сочинение Николая КОСТОМАРОВА... Перевидано: *Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом Археологічної комісії української історіографії*, за ред. акад. М. Грушевського, [К.], 1930, с. 203–240.

¹⁹ Н.И. КОСТОМАРОВ, 'Праздники языческих славян' [в:] М.И. КОСТОМАРОВ, *Слов'янська міфологія*, К. (Львів), 1994, с. 235–251.

²⁰ *Ibid.*, с. 235.

²¹ *Ibid.*, с. 236.

“Мак”, “Коструб” тощо), які асоціювались із релігійним, землеробським, родинним та поховальним змістом свят.

Землеробський аспект весняних свят виявляв себе у символізмі весняних ігор: “Доказательством тому служат игры, как, например, известная игра – сеяние проса, и песни хороводные, в которых изображается пахание вообще, сеяние мака (Посію, посію чорний мак, / Да роди Боже, червоний!), хмеля, ячменя и пшеницы, льна и разные сельские работы”²².

Родинне значення весняних свят виявляли відповідні ігри, які “символизируют часто любовь и бракосочетание, например, царевич и царевна, или сеяное просо, где представляется умыкание девиц”²³. Костомаров вважав, що ці ігри були початком “тех игрищ, которые с тех пор должны были отправляться каждый вечер между дворами и на которых молодые люди знакомились между собою и приготавливались к браку”²⁴.

Згідно концепції Костомарова щодо річних свят у слов’ян, які пристосовувались до сільськогосподарських робіт, “убрать урожай” асоціювалось у нього із літнім святом Купала, що виходить зі звичаю “ходить по полям с образами, увитыми цветами ... пред начатием покоса и жатвы... В Галиции особенно с большим значением совершается такая процессия”²⁵.

Річний цикл народних свят закінчувало зимове свято (Коляда), “когда солнце доходило до minimum своей силы и возвращалось на весну”. Це свято, за Костомаровим, “имеет основание в общечеловеческом мифологическом понятии о рождении света”²⁶, а ім’я Коляди він ототожнював з колом сонця.

Серед численного загальнослов’янського матеріалу, яким Костомаров насичував свою працю, є багато українського, зокрема тексти різних жанрів українського фольклору.

Таким чином, М. Костомаров у “Праздниках языческих славян” показує, що весь святковий культовий ритуал слов’ян, органічно впливав з їхніх утилітарних життєвих потреб, коли, наприклад, свято весни, крім релігійно-догматичного, мало землеробське, родинне та інші значення. За Костомаровим, символіку і міфологію свят вигадали не жерці й філософи, а вона є продуктом колективної народної самосвідомості.

Стоячи, у працях 40-х рр. XIX ст., з одного боку, на позиціях міфологічної школи, представники якої першоосновою поезії вважали міф як

²² Н.И. КОСТОМАРОВ, ‘Праздники языческих славян’, с. 238.

²³ *Ibid.*, с. 239.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, с. 243.

²⁶ *Ibid.*, с. 248.

несвідому безособову творчість колективної народної душі, вираження неповторного “духу” народу та його культури на певній стадії розвитку, М. Костомаров, з другого боку, вже у своїй магістерській дисертації “Об историческом значении русской народной поэзии” перехоплює основні концептуальні положення культурно-історичної школи, яка склалася в середині XIX ст. і дістала свої перші імпульси від пізніх німецьких просвітителів (Й.-Г. Гердер), романтиків французької романтичної історіографії (Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ж. Мішле) та позитивістської філософії О. Конта²⁷.

Костомаров зосереджує головну увагу на гердерівських ідеях про історію людства як процес розвитку духу, на розкритті його внутрішніх чинників. У згаданому дослідженні він приходить до думки, що на характер людини накладають відбиток народ, місце й час (певна культурно-історична епоха). Звідси: “Всякий народ имеет в себе что-то определенное, касающееся более или менее каждого из тех лиц, которые принадлежат народу... Всякий народ, рассматриваемый как единое лицо, имеет свой идеал, к которому стремится... Для узнания народного характера... надобно искать таких источников, в которых бы народ высказывал себя бессознательно”²⁸. Саме таким джерелом для Костомарова була усна народна творчість.

У “Мыслях о федеративном начале в древней Руси” (1861 р.)²⁹ М. Костомаров розглядав генезис українських свят у протослов’янській спільноті і відзначав “відбивання в українських піснях старовинних вірувань, звичаїв і релігійних обрядів слов’ян, наприклад Купаловий вогонь і дерево Марени, звичай коляди, похорон літа у вигляді опудала, кривий танець і [і]гри”³⁰: “Сравнивая песни обрядные и самые обряды, легко найти между ними сходство и в тоне и в содержании. Много старых обычаев, обрядов и верований удерживается в сходном виде у славянских народов, не смотря на то, что они не могли заимствовать их друг от друга. Например, Купальский огонь и дерево Марены, погребение лета в виде чучела, обычай Коляды, хороводные пляски и игры – общие черты. Все это доказывает наглядным образом, что, в древности, славянские племена, в основах своей духовной жизни, имели одинакие верования, обычаи и религиозные обряды”³¹.

²⁷ М.Т. Яценко, ‘М.І. Костомаров – фольклорист і літературознавець’ [в:] М.І. Костомаров, *Слов’янська міфологія*, с. 13–14.

²⁸ Н. Костомаров, *Об историческом значении русской народной поэзии*, Х., 1843, с. 7.

²⁹ Н. Костомаров, ‘Мысли о федеративном начале в древней Руси...’, с. 136–138.

³⁰ О. Андриєвський, *Бібліографія літератури з українського фольклору*, К., 1930, т. 1, с. 123 (1861 р., № 42).

³¹ Н. Костомаров, ‘Мысли о федеративном начале в древней Руси...’, с. 138.

Праця “пізнього” М. Костомарова “Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею” (1872 р.) повторює основні тези праці “Праздники языческих славян” зі “Слов’янської міфології” стосовно святкової культури, її походження та існування. Знову основною тезою є “остаток некогда общего всем мифологиям представления умирающей, а потом воскресающей природы в годичном круге, под влиянием удаляющегося и потом возвращающегося солнца”³². М. Костомаров розглянув, іноді більш детально, ніж у попередніх працях, цикл річних свят у слов’янському світі, використовуючи значний український матеріал. Він робив певні уточнення стосовно деяких своїх попередніх тверджень (про походження терміна “Коляда”, про співвідношення ролі вогню та води у святі Купала, про конкретизацію генезису різноманітних ігор у весняних, літніх та зимових святкових обрядах тощо).

Взагалі, в цій праці М. Костомаров приділив значну увагу ігровій культурі: “с уверенностью можно заключить, что празднество Лады, или весны у языческих славян... главным образом имело значение праздника любви, и потому-то принадлежностью его был хоровод, составленный из молодых и девиц”. Він зазначав, “что многие хороводные игры, сопровождаемые песнями и имеющие до некоторой степени характер сценического действия, изображают земледельческие занятия, как, напр., сеяние льна, проса, жита, мака” і це наводило на думку, “что эти игры с песнями были освящением земледельческих работ при начале их в весеннее время”. Окрім того, “такими же песнями и играми освящались и другие человеческие занятия, предстоявшие в наступающее лето, и между прочим даже война, как показывает одна весенняя игра, в которой хоровод разбивается на две половины, и одна из них показывает вид нападения на другую, а другая не допускает ее разрушить мосты”³³.

Досліджуючи витоки святкової культури, М. Костомаров робить висновок, що “большая часть этих игр и песен посвящена любви во всех видах, а также изображению брачной жизни, как следствия любви. Хотя эти игры и песни значительно видоизменились под условиями последующих обстоятельств, но некоторые сохранили замечательные обломки древности, указывающие как на мифы, так и на языческие обряды”³⁴.

³² Н. Костомаров, ‘Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею’ [в:] М.І. Костомаров, *Слов’янська міфологія*, с. 268.

³³ *Ibid.*, с. 266.

³⁴ *Ibid.*

На підтвердження цього він наводить приклади давніх українських ігор: “В Малороссии на тот же древний обряд (принесения в жертву козла) указывает обычай, отправляемый на масленице – обычай водить козла; уже теперь собственно никакого козла нет, только девушки бегают по селу и поют песни о козле с припевом: ой лелю-ладо; припев этот ясно указывает, что эти песни относятся к разряду весенних, и в этих песнях есть намеки на то же заклятие козла”³⁵.

У веснянках можливо відшукати залишки низки подібних язичницьких дійств. Так, наприклад, утоплення смерті “в Малороссии ... отправлялось еще недавно с большим шумом и называлось волочінням. Делали чучело, волочили по земле, потом истребляли – в одних местах топили в воде, в других сожигали; чучело это знаменовало вместе и смерть, и зиму”³⁶.

М. Костомаров звертає увагу також на образ дівчини у блискучому вогняному одязі: “огонь, как видно, играл важную роль в языческих весенних празднествах, и оттого в веснянках поется «о терновых огнях, о пожарах», и известная игра, называемая по-великорусски «горелки», а по-малорусски «горюдуба», показывает на присутствие некогда горящих костров, вокруг которых молодежь совершала свои игры эротического характера. К несомненно мифическим играм принадлежит весенняя игра мать и дочь, иногда мать называется Весною, иногда и дочь носит это имя; иногда же дочь называется Рожею (розою) или же мать сама Рожа, а у ней дочь – дочь Рожи, Рожівна. Мать ищет пропавшую дочь, кем-то похищенную”³⁷.

В Україні ознаки іншого обряду (аналогічного великоросійському похованню Весни, або Ярилі, коли робили опудало чоловіка і ховали його на тлі танців, пісень і вигуків) збереглися у весняній грі “называемой Кострубонько (насмешливое прозвище, конечно, явившееся позже) и перенесенной на более раннее время, чем в Великой Руси, где это празднество обыкновенно отправлялось уже летом в неделю всех святых. Малорусский Коструб, или Кострубонько есть также погребение мужского чучела и сопровождается песнями, к сожалению, теперь уже искаженными”³⁸.

За Миколою Костомаровим, давні сліди, що збереглися в піснях, показують, що святкувалось не лише поховання, а й воскресіння фантас-

³⁴ Н. КОСТОМАРОВ, ‘Несколько слов о славяно-русской мифологии...’, с. 266.

³⁵ *Ibid.*, с. 267.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*, с. 268.

тичної істоти. Зіставивши цю ознаку з великою кількістю подібного у різних народів, виявимо загальний залишок колись “общего всем мифологиям представления умирающей, а потом воскресающей природы в годичном круге, под влиянием удаляющегося и потом возвращающегося солнца” і який людська фантазія втілила в образ, притаманний періоду вводу стихійних явищ у світ людиноподібних явищ і який привів до появи різноманітних міфів, які тісно сплелися з елементами ігрової культури і які є наріжними елементами генезису української святкової культури.

Таким чином, зацікавленість Миколи Костомарова українською святковою культурою в контексті слов'янської єдності, але з усвідомленням української (для Костомарова, термінологічно – малоросійської), по суті, особливості, спостерігаємо протягом майже всього періоду його творчості. Про це свідчать відповідні праці різних років від раннього романтичного і до пізнього позитивістського Костомарова, який вважав, що ігровий чинник грав велику роль у формуванні святкової культури українців.

Валерій Левченко

НАУКОВІ КОМУНІКАЦІЇ ОДЕСЬКИХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ
З ЧАСОПИСОМ “SLAVIA” ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ
ДЛЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВ’ЯНОЗНАВСТВА

На сучасному етапі розвитку історичної науки актуальним стає виявлення, вивчення та осмислення наукової спадщини, накопиченої попередніми дослідниками. У контексті цього важливого значення набуває досліджування ролі представників попередніх генерацій вчених-істориків, які працювали на ниві розвитку гуманітарних наук у попередні часи. Однією з галузей вітчизняної історичної науки, яка залишається малодослідженою, потребує детального вивчення та поширення у сучасному історіографічному процесі, – є українське слов’янознавство. У цьому сенсі особливої уваги набуває опрацювання здобутків вчених-славістів УСРР у період 1920-х – 1930-х рр.

Дослідження слов’янознавчої тематики є складовою галуззю історичної науки на усіх етапах її розвитку. На теренах України в імперський / дорадянський період слов’янознавчі студії займали одну з провідних позицій у ландшафті наукових пошуків вчених-гуманітаріїв. Одним з головних центрів славістичних досліджень на теренах України починаючи з ХІХ ст. була та залишається Одеса з її провідним осередком – Новоросійським (Одеським) університетом, в якому перманентно існувала сформована у другій половині ХІХ ст. наукова славістична школа¹.

Бурхливі політичні події на початку ХХ ст., передусім політизація буття українського народу на тлі наростання суспільно-політичних суперечностей у Російській імперії, які вилилися у революційні події 1905–1907 і 1917–1920 рр.; активізація польського, чеського і українського національних рухів; геополітична криза та Перша світова війна окреслили зростання суспільного інтересу і значущості історичних досліджень проблем минулого слов’янських народів. Станом на початок ХХ ст. славістичні дослідження одеських науковців (М. Смирнов, В. Григорович²,

¹ Див.: *Очерки развития науки в Одессе*, отв. ред. С.А. Андронати, НАН Украины. Южный научный центр, О. (Титул), 1995, 576 с.; *Історія Одеси*, колектив авторів; голов. ред. В.Н. Станко, О. (Друк), 2002, 560 с.; *Одеський національний університет імені І.І. Мечникова (1865–2015): історія та сучасність*, гол. ред. І.М. Коваль, О. (ОНУ), 2015, 962 с.

² Див.: О.Б. Дьомін, М.В. Алексєєнко, *Шукач слов’янських скарбів В.І. Григорович*, авт. передмови І.М. Коваль; наук. ред. В.О. Колесник; відп. ред. М.О. Подрезова; бібліогр. ред. Г.В. Великодна, О. (ОНУ), 2015, 482 с.

В. Ягіч, Ф. Успенський, В. Істрін, О. Кочубинський, М. Попруженко та інші) досягли значних успіхів. Було накопичено значний обсяг джерел, опубліковано наукові дослідження, які стали не тільки значним досягненням світової славистики, але й відправним пунктом для подальшої розробки різноманітних проблем вчених наступних генерацій. Безумовно, зазначені явища позитивно сприяли появленню наступних слов'янознавчих студій серед вчених Одеси. Зі встановленням на теренах України 1920 р. радянської влади відбулися державотворчі процеси, які призвели до негативних суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних трансформацій, у тому числі в науці, зокрема в славистичній галузі.

У 1920-х рр. славистика в УСРР вступає у новий етап свого розвитку. Зміни в суспільно-політичних умовах життя сприяли зменшенню інтересу до слов'янознавчих студій. Реформи 1920-х рр. в усіх сферах життя вплинули на розвиток системи освіти і були пов'язані з розробкою та введенням у дію нової системи освіти. Відповідно з цим, у вишах ліквідували кафедри слов'янської філології, відмінили викладання славистичних дисциплін, обмежили систему закордонних відряджень для майбутніх науково-педагогічних працівників тощо. У цей час відбувається процес зміни генерацій³ вчених-славистів, рівно як науковців і в інших галузях знання. У науково-навчальних закладах починають діяльність молоді дослідники, які сформували власні, відмінні від попередників, погляди на слов'янознавство, що ґрунтувалися на інших теоретичних засадах. Генерація вчених-славистів 1920-х – 1930-х рр. під впливом нових історичних умов прискіпливо оцінювала слов'янські старожитності, критикувала концепції та погляди вітчизняних і зарубіжних

³ За весь час розвитку історичної науки в Одесі у корпорації вчених-істориків умовно виділяємо дев'ять генерацій: 1) “аматорський”: кінець XVIII ст. – 1817 р.; 2) “ранньоліцейський”: 1817–1837 рр.; 3) “пізньоліцейський”: 1837–1865 рр.; 4) “ранньоуніверситетський” імперських часів: 1865–1884 рр.; 5) “пізньоуніверситетський” імперських часів: 1884–1917 рр. та 1941–1944 рр.; 6) “ранньорадянський”: 1917–1941 рр.; 7) “середньорадянський”: 1944–1968 рр.; 8) “пізньорадянський”: 1968–1991 рр.; 9) “український”: від 1991 р. – до сучасності. Див.: В.В. Левченко, ‘Наукове співтовариство одеських істориків першої половини ХХ століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект’, *Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.)*, Х., 2016, с. 220–230; В.В. Левченко, ‘Генерації одеських вчених-істориків першої половини ХХ століття: періодизація, термінологія, історія’, *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 15 (2016): 220–223; В.В. Левченко, ‘Інтелектуальна біографія – ключова модель дослідження історії генерацій вчених-істориків Одеси’, *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*, вип. 14 (2016): 157–176; В.В. Левченко, ‘Генерації вчених-істориків та “Великий терор”’: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв)’, *Краєзнавство*, 1/2 (2017): 201–207 та ін.

слов'янознавців XIX – початку XX ст. Унаслідок зміни генерацій вчених-славістів та формуванню нової геополітичної ситуації відбулося ускладнення доступу науковців до документальних джерел історії слов'янських народів і зменшення інтересу до вивчення їх історії. Революційні події, громадянська війна та соціально-економічні й суспільно-політичні колапси мали негативний вплив на вивчення проблем історії слов'янських народів, більшість яких (крім білорусів, росіян і українців) опинилася у складі ворожого табору щодо СРСР. Тому представниками славістичної школи Одеси не було продовжено вивчення проблем історії західних і південних слов'ян. Практично став неможливим доступ українських вчених до документальних матеріалів із бібліотек і архівів Балканських країн, Німеччини, Австро-Угорщини та інших країн. Суттєво було обмежено комунікативні контакти між радянськими науковцями та їх колегами зі всього світу, обрив сталих традицій вивчення вітчизняною історіографією минулого слов'янських народів призвів до обмеження вивчення різних аспектів історії південнослов'янських і західнослов'янських народів. Саме політичні та ідеологічні фактори перешкодили потужному розвитку традицій у цій галузі. Як наслідок – поступове затухання славістичних досліджень в Одесі зокрема та в Україні загалом. Одеські науковці у цілому намагалися продовжувати вивчення проблем історії слов'янських народів, зокрема білорусів і росіян. Проте у цей період не було створено ґрунтовних монографічних праць, а більшість із виданих робіт становили невеличкі поодинокі студії. Отже, у 1920-х – 1930-х рр. визначальною рисою подальшого розвитку славістичних досліджень одеських вчених стало звуження їх проблематики, що відбувалося на фоні утвердження в історіографії нових ідеологічних підходів до вирішення як окремих епізодів історичного процесу в слов'янських країнах, так і з'ясування та пояснення загальних закономірностей розвитку гуманітарних наук в умовах формування держави нового соціалістичного зразка. Як наслідок, комплексні дослідження у вивченні різних питань слов'янознавства не проводилися.

Незважаючи на несприятливі умови вивчення і популяризації славістики деякі одеські вчені проводили поодинокі слов'янознавчі розвідки⁴ та мали комунікаційні зв'язки з європейськими колегами. Наприклад, у період від 1923 до 1932 рр. троє одеських вчених опублікували по одній

⁴ Див.: В. ЛЕВЧЕНКО, 'Славістичні дослідження науковців Одеси у 1920-х – 1940-х роках: напрями, проблематика, особливості', *Славістична збірка*, вип. IV: *До 100-річчя Української Революції (1917–1923 рр.)*, за редакцією Д. ГОРДІЄНКА та В. КОРНІСЕНКА, К., 2018, с. 97–112.

праці у провідному чеському часопису слов'янської філології “Slavia”, який виходив з 1922 р. (з перервою у 1941–1946 рр.) у Празі як офіційне видання Слов'янського інституту.

Налагодженню плідних наукових зв'язків між українськими і чеськими вченими сприяла наявна позитивна ситуація у двохсторонніх міжнародних відносинах між УСРР і Чехословацькою республікою (ЧСР). У 1920–1921 рр. в УСРР діяли відділення репатріаційної місії ЧСР у Харкові та Києві, а також репатріаційна станція в Одесі. Із серпня 1921 р. у Харкові діяла торгова місія. Після підписання Тимчасової угоди між ЧСР та УСРР 6 червня 1922 р. замість існуючої місії було засновано Представництво ЧСР у Харкові із консульським відділом у Києві. 31 жовтня 1923 р. Представництво ЧСР у Харкові було змінено на відділення Представництва ЧСР у Москві, а відділення Представництва ЧСР у Києві було закрито в лютому 1924 р. Налагодження дипломатичних зв'язків між ЧСР та СРСР відбулося 9 червня 1934 р., коли було підписано Угоду про встановлення дипломатичних відносин та скасування фінансових зобов'язань, які виникли внаслідок революції, між СРСР та ЧСР. Відсутність впродовж десяти років офіційних двохсторонніх зв'язків між двома країнами не перешкоджала комунікаційним відносинам науковців з обох сторін.

Наприкінці 1920-х рр. політичні чинники формування тоталітарної держави, особливо під час переходу партійного керівництва СРСР до тоталітарних методів управління, призвели до остаточного згортання міжнародного співробітництва науковців, діяльність яких контролювалась багатоступеневою централізованою системою перевірки, а дозвіл на наукове відрядження за кордон, замовлення зарубіжної літератури та ведення листування з іноземними колегами залежали не від рівня і значимості творчості вченого, а від його політичної благонадійності⁵. Враховуючи обмежену можливість міжнародних наукових зв'язків факт публікації одеськими вченими статей у часопису “Slavia”, з одного боку, можна вважати бажанням популяризації власного наукового доробку за рубежом і поширення міжнародної наукової комунікації між колегами з СРСР та світу, а

⁵ Див.: В. Ткаченко, ‘Українська наука у царині міжнародної комунікації (1920–1939 рр.)’, *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, вип. 14 (2008): 364–376; В.В. Левченко, ‘Вчені-історики Одеси в міжнародній науковій комунікації в 1917–1930-х рр.’, *Університет: науковий історико-філософський журнал*, 3 (47) (2012): 11–22; В.В. Левченко, ‘Международные научные связи учёных-историков Одессы во второй половине XIX – первой половине XX вв.’, *Русское научное наследие за рубежами России: Материалы научной конференции 24–25 октября 2013 г.*, отв. ред. С.И. Михальченко, Брянск (РиО БГУ), 2013, с. 82–94 та ін.

з другого, певним ризиком для долі вчених. У цьому науковому журналі у різні роки були розміщені розвідки трьох одеських вчених: П. Бузука, М. Семенова і В. Селінова.

Аналіз наукової літератури свідчить, що досліджуване питання спеціального висвітлення в українській історичній науці не мало. Воно не тільки не ставало предметом цілісного вивчення, а й не було згадано у розвідках щодо становлення й розвитку українського слов'янознавства у першій третині ХХ ст.⁶ Виходячи з цього, у цій статті ставимо за мету розглянути публікації одеських вчених у часопису "Slavia" як один з елементів становлення наукового слов'янознавства на теренах України у 1920-х – 1930-х рр. Доцільність такого вивчення зумовлена потребою заповнення наукової прогалини, переосмислення ролі Одеси серед інших центрів СРСР у розвитку слов'янознавства, встановлення основних етапів і напрямів дослідження його розвитку та персоніфікація вчених-славістів. Критерії періодизації розвитку славістики в Одесі пов'язані, з одного боку, із внутрішніми закономірностями цієї галузі знання, а з другого, – із суспільно-політичними умовами, що стимулювали вибір тематики та визначали завдання, які на різних етапах вирішували поставлені питання. Виходячи з цих критеріїв, в історії розвитку славістики в Одесі у першій половині традиційно виділяємо два загальні етапи – імперський та радянський. Розвиток слов'янознавства в Одесі у 1920-х – 1930-х рр. відбувся у контексті загального розвитку української славістики. Однак, специфічні особливості цього процесу потребують виокремлення конкретних стадій, уточнення фактів і подій та визначення їх особливостей. Одним зі складових фактів є публікації одеських вчених у чеському часопису "Slavia".

На сьогодні нам не вдалося встановити коли, як і між ким відбувся процес налагодження комунікаційних відносин одеських і чеських колег, але фактом залишається те, що першим радянським вченим-гуманітарієм з одеситів, який опублікував статтю у чеському часопису "Slavia"⁷ та взагалі у зарубіжному виданні, став **Петро Опанасович Бузук** (1891–1938). До того ж він став першим з одеських вчених, хто почав популяризувати

⁶ Див.: І. ФЕДОРІВ, 'Становлення наукового слов'янознавства в Україні (перша третина ХХ ст.)', *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, вип. 11 (2013): 194–206; А. Музычко, 'Чехия и чехи в истории исторической науки Одессы (вторая половина XIX – первые десятилетия XX вв.)', *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, ро́чник 28, се́шит 1 (2014): 20–30 та ін.

⁷ П. Бузук, 'Замітки з української мови: Дві подробиці укр. звучні', *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, ро́чник III, се́шит 3 (Praha, 1924).

українське слов'язознавство у міжнародному науковому просторі. Дозволимо собі припустити, що саме завдяки йому відбулося налагодження міжнародних зв'язків з представниками редколегії чеського видання. На початку 1920-х рр. П. Бузук був найбільш активним і продуктивним серед одеських мовознавців-славістів⁸ та став піонером у друкуванні статті на шпальтах часопису “Slavia”. Будучи учнем знаних філологів Б. Ляпунова і О. Томсона, після закінчення 1916 р. Імператорського Новоросійського університету за поданням Б. Ляпунова його було залишено для підготовки до професорського звання на кафедрі слов'янської філології⁹. Наукову і педагогічну діяльність він розпочав в Одесі. Викладав у Гуманітарно-суспільному інституті (1920–1921) й Інституті народної освіти (1920–1925). Докторську дисертацію зі старослов'янської мови на тему “До питання про місце написання Маріїнського Євангелія” П. Бузук захистив 1924 р., а науковий ступінь доктора мовознавства отримав тільки 1929 р., коли 19 січня на засіданні Президії Управління науковими установами НКО УСРР було затверджено це рішення¹⁰. Восени 1925 р. П. Бузук переїхав до Білорусі, де працював у місцевих вишах¹¹. У 1929 р. брав участь у I Міжнародному конгресі славістів-філологів у Празі, де виступив з ідеєю створення загальнослов'янського лінгвістичного атласу. П. Бузук вивчав проблеми праслов'янської мови, діалектного розділення мови слов'ян дописемної епохи, мови давніх слов'янських пам'яток, а також пам'яток Русі тощо. Багато праць присвятив історії та діалектології української мови, аналізу мови та стилю окремих творів української літератури¹².

Продовжуючи налагоджені комунікаційні зв'язки з чеськими колегами другим одеським науковцем, який став автором праці, опублікованої

⁸ Див.: В. Левченко, ‘Славістичні дослідження науковців Одеси у 1920-х – 1940-х роках: напрями, проблематика, особливості’, с. 97–112.

⁹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 45, оп. 4, спр. 1142, арк. 6–7.

¹⁰ *Ibid.*, ф. Р-39, оп. 1, спр. 6, арк. 9–10.

¹¹ О.І. Бондар, ‘Бузук Петро Опанасович: Український і білоруський мовознавець’, *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник у 4-х т.*, т. 2, О., 2005, с. 178.

¹² П.О. Бузук, ‘Взгляды академика Шахматова на доисторические судьбы славянства’, *Известия Отделения русского языка и словесности Российской АН*, т. XXIII, кн. 2 (1921): 150–179; П.О. Бузук, *Коротка історія української мови*, І: *Вступ і звучня*, О., 1924, 60 с.; П.О. Бузук, ‘Взаємовідносини між українською та білоруською мовами (методологічний нарис)’, *Записки історико-філологічного відділу УАН*, кн. VII–VIII (1926): 421–426; П.О. Бузук, *Нарис історії української мови: Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії*, К., 1927, 98 с.; П.О. Бузук, ‘З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької євангелії XIV в.’, *Збірник комісії для дослідження історії української мови*, т. 1 (1931): 127–128 та ін.

у часопису “Slavia”¹³, був мовознавець **Микола Матвійович Семенов** (1893–1963), постать і творчість якого на сьогодні маловідомі науковому загалу. Він народився 12 (25) жовтня 1893 р. у Володимирі в родині доктора медицини. У 1912 р. закінчив Московську 2 гімназію зі срібною медаллю¹⁴. У 1912–1918 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету. Під час навчання підготував кандидатську дисертацію “De syntaxi Menandrea”, за яку 1916 р. отримав срібну медаль. Ця праця була написана латинською мовою, мала значний обсяг (332 сторінки) та є першим у світовій літературі самостійним дослідженням синтаксису творів славетного давньогрецького комедіографа Менандра. Університет М. Семенов закінчив з дипломом I ступеню та був залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі класичної філології Московського університету. У 1918–1919 рр. він мешкав у Києві, де працював на Вищих жіночих вечірніх курсах та в університеті, а з квітня 1919 р. був співробітником комісії з української мови Української академії наук¹⁵. У січні 1920 р. М. Семенов переїхав до Одеси та подав заяву про прикріплення його до аспірантури у Новоросійському університеті. 28 лютого 1920 р. Правління Новоросійського університету затвердило представлення Ради історико-філологічного факультету щодо зарахування залишеного для підготування до професорського звання по кафедрі класичної філології Московського університету М. Семенова до складу своїх стипендіатів по тій же кафедрі¹⁶. У червні 1920 р. Новоросійський університет було реорганізовано у декілька профільних інститутів, тому 12 листопада того ж року молодого вченого було зараховано стипендіатом на кафедрі мовознавства Одеського гуманітарно-суспільного інституту¹⁷ (головного спадкоємця Новоросійського університету¹⁸). Восени 1920 р. М. Семенова було обрано приват-доцентом, а згодом професором Кам’янець-Подільського інституту народної освіти. Через три роки він знову переїжджає до Одеси, де послідовно викладає у багатьох вишах – Інституті народної освіти (ОІНО, 1923–1930), Політехнічному інституті (1923–1926), Інституті соціального виховання (1930–1932), Ін-

¹³ М.М. СЕМЕНОВ, ‘Переклади Ів. Франка з Менандра’, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, ročník VII, sešit 2 (Praha, 1928): 430–432.

¹⁴ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 302, арк. 25.

¹⁵ *Ibid.*, ф. Р-1561, оп. 1, спр. 417, арк. 8–10, 12.

¹⁶ *Ibid.*, ф. 45, оп. 4, спр. 1610, арк. 1–3.

¹⁷ *Ibid.*, ф. Р-1561, оп. 1, спр. 417, арк. 9.

¹⁸ Див.: В.В. ЛЕВЧЕНКО, ‘Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920–1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти’, *Записки історичного факультету*, вип. 19 (О., 2008): 207–216.

ституті професійної освіти (1930–1933), Українському педагогічному інституті (1933–1934), Державному університеті (ОДУ, 1933–1938)¹⁹, Німецькому педагогічному інституті (1934–1937)²⁰ та інших. Працюючи в ОІНО, у 1928–1929 рр. разом із Н. Букатевичем він був керівником мовної секції літературно-лінгвістичного семінару²¹. В ОДУ у 1934–1937 рр. займав посаду керівника кафедри мов²². Перебуваючи на посаді професора кафедри мовознавства Одеського німецького педагогічного інституту, на літературному факультеті німецькою мовою викладав історію німецької мови та літературну німецьку мову²³. В інших вишах викладав вступ до мовознавства, всесвітню літературу, історію комедії, історію Греції²⁴, загальні курси різних мов (української, російської, грецької, латинської, польської, німецької, французької, есперанто та інших), історію мов (вільно володів понад 15 мовами, серед яких була й кримськотатарська), діалектологію, мовознавство, спеціальні лінгвістичні курси тощо²⁵. Через не підтримку М. Семеновим політики більшовиків та не сприйняття марксистсько-ленінської методики у викладанні²⁶ його було заарештовано, а згодом звільнено. Після цього він переїхав до Воронежу, де викладав у місцевому університеті. У 1944 р. емігрував до США, де й помер²⁷.

Серед значного інтелектуального доробку М. Семенова, який за встановленими на сьогодні даними складає понад 60 наукових праць, з яких понад 30 було опубліковано²⁸, одна побачила світ на сторінках часопису “Slavia”²⁹. У цій статті М. Семенов описав наукові спостереження щодо опублікованих І. Франком 1911 р. у Львові власних перекладів однієї комедії та 130 приказок “головного представника «нової комедії»”, ушлявленого давньогрецького комедіографа Менандра. Відмічаючи з наукової точки зору “гарні риси й хиби” перекладу І. Франка, М. Семенов, який ретельно вивчав творчість Менандра ще у студентські роки та присвятив

¹⁹ В останньому ювілейному виданні, присвяченому історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, немає згадки про діяльність М. Семенова у цьому виші. Див.: *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (1865–2015)*..., с. 311–312, 331–339.

²⁰ ДАОО, ф. Р-1561, оп. 1, спр. 417, арк. 10; ф. Р-1593, оп. 1, спр. 302, арк. 27.

²¹ *Ibid.*, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 742, арк. 57.

²² *Ibid.*, ф. Р-1561, оп. 1, спр. 417, арк. 10–11.

²³ *Ibid.*, арк. 1, 4.

²⁴ *Ibid.*, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 302, арк. 27.

²⁵ *Ibid.*, ф. Р-1561, оп. 1, спр. 417, арк. 10.

²⁶ *Ibid.*, ф. Р-1647, оп. 1, спр. 35, арк. 158–159.

²⁷ “Семенів Микола (1893–1963)”, *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, гол. ред. В. Кубійович, т. 7, Л., 1998, с. 2748.

²⁸ ДАОО, ф. Р-1561, оп. 1, спр. 417, арк. 9.

²⁹ М. М. СЕМЕНІВ, *Op. cit.*, s. 430–432.

цьому кандидатську дисертацію, робить висновок, що ця книжка “...є цінним внеском до української перекладної літератури...”³⁰. На сьогодні цінність встановленої нами публікації М. Семенова ще й у тому, що вона невідома сучасним дослідникам зарубіжного франкознавства³¹, але безумовно має увійти до синтетичної бібліографії франкознавства та сприяти вивченню рецепцій творчості І. Франка за межами України.

Ще одним одеським науковцем, який здійснив публікацію своєї праці у часопису “Slavia”³², став **Валентин Іванович Селінов** (1876–1946), який у 1920-х рр. в Одесі проводив активні літературно-славістичні дослідження. Будучи випускником історико-філологічного факультету Імператорського Київського університету (1901), до 1919 р. він викладав у навчальних закладах Києва і Катеринослава. До Одеси переїхав восени 1919 р., де у різні часи працював в Інституті народної освіти (1921–1930), Інституті професійної освіти (1930–1933) та Інституті соціального виховання (1930–1933). У 1930–1941 рр. працював завідувачем відділу феодалізму та торговельного капіталізму в Надчорноморських країнах Одеського історико-археологічного музею. В. Селінов є одним із найяскравіших представників історичної дореволюційної школи, одеської “пільноуніверситетської” генерації вчених-істориків 1920-х – 1940-х рр., який був висококваліфікованим фахівцем у багатьох галузях гуманітарних наук: методології, історії, археології, архітектурі, історії літератури, краєзнавстві³³. Одним з аспектів його наукових інтересів стала біографія і літературна діяльність російського поета О. Пушкіна³⁴, де окремими мо-

³⁰ М.М. СЕМЕНІВ, *Op. cit.*, s. 432.

³¹ Л. КАНЕВСЬКА, ‘Бібліографія зарубіжного франкознавства: сучасний стан і перспективи опрацювання’, *Вісник Львівського університету. Серія філологія*, вип. 51 (2010): 114–121.

³² В. СЕЛИНОВ, ‘Что дают для биографии Пушкина Бессарабского периода материалы Одесского краевого исторического архива?’, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, ро́чник XI, sešit 1 (Praha, 1932): 100–107.

³³ Про нього див.: В.В. ЛЕВЧЕНКО, ‘Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження)’, *Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах*, вип. 2 (О., 2006): 256–266; В.А. СМІРНОВ, ‘Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича)’ [в:] В.А. СМІРНОВ, *Реквием XX века*, ч. IV, О., 2007, с. 89–131; В.В. ЛЕВЧЕНКО, ‘Селінов Валентин Іванович’, *Одеські історики. Енциклопедичне видання*, т. 1: *Початок XIX – середина XX ст.*, О., 2009, с. 342–345; В.В. ЛЕВЧЕНКО, ‘Замовчуване життя’, *Реабілітовані історії. Одеська область*, О., 2010, с. 583–589; В.В. ЛЕВЧЕНКО, ‘Історико-краєзнавчі студії професора В.І. Селінова (1876–1946)’, *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 10 (2011): 199–202; В.В. ЛЕВЧЕНКО, ‘Валентин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства’, *Краєзнавство*, 3/4 (2014): 35–45 та ін.

³⁴ В. СЕЛИНОВ, ‘Пушкин и греческое восстание. Опыт исторического комментария к филэллинистическим пьесам Пушкина’, *Пушкин. Статьи и материалы*, под. ред. М.П. АЛЕКСЕЕВА, вып. 2, О. (Изд. Одесского дома ученых), 1926, с. 5–31; В. СЕЛИНОВ, ‘До питання про

тивами виділялися славистичні дослідження. В одній зі студії за архівними матеріалами вивчав питання походження джерел щодо повісті “Кірджалі”, присвяченої болгарському народному герою Георгію Кірджалі. У статті, опублікованій у празькому журналі “Slavia”, В. Селінов, репрезентуючи джерела Одеського крайового архіву (сьогодні Державний архів Одеської області), зобразив картину дій О. Пушкіна щодо подій грецького повстання 1821 р., за яким поет із захопленням слідкував перебуваючи у Бессарабії, куди був відправлений за справами служби до головного попечителя і голови Піклувального комітету про іноземних колоністів (переважно болгар) Південного краю Російської імперії, генерал-лейтенанта І. Інзова. Через відсутність станом на 1932 р. дипломатичних відносин між СРСР і ЧСР публікація статті В. Селінова у празькому виданні була певним ризиком для долі вченого³⁵. Найвірогідніше, ця стаття все ж таки стала однією з причин для арешту вченого. Вона була написана у травні 1930 р.³⁶ і того ж року подана до друку, а вже у лютому 1931 р. В. Селінова було заарештовано органами ДПУ за підозрою в участі у підпільній контрреволюційній діяльності одеських українських націоналістів. Після семи місяців перебування в одеській тюрмі, у вересні 1931 р. В. Селінова випустили з-під варті та він продовжив наукові пошуки. У серпні 1945 р. за співробітництво в період окупації з німецько-румунською владою (у 1941–1944 рр. був директором Одеського історико-археологічного музею) його було заарештовано органами НКВС. 15 жовтня 1945 р. Військовий Трибунал НКВС Одеської області засудив його до 10 років виправних трудових колоній з позбавленням у правах на 5 років. В. Селінов помер 16 лютого 1946 р. у місцях ув’язнення у Дніпропетровській області.

Враховуючи обмежену можливість міжнародної наукової комунікації для радянських науковців у 1920-ті – 1930-ті рр. через політичні

джерела повісті Пушкіна “Кірджалі” (За архівними матеріалами)”, *Записки історично-філологічного відділу Української академії наук*, т. II (кн. XIII–XIV): *Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія*, К., 1927, с. 97–110; В. Селинов, ‘Комментарии к отрывку “Из журнала греческого восстания”, писанного Пушкиным в 1821 году’, *Пушкин и его современники: Материалы и исследования. Повременное издание Комиссии для издания сочинений Пушкина при Отделении гуманитарных наук Академии наук СССР*, вып. 38/39 (Ленинград, 1930): 63–70; В. Селинов, ‘Прошлое Камчатки в круге исторических интересов Пушкина’, *А.С. Пушкин и Сибирь. Сб. статей*, Москва; Иркутск, 1937, с. 146–154; В. Селинов, *А.С. Пушкин в Одессе*, О., 1941, 67 с.

³⁵ Станом на 1932 р. дипломатичні відносини між СРСР і Чехією були відсутні.

³⁶ В. Селинов, ‘Что дают для биографии Пушкина Бессарабского периода материалы Одесского краевого исторического архива?’, s. 107.

чинники формування тоталітарної держави, публікації статей науковців у часопису "Slavia" та інших закордонних виданнях були ризиком для їх життя. Усі троє одеських вчених, які здійснили публікації у чеському виданні, за збігом обставин чи ні, зазнали політичних репресій радянської влади. Починаючи від 1933 р. й до другої половини 1950-х рр., поки що ми не встановили жодної публікації одеських вчених-гуманітаріїв у зарубіжних виданнях.

Отже, проаналізувавши науковий доробок представників одеської когорти вчених-славістів 1920-х – 1930-х рр., які зробили вагомий внесок у розвиток світового слов'язознавства, у тому числі публікаціями статей у чеському часопису "Slavia", бачимо, що серед цих науковців, відповідно спеціалізації гуманітарних наук, були історики, мовознавці й літератори. У їх наукових уподобаннях у царині славістики одними з пріоритетів були два напрями: історичне та філологічне слов'язознавство. Загалом історичний екскурс свідчить, що роль Одеси як центру українського слов'язознавства на різних етапах була неоднозначною. Якщо в імперський період, завдяки плідній науковій праці вчених-гуманітаріїв, тут спостерігалася активізація та популяризація розвитку слов'язознавства, то в перші десятиліття радянського періоду відбувалося поступове згортання у цій царині. Незважаючи на певні утиски з боку радянської влади, у результаті багатолітніх зусиль з виявлення, публікування та наукової інтерпретації історичних і філологічних текстів, одеські вчені-славісти стали авторами декількох десятків праць, в яких запровадили до наукового обігу значний фактичний матеріал, сприяли розширенню джерелознавчої бази, запропонували низку обґрунтованих висновків та узагальнень, які й до сьогодні не втратили свого наукового значення. Налагоджені у попередні роки плідні міжнародні комунікації поступово зводились нанівець владою чинного політичного режиму. Одним із методів впливу на розвиток науки були політичні репресії, унаслідок яких гноблень зазнали більшість одеських вчених-славістів (П. Бузук, Є. Загоровський, К. Копержинський, В. Селінов, М. Семенов, А. Флоровський). Незважаючи на перешкоди об'єктивного та суб'єктивного характерів, що гальмували розвиток славістики в Одесі у 1920-х – 1930-х рр., загальні тенденції цього процесу весь цей час мали перманентний характер, а вчені-славісти посідали й посідають чільне місце серед інших українських славістів.

Ігор Лихтей

МЕТА І НАСЛІДКИ ДРУГОГО ПОХОДУ ЧЕСЬКОГО КОРОЛЯ ПРШЕМИСЛА ОТАКАРА II НА ПРУССІЮ НА ЗЛАМІ 1267–1268 років

У середині XIII ст. Чеське королівство стало відігравати більш вагому роль у суспільно-політичному житті Центральної Європи. Авторитет і могутність країни особливо зросли за правління Пршемисла Отакара II (1253–1278). В умовах послаблення Священної Римської імперії цей чеський володар намагався активно реалізувати ідею утворення універсальної монархії, яка мала об'єднати під його скіпетром території деяких сусідніх держав. Одним із напрямків зовнішньої політики Пршемисла Отакара II був балтійський регіон, зокрема Пруссія, куди він спрямував два хрестових походи. Та якщо перший з них був справою престижу чеського монарха, то під час другого йому майже нічого із задуманого не вдалося реалізувати. Утім заслуговують на увагу не так самі результати цієї збройної виправи, як аналіз далекоглядних планів, які прагнув втілити в життя амбітний чеський монарх.

У 1253 р. після смерті свого батька Вацлава I (1230–1253) Пршемисл Отакар II став повновладним чеським володарем. На той момент ситуація у Священній Римській імперії була неспокійною. Серйозну небезпеку для її правителя Конрада IV (1250–1254), сина і спадкоємця імператора Фрідріха II Штауфена, становив антикороль Вільгельм Голландський (1247–1256). Його було обрано ще в 1247 р. частиною знаті, опозиційно налаштованої до Штауфенів. Щоправда, Вільгельм не мав авторитету серед німецьких князів, його владу визнавали лише частково, переважно в регіоні нижнього Рейну. Після того, як 21 травня 1254 р. у військовому таборі біля поселення Лавелло (південь Італії) Конрад IV помер, в історії імперії настав період міжкоролів'я (*interregnum*, 1254–1273). На той час єдиний син покійного, теж Конрад, який прописався в історії за італійською зменшувальною формою свого імені як Конрадин, не мав ще й двох років. Він народився у шлюбі Конрада IV з Єлизаветою фон Віттельсбах, донькою рейнського пфальцграфа і баварського герцога Оттона II Ясновельможного (1214–1253) з династії Віттельсбахів. Саме під його опікою і знаходився Конрадин.

Наприкінці листопада 1253 р. Оттон II Ясновельможний помер і влада перейшла до його сина Людвіга II Віттельсбаха (1253–1294), при дворі якого надалі виховувався й Конрадин. У 1255 р. спадщину Оттона II

Ясновельможного було поділено між Людвигом II та його братом Генріхом XIII. У результаті, Людвиг II Віттельсбах зберіг владу над Верхньою Баварією і пфальцграфством Рейнським. Решта ж території герцогства, точніше Нижня Баварія, перейшла під владу Генріха XIII Віттельсбаха (1255–1290). Щоправда, обидва брати послуговувалися герцогським титулом¹.

Попри те що Конрадін був ще дитиною, він отримав титул герцога Швабії й претендував на королівський трон Сицилії та Єрусалима. Успадкуванню Конрадіном німецького трону протидіяла папська курія². Після смерті 1256 р. Вільгельма Голландського відбулися нові вибори. В результаті, у 1257 р. на німецькому троні знову опинилося двоє володарів – Річард X Корнуельський (1257–1272), рідний брат англійського правителя Генріха III, і Альфонс X Кастильський (1257–1274), онук короля Філіппа Швабського (1198–1208), дядька Фрідріха II Штауфена³.

Ситуацією скористався Пршемисл Отакар II, який активізував зусилля, спрямовані на приєднання нових земель. Ще наприкінці 1251 року, після того, як у Австрійському герцогстві вимерла чоловіча частина династії Бабенбергів, Пршемислові Отакарові II вдалося здобути це осиротіле територіальне князівство. Своє панування в Австрійському герцогстві він легітимізував завдяки шлюбу (укладеному заднім числом) з останньою представницею династії Бабенбергів – Маргаритою. В ході протистояння з угорським королем Белою IV (1235–1270) чеський правитель підкорив також герцогство Штирію (1261). У 1265 р. Річард Корнуельський призначив Пршемисла Отакара II захисником імперського маєтку на правобережжі Рейну. Чеський король використав свою нову посаду та приєднав до своїх володінь Егерський край, тобто регіон у чесько-німецькому прикордонні з центром у м. Егер (нині – місто Хеб у Чеській Рес-

¹ 'Anonymi chronicon Bavaricum Ab A.C. 1253. ad. A.C. 1518', *Rerum Boicarum Scriptores: Nusquam Antehac Editi Quibus Vicinarum Quoque Gentium nec non Germaniae universae Historiae Ex Monumentis Genuinis Historicis Et Diplomaticis Plurimum Illustrantur*, tomus I, Ex Membranis & Chartis vetustis collegit, descripsit ac Monitis praevis indiceque copioissimo instruxit atque edidit Andreas Felix Oefelius Monacensis, Augustae Vindelicorum, 1763, р. 388–389; И.С. СЕМЁНОВ, *Христианские династии Европы. Династии, сохранившие статус владетельных. Генеалогический справочник*, Москва, 2002, с. 150.

² К. ЛАМПРЕХТ, *История германского народа*, Москва, 1895, том второй, части III и IV, с. 208; Э.В. ВИС, *Фридрих II Гогенштауфен*, Москва, 2005, с. 339–340; Б. ГЛОГЕР, *Император. Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде*, Санкт-Петербург, 2003, с. 195–196, 213–214.

³ БРОКГАУЗ, *История Немецции у светлинах*, К., 2010, с. 60–61; Э.В. ВИС, *Op. cit.*, с. 339–340, 372; К. ЛАМПРЕХТ, *Op. cit.*, части III и IV, с. 208–212.

публіці – І. Л.). Такі дії Пршемисла Отакара II спричинили війну з баварськими герцогами Віттельсбахами, яка закінчилася в 1267 р. компромісним примиренням⁴.

Чеський володар здійснив два походи на Пруссію (у 1254–1255 і в 1267–1268 роках), які мали різну мету та наслідки. Так, прусський хрестовий похід 1254–1255 років, ймовірно, був організований задля утвердження престижу чеського правителя на міжнародній арені. Ця збройна виправда була успішною. Вона завершилася заснуванням фортеці, названої на честь чеського володаря Королівською кріпостою (нім. Кенігсбург; чеськ. Кралеvecь). Щоправда, сам Пршемисл Отакар II не брав особистої участі в церемонії заснування фортеці, бо поспішав додому, але виділив для її зведення чималі кошти. Згодом навколо фортеці виросло місто, за яким утвердилася назва Кенігсберг (після Другої світової війни відійшов до Радянського союзу і був перейменований на Калінінград, що нині перебуває у складі Російської Федерації)⁵.

Крім того, чеський правитель долучився й до християнізації цього регіону. У цьому контексті заслуговує на увагу трактат з другої половини XIII ст. “Опис земель”, анонімний автор якого повідомляє про свою присутність на хрестинах одного прусського вождя, де хресним батьком був Пршемисл Отакар II⁶. Отже, під час першого походу на Пруссію чеський володар не лише воював із поганами, але й сприяв поширенню тут християнства. Та попри це, як справедливо наголошує чеський дослідник Йозеф Жемлічка, перший похід Пршемисла Отакара II на Пруссію не приніс бажаних політичних наслідків, а тому чеський володар і надалі продовжував

⁴ І. ЛІХТЕЙ, ‘Універсалістські тенденції в зовнішній політиці чеського короля Пршемисла Отакара II (1253–1278)’, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: історія*, вип. 5 (2000): 67–72; V. NOVOTNÝ, *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*, Praha, 1937, s. 3–150; *Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526*, Praha, 1980, s. 223–227; V. VANÍČEK, “‘Otakarovská” středověchodní Evropa a říšské interregnum (1245/50–1273)”, *Pocta králi: k 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II*, Brno; Znojmo, 2010, s. 15–41; J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha, 2011, s. 97–130.

⁵ PETRI DE DUSBURG, ‘Chronicon terrae Prussiae’, *Scriptores rerum prussicarum: die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Leipzig, 1861, Erster band, p. 90–92; ПЕТР ИЗ ДУСБУРГА, *Хроника земли Прусской*, Москва, 1997, с. 84–85; І. ЛІХТЕЙ, ‘Універсалістські тенденції в зовнішній політиці чеського короля Пршемисла Отакара II (1253–1278)’, с. 69–71; В.И. КУЛАКОВ, *История Пруссии до 1283 г.*, Москва, 2003, с. 228–230; Э. МАШКЕ, *Немецкий орден*, Санкт-Петербург, 2003, с. 58–60; J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, s. 98–101, 131–132.

⁶ ‘Incipiunt descripciones terrarum (Начинается описание земель), Л.С. Чекин “Описание земель”, анонимный географический трактат второй половины XIII в.’, *Средние века*, вып. 56 (Москва, 1993): 213, 218.

уважно стежити за ситуацією в цьому регіоні. А через деякий час неспокійний північний схід знову опинився у сфері його безпосередніх інтересів. До того ж, і Папська курія активно переймалася Пруссією, часто закликала європейських можновладців до організації хрестового походу, аби звільнити цей край від язичництва, православної схизми й татарських нападів⁷.

Очевидно, ще в 1257 р. Пршемисл Отакар II дав обітницю вирушити в новий хрестовий похід. На цей раз збройну виправу, мабуть, належало спрямувати не лише на пруські землі, але й проти короля Русі Данила Романовича, який не виправдав сподівань Папської курії. Папа Александр IV (1254–1261) погрожував королю Данилу церковною карою, виконати яку уповноважив оломоуцького та вроцлавського єпископів.

На той час стосунки між Данилом Романовичем і Пршемислом Отакаром II були напруженими. Як союзник угорського правителя Бели IV, король Данило належав до серйозних супротивників чеського володаря. Наприкінці весни – на початку літа 1253 р. Данило Романович і краківський князь Болеслав V Сором'язливий спустошили Опавський край. Восени 1255 р. Пршемисл Отакар II примирився з Болеславом V Сором'язливим, пообіцявши йому допомогу у боротьбі зі “схизматиками й поганамі”. Тоді ж чеський правитель у винагороду за вторгнення у його Опавські володіння отримав з Кракова в подарунок мощі руки св. Станіслава – “коштовніші за золото й самоцвіти”. Примирившись із Болеславом V Сором'язливим, чеський володар мав намір прив'язати до себе шляхом укладення дружніх союзів усіх польських князів. Однак його прагнення так і не реалізувалися: Болеслав V Сором'язливий і надалі перебував у приятельських стосунках із Данилом Романовичем і в 1260 р. вони обидва допомагали угорцям у боротьбі проти Пршемисла Отакара II⁸. Однак у 1257 р. через певні обставини чеському правителю довелося відтермінувати хрестовий похід у Пруссію.

Невдовзі Пршемисл Отакар II досяг чималих успіхів у зовнішній політиці і здобув незаперечний авторитет на європейській політичній

⁷ J. ŽEMLIČKA, *Století posledních Přemyslovců*, druhé přepracované vydání, Praha, 1998, s. 177.

⁸ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, Praha, 1882, pars II: *annorum 1253–1310*, num. 60, 71, p. 23, 27–28; J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, Praha, 1897, s. 31–32; J. GOLL, ‘Ottokars von Bohmen zweiter Kreuzzug’, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Band XXIII (Innsbruck, 1902): 234–235; В.С. АЛЕКСАНДРОВИЧ, Л.В. ВОЙТОВИЧ, *Король Данило Романович*, Біла Церква, 2013, с. 136. – (*Славянські постаті Середньовіччя*, вип. 3); І. ЛІХТЕЙ, ‘Друга чесько-угорська війна (1260 р.) та участь у ній короля Русі Данила Романовича’, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія історія*, вип. 2 (37) (2017): 65–79.

сцені. Він також підтримував тісні стосунки з чільними представниками Тевтонського ордену та Святим престолом. У лютому 1264 р. ландмейстром Тевтонського ордену в Пруссії став Людвіг фон Бальдерсгейм (*Ludwig von Baldersheim*, 1220–1269). До цього часу він був земським комтуром ордену у Чеському королівстві. Це призначення вплинуло на успішні перемовини Пршемисла Отакара II з Людвігом фон Бальдерсгеймом щодо спільних територіальних завоювань у Пруссії⁹. У такій експансії був зацікавлений і Папський престол, що було пов'язано з уповільненням процесу утвердження християнства в Балтиці. Невдовзі після заснування Кенігсберга німецькі рицарі захопили частину приморської Жемайтії, що викликало спротив її жителів. Серйозну небезпеку для Тевтонського ордену становив також засновник Великого князівства Литовського король Міндовг. У липні 1260 р. жемайти під проводом його небожа князя Тройната (Треняти) у битві біля озера Дурбе розгромили військо Тевтонського й Лівонського орденів¹⁰.

Перемога жемайтів надихнула на боротьбу проти Тевтонського ордену пруссів, які у вересні того ж таки 1260 р. повстали. Слід відзначити, що на той час тевтонські рицарі ще не оговталися від першого їхнього повстання, яке спалахнуло у 1242 р. Отже, це було вже друге повстання пруссів проти Тевтонського ордену. Хроніст Петер із Дусбурга називає його другим віровідступництвом пруссів (*apostasia Pruthenorum secunda*). Під проводом авторитетних вождів, провідну роль серед яких відігравав Геркус Манто (Генріх Монте), прусси звільнили більшу частину своїх земель. Вони брали в облогу й штурмували замки тевтонських рицарів, змушуючи тих через голод полишати свої укріплення, вбивали християн та їхніх священників, спалювали храми й каплиці, оскверняли святині й церковне начиння і под. Через обмеженість сил та засобів Тевтонський орден не мав можливості швидко придушити це повстання, й воно тривало аж 15 літ, до 1274 року¹¹.

Збройна боротьба жемайтів і пруссів викликала серйозне занепокоєння папи Александра IV, і на початку 1261 р. він пригадав чеському володареві про його обітницю. Святий отець звернувся із закликом, щоб

⁹ V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek III., 1250–1310*, Praha; Litomyšl, 2002, s. 115.

¹⁰ В.Т. ПАШУТО, *Образование Литовского государства*, Москва, 1959, с. 406–408.

¹¹ PETRI DE DUSBURG, 'Chronicon terrae Prussiae', р. 99–131; ПЕТР ИЗ ДУСБУРГА, *Хроника земли Прусской*, с. 91–122; Э. МАШКЕ, *Op. cit.*, с. 61–64; В.И. КУЛАКОВ, *Op. cit.*, с. 230–231; До речі, В. Кулаков вважає, що насправді це було не друге, а третє повстання пруссів проти Тевтонського ордену.

Пршемисл Отакар II негайно поспішив на допомогу братам Тевтонського ордену. Якою була відповідь чеського правителя не відомо та, очевидно, папа Александр IV її вже не дочекався: 25 травня 1261 р. він помер, а Пршемисл Отакар II так і не вирушив у похід¹².

Тим часом боротьбу з Тевтонським і Лівонським орденами активізував король Міндовг. Він також уперто воював із удільними литовськими князями, своїми братами й небожами, прагнучи утвердити одноосібну владу. Тож його родичі стали шукати зручної нагоди, аби розправитися з Міндовгом. Невдовзі Міндовг вдався до необачного кроку, яким і спричинив свою загибель. Річ у тім, що в нього померла дружина й він вирішив узяти шлюб з її сестрою, яка була одружена з князем нальщанським Довмонтом. Та це не зупинило Міндовга й коли та приїхала, аби оплакувати сестру, то він не відпустив її й одружився з нею. Князь Довмонт був шокований, страшенно ображений, і аби відістати аморальному суперникові, вступив у таємну змову з Тройнатом. До них приєднався ще полоцький князь Товтивіл, а також Ердень – син двоюрідного Міндовгового брата. У 1263 р., коли Міндовг вирушив у похід проти брянського князя Романа, його було вбито разом з двома молодшими синами, яких звали Рукля та Репек’я¹³.

У покійного короля залишився старший син Войшелк, який тоді не зміг успадкувати батьківську владу. Великим князем литовським став прихильник поганської віри Тройнат. Однак уже в 1264 р. Тройнат загинув у міжусобній боротьбі, і Войшелк, який колись прийняв монаший постриг і служив у православному монастирі поблизу річки Німан, зійшов на великокнязівський престол¹⁴. З ініціативи Войшелка спадкоємцем трону Великого князівства Литовського було визнано Шварна, сина короля Русі Данила Романовича.

Князь Шварно мав певні підстави для того, аби зійти на литовський престол, позаяк був одружений із донькою Міндовга. Деякий час Войшелк і Шварно правили разом¹⁵. У 1267 р. Войшелк повністю передав

¹² J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, s. 32.

¹³ *Полное собрание русских летописей*, изд-е 2-е, Санкт-Петербург, 1908, т. II: *Ипатьевская летопись*, стлб. 859–860; *Літопис руський*, К., 1989, с. 424–425; В.Б. Антонович, ‘Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда’ [в:] В.Б. Антонович, *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*, К., 1995, с. 647; В.Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, с. 382–383.

¹⁴ *Полное собрание русских летописей*, т. II, стлб. 859–860; *Літопис руський*, с. 424–425; В.Б. Антонович, *Op. cit.*, с. 648–649; В.Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, с. 383–384.

¹⁵ *Полное собрание русских летописей*, т. II, стлб. 830, 858, 862; *Літопис руський*, с. 414, 424–425.

владу в країні Шварнові. Однак уже наступного року під час заколоту литовських вождів Шварна було вбито і великим князем литовським став Тройден, який дотримувався поганських вірувань. У літописі за Іпатіївським списком для характеристики Тройдена вжито кілька спопеляючих епітетів: він і “окаянний, і беззаконний, і проклятий, і немилостивий”, і “нечестивець ... як Ірод єрусалимський і Нерон римський”¹⁶. З моменту сходження Тройдена на великокнязівський трон Литви для тамтешніх християни настали лихі часи.

Ще до загибелі Тройната папа римський Урбан IV (1261–1264) у своїй грамоті від 4 червня 1264 р. став вимагати, аби Пршемисл Отакар II взявся за організацію походу на Пруссію. При цьому папа наголосив, що король Пршемисл Отакар II може залишити під своєю владою землі, які він здобуде під час походу проти руських схизматиків та литовців (*quod Retheni scismatici et Litwani*), та матиме право утримувати їх до тих пір, поки це не завдасть шкоди Тевтонському ордену та іншим католикам¹⁷. На думку медієвіста В. Новотного, при згадці інших католиків папа, ймовірно, мав на увазі поляків¹⁸.

Однак ні тоді, ні упродовж наступних трьох років похід так і не відбувся. Чеський король був зайнятий справами у Священній Римській імперії, переймався вирішенням питання щодо здобуття контролю над Зальцбургським архієпископством і війною з баварськими герцогами Віттельсбахами. Папа ж Урбан IV так і не дочекався моменту реалізації обіцяного походу – 2 жовтня 1264 р. він помер. Новим римським папою став Климент IV (1265–1268)¹⁹. Саме за його понтифікату й відбувся довгоочікуваний другий похід Пршемисла Отакара II на Пруссію.

Як відомо, дозвіл папи Урбана IV на те, аби Пршемисл Отакар II утримував під своїм контролем завойовані території, обмежувався застереженням, що через чеське панування тут не буде спричинено загрозу інтересам Тевтонського ордену. Однак серед тих земель, якими прагнув заволодіти Пршемисл Отакар II, були й такі, на які висував претензії й Тевтонський орден. Очевидно, тоді Пршемисл Отакар II був зайнятий більш важливими справами і не вважав за нагальне врегулювання проблеми спірних із Тевтонським орденем територій, однак тепер, після примирення з баварськими герцогами, чеський король поспішив вирішити це питання.

¹⁶ Полное собрание русских летописей, т. II, стлб. 869; Летопись руський, с. 425–427.

¹⁷ Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, pars II, num. 453, p. 176–177.

¹⁸ V. NOVOTNÝ, České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271), s. 155.

¹⁹ Ф. ГРЕГОРОВИУС, История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия), Москва, 2008, с. 892–893.

Згідно з умовами договору, укладеного 19 вересня 1267 р., чеський король повністю визнав претензії Тевтонського ордену як щодо тих земель Пруссії, що на той час перебували під його владою, так і щодо територій, які тимчасово відійшли від нього внаслідок повстання пруссів, яке розпочалося в 1260 р. При цьому Пршемисл Отакар II пообіцяв Тевтонському ордену допомогу задля повернення втрачених земель. Крім того, чеський король запевнив рицарів, що ніколи не вдаватиметься до завоювання володінь ордену. Загалом за Тевтонським орденем визнавалося право на більшість прусських земель (*terra Culmensi, Lubonia, Soysim, Pomizania, Pazluch, Landeszen, Sambia, Pogzania, Warmia, Natangia et Barchia*). Натомість очільники Тевтонського ордену зобов'язалися (щоправда, із застереженням – наскільки це буде в їхніх силах) допомогти Пршемислові Отакарові II заволодіти Галіндією, Ятвязькою землею та Литвою (*ad acquirendum et occupandum Galandiam, Gethesiam, Lettouiam*)²⁰. Як випливає з тексту документа, чеський король юридично закріпив за собою ті регіони, на які висував претензії. Серед інших тут згадано й Литву.

Хроніст Петр фон Дусбург вказує на те, що Пршемисл Отакар II організував похід задля придушення повстання пруссів²¹. Утім у науковій літературі ведеться дискусія про те, чого ж насправді прагнув досягти чеський володар у ході своєї другої військової кампанії у Пруссії. Так, чеський історик XIX ст. Вацлав Владивой Томек вважає, що Пршемисл Отакар II здійснив цю збройну виправу через свою колишню обіцянку папі²².

Більш докладно й аргументовано щодо другого походу чеського короля на Пруссію висловився історик Ярослав Голл. Він, передусім, відзначив, що головною й кінцевою метою походу Пршемисла Отакара II була Литва. Відтак, на думку Я. Голла, чеський король вирішив заснувати у віддалених підкорених регіонах другу Чеську імперію, маючи намір передати завойовані землі у ленне держання польським князям під своїм сюзеренітетом. Про те, що Литва, Галіндія і Ятвязька земля мали надалі залишатися в союзі з Чеською імперією, свідчить, на думку Я. Голла, і прагнення Пршемисла Отакара II підпорядкувати їх у церковних справах Оломоуцу. Тобто Оломоуц мав стати місцем осідку архієпископа із суфрагантами на згаданих землях, які король чеський сподівався здобути, поширити тут християнську віру й підпорядкувати їх католицькій церкві та своїй владі.

²⁰ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pars II, num. 558, p. 215.

²¹ PETRI DE DUSBURG, 'Chronicon terrae Prussiae', p. 113–114; ПЕТР ИЗ ДУСБУРГА, *Хроника земли Прусской*, с. 104.

²² В. ТОМЕК, *История Чешского королевства*, Санкт-Петербург, 1868, с. 217.

Однак Оломоуцьке єпископство могло отримати статус архієпископства, а відтак – і відокремитися від Майнцької митрополії не інакше, як з дозволу та за підтримки папської столиці. Разом з тим, Я. Голл відкинув версію про те, нібито Пршемисл Отакар II мав намір заснувати в Оломоуці архієпископство для Чехії й Моравії, або ж узагалі для всіх тих земель, якими володів (як відомо, під владою Пршемисла Отакара II перебували також Австрія і Штирія). Вчений вважав, що така версія виникла через хибне трактування джерел.

Розкривши перед Климентом IV свої плани, король пригадав йому, що Моравія вже в давні часи була місцем осідку архієпископа. Крім того, Я. Голл звернув увагу на те, що Пршемисл Отакар II висловив папі побажання, аби від курії його було призначено верховним воєначальником над усіма тими, хто б із ним потім пішов хрестовим походом на Пруссію²³.

З Ярославом Голлом солідарний і польський історик Броніслав Влодарський. На його думку, Пршемисл Отакар II прагнув, по-перше, заснувати в Литві удільне володіння, яке мав намір з політичною вигодою для себе передати польським князям (тут дослідник наголошує, що таке припущення висловив Ярослав Голл), а по-друге, домогтися підвищення Оломоуцького єпископства до статусу митрополії²⁴.

Судження Я. Голла і Б. Влодарського щодо мети другого походу Пршемисла Отакара II на Пруссію поділяє й литовський учений Адольфас Шапока. При цьому, науковець докладно акцентує на тих вигодах, які мав би чеський король, якби передав завойовані землі в лено польським князям. У такий спосіб, на думку А. Шапоки, чеському правителеві вдалося б вирішити кілька політичних питань: по-перше, мазовецькі й куявські князі отримали б у володіння землі ятвягів і Галіндії, через які конфліктували з Орденom; по-друге, краківський князь Болеслав Сором'язливий перестав би підтримувати свого тестя – угорського короля Белу IV – у його протистоянні з Пршемислом Отакаром II²⁵. З висновками А. Шапоки погоджується і литовський історик Едвардас Гудавичус²⁶.

Вивченням питання боротьби чеського короля за утвердження своєї влади у балтійському регіоні займається також литовський дослідник Артурас Дубоніс. Він вважає, що Пршемисл Отакар був одним із серйозних

²³ J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, s. 35.

²⁴ BR. WŁODARSKI, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwów, 1931, s. 52.

²⁵ A. ŠAPOKA, *Pšemislo (Ottokaro) II žygiai į Prūsus, Praeitis*, t. 3: 1939–1940, Vilnius, 1992, p. 22.

²⁶ E. GUDAVIČIUS, *Kryžiauskarai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius, 1989, p. 147–148.

претендентів (крім Тевтонського ордену та Тройдена) на спадщину Міндовга. Вчений наголошує, що чеський король зі своїми великими політичними амбіціями цікавився справами язичників балтів, а свідчення про ситуацію в регіоні він міг отримати від пруських єпископів, які були присутні на його коронації в 1261 р. у Празі, від папи і, можливо, від князя Лева (сина короля Данила Романовича і брата Шварна). При цьому, відзначає А. Дубоніс, своє право на Литву зберігав і Святий Отець, який виявився четвертим претендентом на трон країни²⁷. Від нього залежало й вирішення питання щодо підвищення Оломоуцького єпископства до статусу архієпископства, на чому свого часу акцентував Я. Голл.

Міркування Я. Голла щодо заснування Оломоуцького архієпископства розвинув його учень Вацлав Новотний. Він, зокрема, відзначив, що розробляючи такий далекоглядний план, Пршемисл Отакар II не міг принизити Прагу, яка раніше за Оломоуц стала місцем осідку єпископа. Тому архієпископство з центром в Оломоуці, вважає дослідник, призначалося лише для новопідкорених східних земель. І хоча в проханні до папи Пршемисл Отакар II пригадав, що в Моравії колись уже існувало архієпископство, однак Прага, як наголошує В. Новотний, не мала підпорядковуватися новоствореній Оломоуцькій митрополії²⁸.

Погляди В. Новотного поділяє сучасний чеський історик Вратіслав Ванічек. Він припускає, що внаслідок другого пруського походу Пршемисл Отакар II, найбільш вірогідно, прагнув або здобути нові території в заселеній поганами Литві, або ж домогтися піднесення Оломоуцького єпископства до статусу церковної митрополії, тобто архієпископства, яке мало виконувати місійну роль на підкорених східних землях. Чеський король, твердить В. Ванічек, прагнув втрутитися у боротьбу в Балтиці, аби, за можливості, підготувати ґрунт для християнізації тамтешнього люду. Адже створення “Нової Чехії” на заселеній поганами Півночі відповідало високій місії заснування нових християнських спільнот, ідея якої на той час вже набула поширення в Палестині²⁹.

Медієвіст Й. Жемлічка наголошує, що в разі успіху другого пруського походу підкорені чеським королем землі мали перейти під його верховну владу, але їхнім безпосереднім ленним власником, очевидно,

²⁷ А. ДУБОНИС, ‘Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264–1268 гг.)’, *Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр.*, вип. 4 (К., 2004): 136–139.

²⁸ V. NOVOTNÝ, *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*, s. 157–159.

²⁹ V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310*, s. 114–115.

мала б стати Польща. У політичній прив'язці польських князів до чеських інтересів, завершує свою думку вчений, Пршемисл Отакар II, мабуть, вбачав смисл свого далекоглядного плану, про який можемо, напевно, лише здогадуватися, спираючись на фрагментарні свідчення нечисленних джерел³⁰.

Перед тим, як вирушити в похід, Пршемисл Отакар II прагнув заручитися підтримкою папської курії у справі підвищення Оломоуцького єпископства до статусу архієпископства, яке мало стати центром поширення християнства на новоприєднаних землях. Однак результатів перемовин з цього приводу він не дочекався, і разом з оломоуцьким єпископом Бруно вирушив у похід. Слід відзначити, що в листопаді 1267 р. єпископ Бруно, який мав уже 60 літ, навіть склав заповіт, після чого на чолі штирійської та, мабуть, і моравської шляхти вирушив із Пршемислом Отакаром II на північ³¹.

Уже 3 січня 1268 р. у м. Хелмно за посередництва Пршемисла Отакара II було укладено мир між князем поморських слов'ян Мествінем (Мстивоєм) II і Людвигом фон Бальдерсгеймом, ландмейстром Тевтонського ордену в Пруссії³². У результаті, Орден уникнув небезпечної коаліції гданського Помор'я з повсталими пруссами. Щоправда, сам похід Пршемисла Отакара II виявився короточасним, що було зумовлено несприятливими погодними умовами, спричиненими теплою зимою. Про це, зокрема, повідомляють джерела. Йдеться про хроніки Оттокара Штирійського³³, Петера фон Дусбурга³⁴, Йоанна Вікторінського³⁵, про "Аннали пруських походів"³⁶ та продовження "Цветлинських анналів"³⁷.

Історик Я. Голл відзначає, що коли частина війська Пршемисла Отакара II біля міста Торуня переправилася через замерзлу Віслу, то раптово

³⁰ J. ŽEMLIČKA, *Století posledních Přemyslovců*, s. 177.

³¹ *Závěr olomouckého biskupa Bruna z roku 1267*, přípr. KAREL JIŘÍK, Ostrava 1968, 31 s.; V. VANIČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310*, s. 116.

³² *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pars II, num. 592, p. 228.

³³ 'Ottokars Österreichische Reimchronik', *Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters*, Hannover, MDCCCLXXX (1890), tomus V, pars I, p. 126–129, v. 9591–9776.

³⁴ PETRI DE DUSBURG, 'Chronicon terrae Prussiae', p. 113–114; ПЕТР ИЗ ДУСБУРГА, *Хроника земли Прусской*, с. 104.

³⁵ 'Iohannes Victoriensis. 1211–1343', *Fontes rerum germanicarum = Geschichtsquellen Deutschlands*, herausgegeben von JOH. FRIEDRICH BOEHMER, Stuttgart, 1843, erster band. Johannes Victoriensis und andere Geschichtsquellen Deutschlands im vierzenten Jahrhundert, p. 296.

³⁶ 'Annales expeditialis prussici. 1233–1414', *Scriptores rerum prussicarum: die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Leipzig, 1866, dritter band, p. 10.

³⁷ 'Continuatio Zwetlensis III. a. 1241–1329', *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, Hannoverae, MDCCCLI [1851]*, tomus IX, p. 656.

насталa відлига; коли ж ті вояки, які перебували вже на другому боці річки, за наказом чеського короля поверталися назад, то лід під ними став ламатися й чимало з них загинуло³⁸. Інший чеський дослідник В. Ванічек теж вважає, що раптове зимове потепління послужило важливим чинником припинення походу. Він, зокрема, наголошує, що головною перешкодою для подальшого просування війська стала відлига, внаслідок чого увесь регіон перетворився в багно. Сам Пршемисл Отакар II поспішив додому і вже 16 лютого 1268 р., згідно зі свідченням джерел, перебував у Празі³⁹.

Отже, Пршемисл Отакар II так і не взяв участі у придушенні повстання пруссів. Хоча насправді, як твердять історики, плани чеського короля щодо другого походу на Пруссію були більш далекоглядними. Щоправда, їх реалізації зашкодили не лише несприятливі погодні умови, але, можливо, й відсутність порозуміння з боку Апостольської Столиці.

У січні 1268 р. папа Климент IV видав кілька грамот, які означали його суттєве втручання у відносини між Чеським королівством і Тевтонським орденом. Перші дві грамоти датовано 20-им січня 1268 р. й адресовано чеському королю. В одній із них наголошується, що Пршемисл Отакар II може заснувати в Литві королівське удільне володіння (*solium regni*) і призначити тут володарем особу, яка є вірною й відданою римській церкві (*personam fidelem et ecclesie Romane devotam*)⁴⁰. Тобто, Климент IV, очевидно, не мав наміру передати Пршемислові Отакарові II пряму і спадкову владу над підкореними землями. В іншій грамоті папа висловлює своє ставлення до ідеї підвищення Оломоуцького єпископства до статусу архієпископства, яке б виконувало місіонерську діяльність, спрямовану на поширення християнства у литовських землях. Як впливає зі змісту цієї грамоти, Климент IV не був готовий порушити права Майнцського архієпископа, якому підпорядковувалося Оломоуцьке єпископство, бо не хотів псувати з ним стосунки⁴¹.

Зрозуміло, що така відповідь не могла потішити чеського володаря, адже він, як вважає німецький дослідник Йорг Конрад Генш, пов'язував другий хрестовий похід на Пруссію з можливістю реалізувати довгостроковий план щодо надання Оломоуцькому єпископству статусу архієпископства. Свої наміри Пршемисл Отакар II повинен був мотивувати тривалою

³⁸ J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, s. 35.

³⁹ V. VANÍČEK, *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310*, s. 117.

⁴⁰ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, Pragae, 1981, tomі V: *fasciculis secundus, inde ab a. MCCLXVII ad a. MCCLXXVIII*, num. 538, p. 96–98.

⁴¹ *Ibid.*, num. 539, p. 98–99.

традицією існування т. зв. Методієвого архієпископства, що було необхідною передумовою задля того, аби звільнити чеські землі з-під юрисдикції Майнцької дієцезії. До справи він залучив свого досвідченого й усіма шанованого політичного радника – оломоуцького єпископа Бруно. Та попри це, Пршемисл Отакар II не зміг реалізувати жодної зі своїх цілей: не надав суттєвої допомоги Тевтонському ордену у боротьбі з пруссами, не підкорив нові території, не домогся того, щоб Оломоуцьке єпископство стало архієпископством.

Відхилення ж Климентом IV планів чеського короля Йорг Генш обгрутовує тим, що папа, з одного боку, не бажав наживати собі ворога в особі майнцького архієпископа Вернера фон Епштейна (1259–1284), а з іншого – мав антипатію до посилення позицій Пршемисла Отакара II. Адже у випадку створення по сусідству з Тевтонським орденом васальної держави і в разі встановлення контролю над польськими князівствами чеський король аж занадто зміцнив би свою владу. Не відкидає Й.К. Генш і спробу Пршемисла Отакара II створити велетенську імперію від Середземного до Балтійського морів. Однак відсутність у джерелах згадки про наявність такого плану не дозволяє окреслити точні контури такої універсальної монархії⁴².

Наступну грамоту папа видав 25 січня 1268 р., і вона була призначена для оломоуцького єпископа Бруно. У ній Климент IV дозволив єпископові Бруно організувати на підкорених землях місійну діюцезію, управляти нею, але до тих пір, поки не буде ухвалено якесь інше рішення щодо цієї церковної структури⁴³. І нарешті 26 січня 1268 р. з'явилася ще одна папська грамота, адресована Пршемислові Отакарові II, яка містила нове роз'яснення його повноважень. На цей раз Климент IV відзначає, що чеський король може не лише вільно володіти завойованими землями (за винятком тих територій, які належать Тевтонському ордену), але й розпоряджатися ними так, як вважатиме за доцільне⁴⁴. Очевидно, папа усвідомив, що Пршемисл Отакар II може обурюватися тими обмеженими повноваженнями, які зафіксовані в грамоті від 20 січня 1268 р., тож тепер йому було надано більшу самостійність щодо дій у завойованих землях. Та ситуацію це не врятувало: чеський король не мав наміру повертатися до пруських справ. Можливо, на нього вплинув трагічний факт загибелі його вояків у водах Вісли.

⁴² J.K. HOENSCH, *Přemysl Otakar II. von Böhmen: Der goldene König*, Graz; Wien, 1989, S. 74–79, 147–151.

⁴³ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, tomi V, num. 540, p. 99–100.

⁴⁴ *Ibid.*, num. 541, p. 100–101.

Узагальнюючи викладений матеріал, можемо зробити такі висновки. Передусім слід відзначити, що в силу різних причин другий хрестовий похід Пршемисла Отакара II на Пруссію кілька разів відкладався, не був доведений до логічного завершення, а отже, і не досяг тих цілей, реалізації яких прагнув під час його організації чеський володар. Офіційна мета цієї збройної акції – надання допомоги Тевтонському ордену в придушенні повстання пруссів, які були язичниками. Насправді ж, устремління Пршемисла Отакара II мали більш далекоглядний характер. Він прагнув завоювати нові території, можливо навіть здобути вихід до Балтійського моря задля створення універсальної монархії. Важливою складовою планів чеського володаря був також намір домогтися надання Оломоуцькому єпископству статусу архієпископства, яке б відіграло важливу роль у поширенні християнства на підкорених землях, заселених поганами. Це також був зручний привід для того, аби звільнити Оломоуцьке єпископство з-під влади майнцького архієпископа. Однак папа Климент IV не міг задовольнити бажання Пршемисла Отакара II, аби не втратити такого важливого союзника, як майнцький архієпископ. Похід спіткала невдача, що було зумовлено передусім різким потеплінням і паводком. У разі ж продовження цієї збройної виправи прусське повстання, мабуть, вдалося б приборкати раніше.

Сяргей Верамееў

МІТРАПАЛІТ ЛЕЎ КІШКА І ЯГО ДЗЕЙНАСЦЬ

Леў Кішка з'яўляецца адным з самых выдатных мітрапалітаў за ўсю гісторыю існавання уніяцкай царквы на беларускіх і ўкраінскіх землях. Ён узначальваў Кіеўскую мітраполію на працягу чатырнаццаці гадоў, выступіў ініцыятарам правядзення Замойскага сабора 1720 г., а потым прыкладаў намаганні для рэалізацыі прынятых на ім пастановаў. Леў Кішка быў не толькі царкоўным адміністратарам, але таксама і багасловам, пісьменнікам, інтэлектуалам, адным з самых адукаваных людзей сваёй эпохі. Між тым, як нам падаецца, яго асоба не толькі ў грамадскім асяроддзі, але часта і ў колах прафесійных гісторыкаў вядома недастаткова, а яго дзейнасць даволі слаба асэнсаваная навуковай супольнасцю. Трохсотгоддзе Замойскага сабору, якое адзначаецца ў 2020 г., заахвочвае да таго, каб спецыяльна звярнуцца да разгляду жыццёвага шляху, дзейнасці і інтэлектуальнай спадчыны гэтага царкоўнага дзеяча.

Будучы мітрапаліт нарадзіўся каля 1668 г. у Ковелі ў збяднелай шляхецкай сям'і з роду Кішак (герб Дамброва), быў ахрышчаны ва уніяцкай царкве з імем Лука. Яго бацьку звалі Юры, маці – Крысціна. У 1683 г. малады юнак паступіў у навіцыят уніяцкага Траецкага манастыра ў Быцені, дзе праз пэўны час прыняў манаства з імем Леў. У 1687 г., тады ўжо як сьвятар, ён быў накіраваны для вучобы ў Рым. У 1691 г. (па іншых дадзеных, у 1693 г.) Кішка скончыў Папскі Урбаніянскі ўніверсітэт у Рыме, пасля чаго вярнуўся на радзіму і пачаў выкладаць філасофію і рыторыку ў бызыліянскай школе пры Успенскім саборы ва Уладзіміры Валынскім. Але там ён прабыў нядоўга: у 1696 г. Леў Кішка ўступіў у манастыр св. Тройцы ў Вільні, дзе стаў прапаведнікам, потым намеснікам ігумена, а літаральна праз год, у 1697 г. ігуменам гэтага манастыра¹. Вядома таксама, што ў той перыяд некаторы час ён з'яўляўся прапаведнікам у Жыровічах².

¹ І. НАЗАРКО, *Київські і Галицькі Митрополити. Біографічні нарисы (1590–1960)*, Рим, 1962, 272 с.; А. Коргунік, *Джерела Українського партикулярного права в ККСЦ: Замойський 1720 р. та Львівський 1891 р. Синоди: докторська дисертація*, Рим, 2002; С. КАЗУЛЯ, 'Кішка Леў', *Вялікае княства Літоўскае: энцыкл. у 3 тт.*, т. 2, Мінск, 2005, с. 100–101; В.Г. Пидгайко, Л.В. Тимошенко, 'Кишка Лев', *Православная энциклопедия*, т. 35, Москва, 2014, с. 216–219.

² І. НАЗАРКО, *Op. cit.*, с. 79.

У жніўні 1698 г. Леў Кішка быў абраны сакратаром Ордэна базыльянаў. Адначасова з'яўляўся ён і кансультарам³ протаархімандрыта Ордэна. Акрамя гэтага, у 1699 г. ён становіцца ігуменам Бельчыцкага Барыс-глебскага манастыра ў Полацку. На чале манастыра Кішка супрацьстаяў спробам мясцовых езуітаў навяртаць уніятаў у лацінскі абрад і пераводзіць навучэнцаў бызыліянскіх школаў пры храме Св. Сафіі Полацка ў езуіцкую калегію.

8 верасня 1703 г. на капітуле ў Новагародавічах Леў Кішка быў абраны протаархімандрытам базыльянаў. Трэба адзначыць, што пачатак XVIII ст. было адным з самых цяжкіх перыядаў у гісторыі уніяцкай царквы на беларускіх і ўкраінскіх землях. Гэта быў час, калі ішла Паўночная вайна, а ўніяцкія епіскапы, святары і вернікі падвяргаліся пераследу з боку Расеі, войскі якой знаходзіліся на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Расейскі цар Пётр I у 1705 г. асабіста забіў некалькіх манахаў ў полацкім храме Св. Сафіі⁴, таксама быў схоплены і высланы ўглыб Расіі луцкі епіскап Дзянісій Жабакрыцкі, дзе ён і памёр ў 1715 г.⁵ Новаабраны кіраўнік базыльянаў у такіх умовах пастаянна рызыкаваў не толькі ўласнай свабодай, але і жыццём, аднак гэта, відавочна, не спыняла яго. Як протаархімандрит, Леў Кішка праводзіў частыя візітацыі базыліянскіх манастыроў. Ён здолеў таксама вярнуць ў падпарадкаванне базыльянаў 17 манастыроў, якія раней знаходзіліся ў юрысдыкцыі ўніяцкіх біскупаў (Лаўрышаўскі, Мінскі, Пустынскі, Мсціслаўскі, Чарэйскі, Тараканскі і інш.). Тым самым становішча Ордэна як унутры царквы, так і ў грамадстве ўмацавалася. Адзначым, што рэзідэнцыя протаархімандрытаў Ордэна знаходзілася ў той час у Беразвеччы ў манастыры, ігуменам якога стаў таксама Леў Кішка⁶. У 1707–1709 гг. ён з'яўляўся адміністратарам Полацкай епархіі, якая пасля смерці мясцовага архіепіскапа некаторы час была вакантнай.

³ Кансультар (дарадца) – памочнік протаархімандрыта базыльянаў, які выбіраўся пажыццёва і звычайна адначасова з'яўляўся ігуменам аднаго з манастыроў. Усяго было чатыры кансультары, які складалі пастаянную раду пры протаархімандрыце. Апошні без папярэдняга абмеркавання з імі не павінен быў прадпрымаць ніводнай важнай справы. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, т. 12, Вильно, 1900, с. 18.

⁴ Найбольш поўна дадзеная тэма разглядаецца у працы: *Полацкія пакутнікі: Збор дакументаў*, укл. й апрац. М. Баўтовіча, Полацк (Сафія), 2000, 92 с.

⁵ Падрабязней гл.: С.С. Лукашова, 'Дионисий Жабокрицкий', *Православная энциклопедия*, т. 15, Москва, 2007, с. 288–289.

⁶ І. НАЗАРКО, *Op. cit.*, с. 79.

У канцы 1708 г. Леў Кiшка быў абраны iгуменам Благавешчанскага манастыра ў Супраслi⁷. Па яго просьбе кароль польскi i вялiкi князь лiтоўскi Аўгуст II ў 1710 г. дараваў Супрасльскаму манастыру прывiлей на аднаўленне друкарнi i выданне кнiг на лацiнскай, польскай i “руськай” мовах. Дадзеная iнiцыятыва была ўхвалена Рымам. У вынiку гэтых рашэнняў у Супраслi замест невялiкай майстэрнi ўтварылася буйная цэнтралізаваная мануфактура на чале з прэфектам (загадчыкам), у якой працавала больш за 15 чалавек. Кнiгi выраблялi як самi манахi Супрасльскага манастыра, так друкары з лiку манастырскiх падданных. У 1710 г. за кошт даходаў ад манастырскай гаспадаркi i самой друкарнi была заснавана так званая паперня (папераробная майстэрня). У будучым у Супраслi друкавалiся унiяцкiя богаслужбовыя кнiгi. У прыватнасцi, тут быў выдадзены “Служэбнiк” ci “Лiтургiкон” (1727–1732), якi змяшчаў тэксты лiтургii i iншых службаў “па чыне сьвятой восточныя царквы”. У афармленнi “Лiтургiкона” прымаў удзел вядомы гравёр Лявон Тарасевiч⁸.

Вiдаць, энэргiя i здольнасцi Льва Кiшкi не засталiся без увагi з боку вышэйшай унiяцкай iерархii. У 1711 г. кiеўскi мiтрапалiт Юры Вiннiцкi прызначыў яго уладзiмiра-берасцейскiм епiскапам. Хiратонiя яго адбылася ў г. Самбор. Адначасова Леў Кiшка захаваў за сабой тытул протаархiмандрыта базыльянаў. Ордэн ён узначальваў да лiпеня 1713 г., калi на капiтуле ў Вiльнi склаў з сябе паўнамоцтвы яго кiраўнiка, цалкам прысвiцiўшы сябе архiпастырскаму служэнню.

Як епiскап ён вялiкую ўвагу надаваў выхаванню моладзi ў хрысцiянскiм духу i ўсходняй традыцii. Для гэтага Леў Кiшка засноўваў школы, у якiх павiнна была выкладацца “руськая” мова, а ва ўжо iснуючых школах яе вывучэнне ўводзiў замест вывучэння латынi⁹. Па iнiцыятыве Кiшкi ва Уладзiмiры Валынскiм на базе бызыльянскай школы пры Успенскiм кафедральным саборы была створана духоўная семiнарыя. У семiнарыю маглi паступаць юнакi пачынаючы з 16 гадоў. Навучальны працэс у ёй быў арганiзаваны на падставе “Ratio studiorum” (“План заняткаў”) – свайго роду адукацыйнага стандарту езуiтаў, якi дапаўняўся вывучэннем усходняй лiтургii¹⁰.

⁷ В.Г. Пидгайко, Л.В. Тимошенко, *Op. cit.*, с. 217.

⁸ С. МАРОЗАВА, *Супрасльская тыпаграфiя*. – Рэжым доступу: http://belchrist.narod.ru/pages/1_kanf_hist/16-18/Suprasl.htm. Дата доступу: 23.09.2020.

⁹ I. НАЗАРКО, *Op. cit.*, с. 80.

¹⁰ Падрабязней гл.: С. НЕГРУЦО, ‘Ratio studiorum иезуитов – вершина и источник католической педагогики’, *Религиозное образование в России и Европе в XVI в.*, под ред. Е. ТОКАРЕВОЙ, Москва; Санкт-Петербург, 2010, с. 88–99; *Ratio Studiorum. Уклад студий Товариства Исусового. Система езуїтської освіти*, Л., 2008.

Кішка ахвяраваў на семінарыю свае ўласныя грошы – 90 тысяч фларынаў¹¹. Дадзеная навучальная ўстанова дзейнічала да 1750-х гг.¹²

12 верасня 1713 г. памёр кіраўнік уніяцкай Рускай царквы мітрапаліт Юры Вінніцкі. Яго пераемнікам на Кіеўскай кафедры 16 лютага 1714 г. стаў Леў Кішка. Гэтае абранне зацвердзіў Папа Рымскі Клімент XI. Леў Кішка таксама захаваў за сабой кіраванне Уладзіміра-Берасцейскай епархіяй¹³.

Новаму мітрапаліту Кіеўскаму, Галіцкаму і ўсёй Русі выпаў цяжкі крыж. У той перыяд уніяцкая Руская царква ахоплівала велізарную тэрыторыю: ад Вільні на поўначы да Брацлава на поўдні і ад Холма на захадзе да Чыгірына на ўсходзе. Яна ўключала 8 епархій, некаторыя з іх далучыліся да уніі толькі ў канцы XVII – пачатку XVIII ст. (Перамышльская, Львоўская, Луцкая). У царкве не было адзінага літургічнага абраду: у тых епархіях, што прынялі унію адразу, яшчэ ў 1596 г., у часы Льва Кішкі назіралася багата лацінскіх уплываў у набажэнствах, у адрозненні ад новадалучаных епархій. Актуальнай з’яўлялася праблема сіманіі (карупцыі) сярод духавенства. Існавала неабходнасць павышэння адукацыйнага ўзроўню святароў, рэлігійнай асветы вернікаў. Здараліся канфлікты паміж уніятамі і католікамі лацінскага абраду, а ўнутры самой царквы складанымі былі ўзаемаадносіны паміж мітрапалітам і базільянамі. У грамадстве распаўсюджвалася вучэнне піліпонаў¹⁴, якое супярэчыла хрысціянскай артадоксіі. Усе гэтыя праблемы, выклікі патрабавалі вырашэння, адказу з боку царквы.

Леў Кішка разгарнуў актыўную дзейнасць на чале Кіеўскай мітраполіі: наведваў прыходы, размешчаныя ў розных яе частках, адстойваў царкоўную маёмасць, на якую прэтэндавала шляхта лацінскага абраду¹⁵. Але галоўнай яго справай на пасадзе першаіерарха стала скліканне памеснага сабору Кіеўскай мітраполіі з мэтай пераадолення тых праблемаў

¹¹ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, red. naukowa P. NOWAKOWSKI, CM, Kraków, 2020, s. 233.

¹² В. Лось, ‘Актуальні пытанні душпаستырскай дзейнасці греко-уніятскай царквы (Волин, друга паловіна XVIII – перша третина XIX ст.)’, *Волинські історичні записки*, т. 1 (2008): 125–133.

¹³ В.Г. Пидгайко, Л.В. Тимошенко, *Op. cit.*, с. 218.

¹⁴ Піліпаўцы ці піліпоны – адна з плыняў, што адносіцца да беспapoўскага накірунку ў стараабраднасці, якая атрымала назву па імені свайго заснавальніка – Піліпа. Яго паслядоўнікі адмаўлялі дзейнасць Еўхарыстыі, канфірмацыі, святарства, шлюб, забаранялі чытаць друкаваныя кнігі, якія лічыліся кнігамі антыхрыста і г.д. Відавочна, што дадзенае вучэнне супярэчыла традыцыйным хрысціянскім уяўленням.

¹⁵ І. НАЗАРКО, *Op. cit.*, с. 81.

у царкоўным жыццi, якiя называлiся вышэй. Гэты сабор пасля пэўных затрымак адбыўся ў Замосцi ў 1720 г. Прынятыя на iм пастановы, iх значэнне i ўплыў на далейшую гiсторыю ўнiяцкай царквы на беларускiх i ўкраiнскiх землях выклiкаюць дыскусii i таму патрабуюць асобнага падрабязнага разгляду¹⁶. У рамках дадзенага артыкула звернем увагу на некаторыя з найбольш важных, на наш погляд.

Шэраг саборных рашэнняў быў скiраваны на барацьбу з сiманiяй i хцiвасцю у царкоўным жыццi. Епiскапам забаранялася падчас вiзiтацыi парафiй сваёй епархii прымаць добраахвотныя ахвяраваннi, пачастункi, удзельнiчаць у банкетах¹⁷. Пад пагрозай адлучэння (эксамунiя) яму забаранялася браць плату за мiра i антымiнс, задавальняючыся толькi добраахвотнымi ахвяраваннямi¹⁸. Айцы сабора настойвалi на неабходнасцi выканання манахамi зароку ўбоства. Манахам прадпiсвалася насiць сцiплюю вопратку, а архiмандрытам забаранялася карыстацца дарагiмi рызамi¹⁹. Згодна сiнадальным пастановам святары не мелi права патрабаваць з вернiкаў платы за адпраўленне таiнстваў²⁰.

Пастановы сабору стваралi падставы для лепшага i больш цеснага ўзаемадзеяння памiж духавенствам i вернiкамi. Святары былі абавязаныя пастаянна жыць у сваiх парафiях, адлучацца адтуль iм дазвалялася толькi са згоды протапрэсвiтэра (дэкана) не больш чым на трохтыднёвы тэрмiн. Пры гэтым неабходна было загадзя папярэдзiць вернiкаў пра сваю адсутнасць²¹. Замойскi сабор адзначаў, што сьвятары асаблiва не павiнны пакiдаць сваю парафiю падчас эпiдэмii²². Падкрэслiвалася неабходнасць конфiдэнцыяльнасцi споведзi, а за парушэнне святаром таямнiцы споведзi прадугледжвалiся вельмi строгiя кары²³.

Адначым таксама, што сабор заклiкаў кожнага епiскапа быць бацькам для вернiкаў, а не суддзёй, змагацца са злом, а не з грэшнiкам, дзейнiчаць з духам выпраўлення грэшнiка, а не з духам помсты ў адно-сiнах да яго. Цiкава, што сабор забараняў епiскапам у мэтах царкоўнага

¹⁶ Апошняе выданне пастаноўаў Замойскага сабору на лацiне i польскай мовах з каментарыямi: *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*. З найноўшых адначым таксама грунтоўнае даследаванне: I.I. Онищук, *Замойський синод 1720 р. Історично-юридичний аналіз*, Ів.-Фр., 2014, 274 с.

¹⁷ I.I. Онищук, *Op. cit.*, с. 89–94.

¹⁸ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, s. 227.

¹⁹ *Ibid.*, s. 219.

²⁰ *Ibid.*, s. 227.

²¹ *Ibid.*, s. 211.

²² I. НАЗАРКО, *Op. cit.*, с. 85.

²³ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, s. 167.

пакарання біць (sic!) святароў²⁴ (відаць, князі царквы практыкавалі падобнае у той час).

Вялікае значэнне Замойскі сабор надаваў пропаведзі і катэхізацыі. Святарам прадпісвалася прапаведаваць у нядзельныя і святочныя дні, а за ўхіленне ад гэтай місіі ім пагражаў грашовы штраф. Дзеля таго, каб спрасціць для святароў выкананне гэтай функцыі, а таксама у мэтах хрысціянскай асветы вернікаў сабор пастанавіў выдаць два катэхізіса: для святароў і для простага народа. Богаслужбовую літаратуру можна было друкаваць толькі пасля адабрэння яе Рымам. Тым самым ствараліся перашкоды на шляху распаўсюджвання літаратуры, змест якой супярэчыў царкоўнаму вучэнню ці ўтрымоўваў памылкі рознага кшталту²⁵. Сабор падкрэсліваў неабходнасць тлумачэння вернікам сутнасці хрысціянскіх таінстваў з боку святароў²⁶.

Вялікая ўвага надавалася падрыхтоўцы кандыдатаў да святарства, адукацыі духоўных асобаў. Епіскапы павінны былі ствараць у сваіх епархіях семінарыі, а ў выпадку немагчымасці – накіроўваць найбольш здольных маладзёнаў на вучобу ў Папскую калегію ў Львове. Саборныя рашэнні прадпісвалі адкрыць пры кожным манастыры, дзе жыло больш за 12 манахаў, багаслоўскую школу²⁷. Будучым служыцелям алтара напярэдадні іх хіратоніі неабходна было прадэманстраваць веданне багаслоўя перад спецыяльна прызначанымі епіскапам экзаменатарамі. Яны ж правяралі, наколькі кандыдат у святары адпавядае высокім маральным патрабаванням да гэтага сану²⁸.

Заяўлялася аб непарушнасці шлюбу, яго дабраахвотным характары для маладых²⁹. Святары абавязаны былі весці метрычныя запісы хросту, шлюбаў, смерцяў сваіх парафіян³⁰.

Замойскі сабор спрасціў адпраўленне некаторых таінстваў (саборавання, хросту). Так, дазваляўся скарачаны чын саборавання³¹, а таксама магчымасць хросту дзяцей зімой ў хаце бацькоў у тым выпадку, калі царква знаходзілася далёка, і на шляху да яе дзіця магло захварэць і памерць³².

²⁴ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, s. 194–196.

²⁵ *Ibid.*, s. 381; І.І. Онищук, *Op. cit.*, с. 125.

²⁶ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, s. 165.

²⁷ *Ibid.*, s. 231.

²⁸ *Ibid.*, s. 175.

²⁹ *Ibid.*, s. 181, 185, 378.

³⁰ *Ibid.*, s. 187, 211, 370.

³¹ *Ibid.*, s. 171.

³² *Ibid.*, s. 148–149.

Айцы сабору палегчылі і некаторыя царкоўныя прадпісанні. Так, захаванне Пятрова паста было абвешчана неабавязковым³³, роўным чынам як і трохдзённы пост перад прыняццем прычасця. Сабор зыходзіў з таго, што гэтыя прадпісанні не мелі дагматычнага характару, але стваралі штучныя перашкоды для вернікаў у іх хрысціянскім жыцці. Напрыклад, з-за неабходнасці посту на працягу трох дзён многія з вернікаў не прыступалі да Еўхарыстыі³⁴. Для параўнання: у Расійскай праваслаўнай царкве пытанне аб неабавязковасці Пятрова посту было ўзнятае некаторымі біскупамі толькі ў пачатку XX ст.³⁵ Спрашчэнне абрадаў таямніц хросту, саборавання і лібералізацыя царкоўных прадпісанняў палягчалі, на наш погляд, рэлігійнае жыццё вернікаў уніяцкай царквы.

Замойскі Сінод звяртаў увагу на неабходнасць абачлівасці адносна сапраўднасці мошчаў святых і цудаў. Пэўны выпадак мог лічыцца цудам толькі пасля адпаведнага прызнання яго епіскапам³⁶. Тым самым, на наш погляд, ствараўся бар'ер на шляху распаўсюджвання ў грамадстве забабонаў.

Адным з вынікаў сабору стала ўніфікацыя літургіі, абрадаў і канонаў, вызначэнне паўнамоцтваў іерархаў, святароў, упарадкаванне царкоўнага жыцця ўвогуле. Нельга пагадзіцца пры гэтым з тэзісам дарэвалюцыйнай расійскай гістарыяграфіі аб імкненні айцоў сабору "ввести латинство"³⁷ у царкве. Супярэчаць гэтаму як саборныя пастановы, у якіх падкрэслівалася і неабходнасць захавання ўсходняга абраду³⁸, так і гісторыя уніяцкай Рускай царквы ў постсаборны перыяд, якая ніколі не пераходзіла на лацінскі абрад. Адпаведна, будзе няпраўдай лічыць Льва Кішку чалавекам, які імкнуўся пераўтварыць уніятаў у католікаў лацінскага абраду.

Рашэнні, прынятыя ў Замосці, зацвердзіў Папа Рымскі Бенедыкт XIII ў 1724 г.

Уплыў Замойскага сабору на далейшае царкоўнае жыццё быў вельмі істотным. Яго значэнне слухна параўноўваюць са значэннем Трыдэнцкага сабору для Каталіцкай царквы³⁹. З 1720 г. пачаўся новы, іншы

³³ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, s. 235.

³⁴ *Ibid.*, s. 165.

³⁵ *Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе*, ч. 1, Москва, 2004, с. 224.

³⁶ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, s. 241.

³⁷ И. Стрельбицкий, *Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатов с православной церковью*, О., 1891, с. 128.

³⁸ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku*, s. 151.

³⁹ А. Коргуник, *Op. cit.*, с. 226.

перыяд гісторыі ўніі на беларускіх і украінскіх землях. Як адзначае ўкраінскі даследчык І. Анішчук, Замойскі сабор даў уніяцкай царкве велізарны рэфарматарскі і арганізацыйны імпульс, спрыяў яе духоўнаму абнаўленню, з’явіўся адказам на патрэбы эпохі. Прынятыя пастановы сталі юрыдычнай асновай далейшага развіцця царквы, у тым ліку яе партыкулярнага права. Амаль 150 канонаў, прынятых Замойскім саборам 1720 г., цытуюцца як крыніцы для Кодэкса канонаў Усходніх Цэркваў, зацверджанага Рымам у 1990 г.⁴⁰ Ва ўсім гэтым ёсць несумненная заслуга мітрапаліта Льва, які выступіў ініцыятарам правядзення царкоўнага сабору і прымаў у ім удзел. Ёсць гіпотэза, што менавіта ён быў галоўным аўтарам саборных пастаноў⁴¹.

Пасля Замойскага сабора мітрапаліт Леў Кішка пражыў яшчэ 8 гадоў, якія ён прысвяціў рэалізацыі прынятых у Замосці рашэнняў. Камісія багасловаў пад яго кіраўніцтвам унесла змены ў ўніяцкі служэбнік. Леў Кішка працягваў працу над выпраўленнем Трэбніка, якую ён пачаў яшчэ ў 1692 г., аднак не паспеў скончыць яе⁴².

Неабходна звярнуць увагу на інтэлектуальную спадчыну мітрапаліта Льва, які, бясспрэчна, быў адным з самых адукаваных людзей сваёй эпохі. Ён з’яўляўся аўтарам прац у галіне багаслоўя, катэхетыкі, сакраменталогіі, гісторыі царквы. Яшчэ падчас сваёй настаўніцкай дзейнасці ў бызылянскай школе ва Уладзіміры Валынскім Кішка напісаў і ў 1693 г. выдаў невялікае багаслоўскае сачыненне пад назвай “Now roznych przyradow z pelni doktorow Theologii Moralney ziawiony” (“Збор розных гісторый са вопыту дактароў маральнай тэалогіі”), у якім выкладалася вучэнне пра Еўхарыстыю, Дэкалог, царкоўныя заповедзі⁴³. У 1697 г. у Полацку Леў Кішка выдаў асобную працу пра хрысціянскія таінства (“O sakramentach”).

Ён асаблівым чынам шанаваў абраз Маці Божай Барунскай. У 1712 г. у друкарні Супрасльскага манастыра выйшла праца Льва Кішкі “Morze łask: O cudach Najświeższej Panny Boruńskiej” (“Мора ласкаў: Аб цудах Найсвяцейшай Панны Барунскай”), у якой прыводзяцца звесткі аб гісторыі гэтай іконы, цудах, якія адбываліся ў выніку малітваў перад ёй, а таксама выкладаецца гісторыя мястэчка Баруны і мясцовага храма⁴⁴.

⁴⁰ І.І. Онищук, *Op. cit.*, с. 10, 153.

⁴¹ І. НАЗАРКО, *Op. cit.*, с. 83.

⁴² *Ibid.*, с. 87.

⁴³ М. Корзо, *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва, 2007, с. 437.

⁴⁴ Дадзеная праца была перавыдадзена ў сучаснай Беларусі. Гл.: Л. ДАМБРОЎСКІ, *Маці Божая Барунская – Суцяшальніца засмучаных*, Гродна, 2009, 292 с.

Леў Кiшка падрыхтаваў да друку i выдаў у 1714 г. у Супраслi на польскай мове зборнiк пропаведзяў аднаго з сваiх папярэднiкаў – мiтрапалiта Iпацiя Пацея. Зборнiк уключае таксама некаторыя важныя дакументы па гiсторыi унii (пасланне александрыйскага патрыярха Мялецiя I Пiгаса i палемiчны адказ на яго мiтрапалiта Iпацiя Пацея) i змястоўную бiяграфiю мiтрапалiта Iпацiя, якая змешчана ў якасцi ўступу да зборнiка. Аўтарам гэтай бiяграфii быў Леў Кiшка.

Па яго iнiцыятыве ў 1719 г. на латынi быў апублiкаваны зборнiк актаў ўсiх кангрэгацый Ордэна базыльянаў, што ўжо адбылiся да таго часу.

Згодна з рашэннямi Замойскага сабору 1720 г. i дзякуючы намаганням Кiшкi ў 1722 г. у Супраслi на “рускай” мове было выдадзена “Собранiе припадковъ краткое, и духовнымъ особомъ потребное”⁴⁵. Гэта праца ўяўляла сабой адначасова дапаможнiк для ўнiяцкiх пастыраў i катэхiзiс для простага народа, пабудаваны ў форме пытанняў-адказаў. Адзначым, што мiтрапалiт Леў асабiста напiсаў да яго прадмову. “Собранiе припадковъ” атрымала шырокае распаўсюджванне ў Кiеўскай мiтраполii, было перавыдадзена ў 1732 г. у Уневе. У канцы XVIII ст. езуiты адзначалi, што “Собранiе припадковъ” было ледзь не ў кожным унiяцкiм прыходзе на беларускiх землях⁴⁶.

Леў Кiшка з’яўляецца аўтарам польска-царкоўнаславянскага слоўнiка “Лексiконъ, сиречь словесникъ”, якi быў надрукаваны ў Супраслi ў 1722 г. Слоўнiк змяшчаў асноўныя богаслужбовыя тэрмiны i прызначаўся для унiяцкiх святароў, якiя не валодалi ў дастатковай ступенi “рускай” i царкоўнаславянскай мовамi⁴⁷. У тым жа 1722 г., а затым у 1803 г. “Лексiконъ” перавыдаваўся⁴⁸.

Магчыма, Леў Кiшка быў аўтарам працы “*Instructio pro parochis et catechismus pro populo*” 1722 г. Аднак сам факт iснавання дадзенай працы ставiцца пад сумнеў некаторымi даследчыкамi⁴⁹. Затое захавалася некалькi ненадрукаваных прац мiтрапалiта Льва. Так, у Цэнтральным дзяржаўным гiстарычным архiве Украiны ў Львове знаходзiцца рукапiс яго аўтарства, якi ўключае вытрымкi з твораў старажытных аўтараў i камен-

⁴⁵ Поўная назва: *Собранiе припадковъ краткое, и духовнымъ особомъ потребное. Имущее в себе Науку о Сакраментяхъ, о десяти Божiихъ Приказаняхъ, о Приказаняхъ Церковныхъ, и о Науце Христiанской, съ выкладомъ Символа, или Исповеданiя Веры Православныя Кафолическiя, съ выкладомъ Молитвы: отче нашъ: и Богородице Дево. Такожде науку, како подобаетъ наставляти малых, или невежов, въ Веры Православной, содержащее.*

⁴⁶ М. Корзо, *Op. cit.*, с. 443.

⁴⁷ *Ibid.*, с. 444.

⁴⁸ I.I. Оницук, *Op. cit.*, с. 126–127.

⁴⁹ М. Корзо, *Op. cit.*, с. 437.

тары і да іх (у асноўным, гісторыка-геаграфічнага характару), скарачаны пераклад на польскую мову Хлебнікаўскага спісу Іпацьеўскага летапісу пад назвай “Annales S. Nestoris”, жыцці старажытнарускіх святых, матэрыялы па гісторыі царквы⁵⁰. Навукоўцам вядомы таксама так званы “Холмский помянник” – перапісаны Кішкам тэкст старажытнага памінальніка, які змяшчае кароткія жыццяпісы ўніяцкіх іерархаў⁵¹. Захаваліся таксама “Actis Kiscianis” – некалькі тамоў канцэлярыскіх і хранікальных запісаў, якія Леў Кішка веў на працягу 1702–1728 гг. як протаархімандрыт базыльянаў, уладзімірска-берасцейскі епіскап, а потым і мітрапаліт⁵².

Незадоўга да сваёй смерці Леў Кішка прызначыў сваім каад’ютарам (намеснікам) з правам атрымання ў спадчыну Кіеўскай кафедры львоўскага епіскапа Афанасія Шаптыцкага, які і стаў у будучым яго пераемнікам і, дарэчы, як і Кішка, з’яўляецца адным з самых выдатных мітрапалітаў у гісторыі уніяцкай Рускай царквы.

Памёр Леў Кішка 19 лістапада 1728 г. у вёсцы Купічыў на Валыні. Яго цела было пахавана ў кафедральным саборы ва Уладзіміры Валынскім.

Жыццё Льва Кішкі было цалкам прысвечана служэнню уніяцкай Рускай царкве, дзеля чаго ён выкарыстоўваў сваю энергію, арганізатарскія і інтэлектуальныя здольнасці. Падаецца, што гэта быў мужны чалавек, які не баяўся перашкодаў і не адступаў перад імі. Дзякуючы яго прадбачлівасці, ініцыятыве і намаганням была прынята праграма рэформаў на Замоіскім саборы, стаўшая галоўнай справай яго жыцця, а яе рэалізацыя прадвызначыла далейшае развіццё уніяцкай царквы на беларускіх і украінскіх землях.

⁵⁰ В.Г. Пидгайко, Л.В. Тимошенко, *Op. cit.*, с. 218–219.

⁵¹ Больш падрабязней гл.: О. БАРАН, ‘Холмський пом’яник (за текстом збірника Лева Кишки)’, *Вісник Львівського ун-ту: Сер.: Книгознавство, бібліотечознавство та інформаційні технології*, вип. 2 (2007): 192–208.

⁵² В.Г. Пидгайко, Л.В. Тимошенко, *Op. cit.*, с. 219.

Назар Котельницький

ПОЛІТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЗЕМЦІВ
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ З ПРЕДСТАВНИКАМИ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ (60–80 рр. ХІХ ст.)

Серед кола аспектів політичної діяльності опозиційної ліберальної фронди на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХ ст.), малодослідженим є питання зв'язків земських лібералів північної України з членами українського національного руху. Актуальність вивчення цього історичного сюжету зумовлена не тільки власне дослідженням земського ліберального руху, а й участю опозиційної аристократії та “українофілів” у широкомасштабному визвольному русі у Російській імперії, черговий етап якого був природним наслідком доленосної епохи Великих реформ у державі. Спробуємо лаконічно з'ясувати основні складові цих процесів.

Земська ліберальна партія Північного Лівобережжя перейшла до політичної діяльності розчарувавшись у щирості російської монархії щодо всебічної модернізації країни та скориставшись зручним моментом, коли самодержавство офіційно звернулось до суспільства імперії за допомогою у боротьбі проти радикальної опозиції – революційних народників, терористична діяльність яких вже почала становити велику загрозу для правлячого режиму (1877–1878).

Як відомо, ліберальні земці співчували соціальним ідеалам радикалів, мали серію політичних переговорів з ними та навіть були їх рятувальниками від імперського деспотизму, надаючи їм колосальний прихисток – унікальну можливість легального служіння народу у формі офіційного влаштування на службу в органи земського самоврядування. Однак, в ідеологічному сенсі, вони не вважали їх політичними союзниками, категорично засуджуючи методологію, форми та способи боротьби радикалів з верховною владою¹.

Іншим був характер контактів з представниками “українофілів”. Опозиційні земці вважали “громадівців”, членів українського національно-визвольного руху перспективними ймовірними ідеологічними партнерами у своїй політичній боротьбі, адже до складу ліберальної аристократичної

¹ С.Ф. Русова, *Мемуари. Щоденник*, К. (Поліграфкнига), 2004, с. 66–79; Н.А. Котельницький, ‘Про маловідомі аспекти політичних контактів земських лібералів північної України з революціонерами-народниками’, *Международная научно-практическая конференция “Наука, образование, культура”, посвященная 27-ой годовщине Комратского государственного университета. Сборник статей*, т. II, Комрат, 2018, с. 193–195.

фронди регіону входило кілька постійних членів національного руху, наприклад, М. Константинович², що значно полегшувало питання комунікації між ними. Крім того, серед яскравих діячів українського національно-визвольного руху були особистості, які, не будучи безпосередніми членами земської ліберальної партії північної України, але перебуваючи у родинних зв'язках з ними, дуже активно допомагали цій опозиційній фронді, скажімо, подружжя О. і С. Русови.

Обидві течії визвольного руху в імперії були самодостатніми організаціями і зацікавленими одна в одній: і перша, і друга прагнули консолідації, шляхом взаємного впливу, оскільки тільки монолітна опозиція могла скласти адекватну альтернативу деспотизму російської монархії, не кажучи вже про розв'язання дошкулого, “українського питання” у Російській імперії³. Цілком зрозуміло, що земські прогресисти вирішили звернутись до “громадівців” з пропозицією партнерства у політичній боротьбі.

Вже у грудні 1877 р. мав місце раунд політичних перемовин щодо майбутнього Російської імперії між ліберальними земцями та “українофілами” у Санкт-Петербурзі у рамках засідання так званого “конституційного клубу”, заснованого передовою демократичною громадськістю Києва⁴. Взимку 1878 р. у Ніжині відбулась нелегальна політична нарада на квартирі очільника Окружного суду п. Макарова. У заході взяли участь представники ліберальних земців та “українофілів”. Крім обговорення нагальної потреби впровадження конституційного ладу у Російській імперії, нарада мала підготувати ґрунт для повноцінного з'їзду прогресивних політичних сил держави⁵.

Незабаром у тому ж Ніжині відбувся перший, хоч і невеликий, але повноцінний з'їзд опозиційних сил, в основному прогресивних земців та членів українського національного руху. Як згадував О. Русов, у зібранні взяли участь представники опозиційних земських кіл Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній, себто від усієї Лівобережної України. Оскільки навіть на той момент у Російській імперії не було широко поширене залізничне сполучення, делегати від Чернігова вирушили до Ніжина звичайними поштовими екіпажами. Земський лібералізм укра-

² ‘Беседы с земцами. Беседа с И.Л. Шрагом’, *Киевская мысль* (1914, 1 января): 1.

³ А.М. КАТРЕНКО, *Київська громада у культурному та національно-політичному русі в Україні*, К. (Просвіта), 2003, с. 132.

⁴ Ф.А. ПЕТРОВ, *Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации (конец 1870 – начало 1880 гг.)*, Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский государственный ун-тет им. М.В. Ломоносова, Москва, 1976, с. 7–8.

⁵ ‘Беседы с земцами. Беседа с А.А. Русовым’, *Киевская мысль* (1914, 1 января): 1.

їнського Полісся репрезентували І. Петрункевич, В. Савич, М. Константинович та О. Ліндфорс. Загальна кількість учасників заходу перевищила 15 персон, що в умовах чергової системної кризи російського самодержавства та політичної реакції вже було перемогою.

У порядку денному було дві проблеми: перспектива консолідації і об'єднання усіх опозиційних російському деспотизму політичних сил та створення спеціального координаційного органу, центру, який би займався усіма необхідними підготовчими, організаційними питаннями. У ході обговорення стало абсолютно очевидним, що ліберальні земці і "українофіли" є єдиним думом щодо більшості порушених проблем. Результатом зустрічі стало рішення про скликання розширеного з'їзду політичних опонентів російського абсолютизму, зокрема представників польського національно-визвольного руху та, по можливості, членів революційних угруповань. Місцем зустрічі було вирішено обрати "дислокування громадівців" – м. Київ.

За свідченням О. Русова, відразу ж після повернення земців до Чернігова, одного з них – М. Константиновича, невідкладно запросили до адміністрації губернатора, де начальник Чернігівської губернії прямим текстом допитувався про те, хто був присутній на засіданні, що саме обговорювали на нараді та які саме рішення прийняли. М. Константиновичу довелося усіляко викручуватися⁶.

Спланована зустріч відбулась на київській квартирі одного з функціонерів українського національного руху – Г. Цвятковського. Земську ліберальну партію Сіверщини представляли І. Петрункевич та О. Ліндфорс. Польський національно-визвольний рух репрезентував один з лідерів "Польського Кола" – А. Длуський, революційних народників – О. Волькенштайн. Делегацію "українофілів" склали О. Русов, В. Беренштам, В. Антонович, брати Житецькі. Оптимізму додавав той факт, що на засіданні були присутні представники наукової інтелігенції, зокрема Харківського університету, які виявили повну солідарність з політичними діями. Переговори дали позитивні результати – навіть революціонери погодились предметно розглядати варіанти політичної співпраці з іншими фрондерами. Було прийнято рішення про скликання загальнодержавного, широкомасштабного з'їзду опозиційних сил Російської імперії з метою обговорення політичної ситуації у країні⁷.

⁶ 'Беседы с земцами. Беседа с А.А. Русовым'.

⁷ А.А. Русов, 'Земцы и "украинофилы". Воспоминания', *Украинская жизнь*, 1 (1914): 88–89.

Як відомо, з'їзд відбувся 18 листопада 1878 р. у Харкові. Офіційна частина – на ювілеї Г. Квітки-Основ'яненка в університеті, неофіційна – на приватному банкеті в одній із квартир місцевих функціонерів. Опозиційний форум, на якому були присутні делегати від усього спектру опонентів російського деспотизму, завершився безперечним успіхом ліберальних земців. Наприклад, як свідчив О. Русов, вперше на порядок денний була поставлена мета про заснування, створення та видання за кордонами Російської імперії спеціального особливого друкованого органу консолідованих сил опозиції російської монархії, у якому б знайшли своє відображення усі без жодного виключення позиції опонентів абсолютизму, і який би був інструментом політичного впливу на суспільство імперії Романових⁸.

У контексті цього не можна не сказати й про те, що безпосередні учасники визвольного руху у Російській імперії, скажімо “українофіл” та член земсько-ліберальної опозиційної фронди Північного Лівобережжя – І. Шраг, жодним чином не виключали ймовірність існування загальноімперської консолідованої опозиційної організації, оскільки компліментарна аура, яка супроводжувала усі раунди політичних перемовин, продукувала прогресивні ухвали. Факт постійних контактів між земськими лібералами та “громадівцями” І. Шраг прямо кваліфікував як політичне партнерство⁹.

У світлі викладеного, цілком обґрунтованими видаються твердження представників ліберальної земської партії північної України – І. Петрункевича та І. Шрага про те, що політичні контакти між українським національним рухом та прогресивними земцями у великій мірі стали організаційним фундаментом для початку та розвитку загальноімперської земської визвольної кампанії кінця 70 – початку 80 рр. XIX ст.¹⁰

Що ж стосується стратегічної невдачі консолідованих зусиль щодо створення єдиного опозиційного фронту політичних сил проти російської монархії, то і радикали-народники, і “українофіли” визнали, що земська ліберальна партія мала раціональне зерно у своїх пропозиціях, натомість революціонери помилились, не пішовши на компроміс з опозиційними земцями.

Так, скажімо, член українського національного руху, професор Київського університету – О. Кістяківський, у своєму щоденнику відзначав,

⁸ А.А. Русов, ‘Земцы и “украинофилы”. Воспоминания’, с. 88–89.

⁹ ‘Беседы с земцами. Беседа с И.Л. Шрагом’.

¹⁰ ‘Беседы с земцами. Беседа с И.И. Петрункевичем’, *Киевская мысль* (1914, 1 января): 1.

що радикали здивували його своєю примітивною ідеологією, вони зовсім не вартували урядових репресій. Якби верховна влада була далекогляднішою та пішла на завершення розпочатої модернізації країни, не застосовуючи силових методів проти своїх політичних опонентів – увесь спектр опозиції абсолютизму був би нейтралізований. Дарування Конституції і проведення вкрай потрібних соціальних реформ задовольнило б в основному усі вимоги конструктивної опозиції самодержавства – земської фронди і “громадівців”, та, по суті, маргіналізувало б рух революціонерів. На превеликий жаль цього не відбулося: реакційна політика монархії продукувала деградацію Російської імперії, репресії проти опозиції тільки посилювали терор народників, недолуга внутрішня політика крок за кроком вела державу до Революції, оскільки відміна рабовласницького устрою не привела до ліквідації кріпацького ладу у суспільних відносинах¹¹.

Навіть один з керманічів народницького руху – В. Дебагорій-Мокрієвич у своїх паризьких мемуарах визнавав, що революціонери були не праві, коли не пішли на укладення партнерської політичної угоди з ліберальними земцями. De-facto, це призвело до реставрації російського деспотизму зразка другої чверті XIX ст. та дозволило самодержавству без великих потрясінь існувати й надалі¹².

У контексті політичних взаємовідносин земської фронди та членів українського національного руху слід вказати ще на одну важливу річ. Справа у тому, що свого часу провідний дослідник земського лібералізму у СРСР – Н. Пірумова стверджувала про те, що О. Русов був членом ліберальної опозиційної фронди Чернігівської губернії, а відповідно й усієї Лівобережної України¹³. Дійсно, немає жодних сумнівів у тому, що “українофіл” О. Русов перебував у дуже тісних родинних, дружніх та службових стосунках з керманічами земської ліберальної партії північної України. Історичні джерела це яскраво підтверджують¹⁴.

Однак, навіть враховуючи подвижницьку службу О. Русова у земських інституціях на півночі Лівобережної України та його посеред-

¹¹ О.Ф. Кістяківський, *Щоденник. В 2-х т.*, К. (Наукова думка), 1995, т. 1, с. 511–513; 530–531.

¹² В. ДЕБАГОРИЙ-МОКРИЕВИЧ, *Воспоминания. В 3-х выпусках*, Париж (Типография Ж. Аллемана), 1895, вып. 2, с. 299–301.

¹³ Н.М. ПИРУМОВА, *Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в.*, Москва (Наука), 1977, с. 278–279.

¹⁴ О. Русов, “Хутор “Робинзон” под Шаповаловкою” [в:] О.О. Русов, *Щоденники та спогади*, Чернігів (Десна Поліграф), 2011, с. 23–44.

ницькі функції у переговорних процесах між прогресивними земцями та “громадівцями”, у нас немає жодних підстав вважати його повноправним та діяльним членом ліберальної опозиційної фронди регіону: нам не вдалося знайти жодного історичного джерела, яке б підтверджувало тези Н. Пірумової. Відтак, мусимо не погодитись з точкою зору радянської історіографії і схильні вважати О. Русова ідеологічним та політичним партнером ліберальних земців.

Резюмуючи викладене, слід зазначити, що зафіксовані в історичних джерелах численні факти політичних контактів “громадівців” з опозиційними земцями переконливо свідчать про те, що “українофіли” і члени ліберальної фронди Сіверщини були політичними союзниками у загальноімперському визвольному русі у Російській імперії другої половини XIX ст. Зауважимо, що присутність у переговорних процесах та процедурах представників польського національно-визвольного руху дозволяє говорити про загальнослов'янський вимір опозиційного руху. У цілому, на наш погляд, є усі підстави стверджувати, що політичні зв'язки земських лібералів Північного Лівобережжя з членами українського національного руху були проявом ідеологічного та політичного союзництва двох дуже близьких течій визвольного руху у Російській імперії.

Олексій Кураєв

КАНЦЛЕР НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ ОТТО ФОН БІСМАРК
І ПИТАННЯ ПОДІЛУ АВСТРІЙСЬКОЇ КОРОННОЇ ЗЕМЛІ ГАЛИЧИНА
(1883–1888 pp.)*

Питання про значення австрійської коронної землі Галичина в системі політичних координат канцлера Німецької імперії князя Отто фон Бісмарка (1809–1899), попри наявність низки публікацій про політичну ситуацію в цій австрійській провінції останньої чверті XIX століття, належить до числа найменше досліджених історичною наукою¹. Втім нові архівні знахідки в Політичному архіві Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні та Австрійському державному архіві – Архіві Дому, Двору та Держави у Відні дозволяють аргументовано поставити питання про цілеспрямоване дослідження внутрішньополітичної ситуації в Королівстві Галичина та Лодомерія вищим керівництвом Німецької імперії принаймні з початку 1880-х років. Так, у результаті архівних розшуків було виявлено декілька груп документів та окремих актів 1883–1888 років, що дозволяють зробити висновок про цілеспрямоване вивчення теми українсько-польських політичних взаємовідносин особисто канцлером Отто фон Бісмарком у 1883–1884 роках, та зробити аргументовані припущення про значення політичних пріоритетів Німеччини для формування політичного курсу національно-демократичного табору галицьких українців під час перебування Бісмарка на чолі німецького уряду (1870–1890).

* Це дослідження стало можливим за сприяння Католицької служби підтримки закордонних дослідників (Katholischer Ausländer-Dienst, скорочено KAAD, Німеччина) та Австрійської служби наукових обмінів (Österreichischer Austauschdienst, скорочено ÖAD, в рамках стипендії імені Ріхарда Плашки).

¹ WOLFDIETER BIHL, *Die Ruthenen, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. III., 1. Teil, Wien, 1980, S. 555–584; O. SUBTELNY, *Ukraine. A History*, Toronto; Buffalo; London, 1993; R.A. MARK, *Galizien unter österreichischer Herrschaft*, Marburg, 1994; R.P. MAGOCSI, *A History of Ukraine*, Toronto; Buffalo; London, 1996; І. ЧОРНОВІЛ, *Польсько-українська угода 1890–1894 pp.*, Л., 2000; A. KAPPELER, 'Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie', *Österreichische Osthefte*, 3/4 (2000); А.І. МИЛЛЕР, "Український вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.), Санкт-Петербург, 2000, 260 с.; A.V. WENDLAND, *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland 1848–1916*, Wien, 2001; К. РЕМЕР, 'К вопросу о формировании представлений об Украине в Германии XIX–XX века', под ред. Б.М. ТУПОЛЕВА, *Россия и Германия*, вып. 2, Москва, 2001, с. 111–116; О. КУРАЄВ, 'Український фактор в системі політичних інтересів Австро-Угорщини та Німеччини (1843–1914)', *Український історичний журнал*, 1 (2006): 43–61; D. MACHLAK, *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicyji w latach 1888–1895*, Warszawa, 2006; А. МИЛЛЕР [ред.], *Юго-западные окраины Российской империи*, Москва, 2007; F. GOLCZEWSKI, *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*, Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010, S. 40–45; CH. AUGUSTYNOWICZ, 'Ukrainisch-polnische Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert: Versuch eines chronologisch-thematischen Überblicks', Hrsg. von A. KAPPELER, *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*, Köln; Weimar; Wien, 2011, S. 203–215.

Ця розвідка присвячена аналізу трьох раніше невідомих історичних документів, який завдяки відтвореному історичному контекстові, в тому числі завдяки супровідним до них архівним матеріалам дозволяє ставити питання про початок розробки та реалізації державної політики Німеччини стосовно українського політичного чинника саме у 1880-х роках.

Цей масив відкриває 21-сторінкова “Пам’ятна записка. Враження від русинів у Львові”, яка не містить жодних даних ані про автора й дату створення, ні про адресата, але містить унікальні власноручні зауваження рейхсканцлера Отто фон Бісмарка².

Також до наукового обігу вводиться повідомлення Інформаційного бюро Міністерства імператорського та королівського дому, двору та закордонних справ Австро-Угорщини від 21 лютого 1885 року з повідомленням про зустріч князя Бісмарка з двома представниками “русинів” Галичини³.

Завершує цю групу оригінал звернення Народної Ради у Львові до міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Кальнокі, підписаний головою Ради Омеляном Огоновським та секретарем д-ром Костем Левицьким без зазначення дати⁴.

Для аналізу цих основних документів було застосовано методи встановлення їх достовірності, зокрема шляхом відтворення історичного контексту та застосування ретроспективно-порівняльного підходу.

Так, потрібно зазначити, що перший з цих документів утворює цілісний тематично-хронологічний масив із чотирма іншими документами лютого–березня 1884 року. Документ під заголовком “Пам’ятна записка. Враження від русинів у Львові” знаходиться в п’ятому томі 6-томної збірки “Греко-католицька церква в Росії та Польщі”, де йому передує супровідний лист міністра з питань релігії, медицини та освіти Пруссії Густава фон Госслера (1838–1902), а за ними розміщені ще 3 тематично пов’язаних документи: службова записка відрядженого у розпорядження канцлера співробітника Зовнішнього відомства графа Куно фон Рантцау⁵

² [Anonym] Pro Memoria. Wahrnehmungen bei den Ruthenen in Lemberg, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin*, Die Griechisch-Katholische Kirche in Russland und Polen, 1. Juli 1883–31. Dezember 1884, Band R 9906.

³ Akt 414/4, *Österreichisches Staatsarchiv Wien* (далі – *ÖStA Wien*). *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (далі – *HHStA*). *Ministerium des Außern* (далі – *M.d.Ä*). *Informationsbüro Akten* (далі – *IB Akten*), Karton 204.

⁴ “До Его Ексселенції Пана Міністра справ внешних графа Кальнокого у Ведни. Выдел Товариства політичного «Народна Рада» у Львові (ул. Вѣрменська Ч. 27 І.) представляє положене народно-політичне Русинов въ Галичині”. – 14 сторінок, *ÖStA Wien*, *HHStA*, *M.d.Ä*. *Politisches Archiv* (далі – *PA*), XL (Interna), Karton 210.

⁵ *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945*, Bd. 3 (L–R), Paderborn; München; Wien; Zürich, 2008, S. 568.

від 4 лютого 1884 року, лист фон Рантцау до німецького посла у Відні принца Генріха VII фон Ройса та відповідь останнього канцлерові з коментарями щодо політичного становища галицьких українців (у тексті – русинів). Сукупність цих документів дозволяє розглядати їх як цілісний репрезентативний джерельний масив, що, як вже було зазначено, заслуговує співставлення з двома іншими документами, а саме, оригіналом повідомлення Інформаційного бюро Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини від 21 лютого 1885 року та звернення львівської Народної Ради до міністра закордонних справ Австро-Угорщини 1888 року.

Короткий текст зазначеного повідомлення Інформаційного бюро заслуговує наведення в повному обсязі:

“Поляк – депутат Рейхсрату фон Волянський серед іншого розповів імператорському та королівському посланцеві графові Кхевенгюллеру про галицьких русинів, що нещодавно двоє русинських посланців, і саме з Галичини, побували у князя Бісмарка, щоби повідомити останньому про прагнення та становище русинів.

Відень, 21 II 1885”.

Це рукописний документ, оригінал, як і вся внутрішня документація Інформаційного бюро XIX ст. написаний готичним шрифтом синіми чорнилами на світлому фіолетовому папері з тисненим штампом цього відомства зверху аркуша, на якому синім олівцем нанесено реєстраційний номер 414/4.

Біографічна довідка дозволяє встановити, що в тексті йдеться про одного з двох братів Волянських, Еразма лицаря фон Волянського (народився 1825 р. у Чорткові, помер 1886 р. в Гусятині, депутат Палати послів австрійського парламенту 1879–1885 рр.) або Миколая лицаря фон Волянського (народився 1826 р. у Чорткові, помер у 1895 р. у Львові, депутат Палати послів у 1879–1895 роках)⁶. Що стосується згаданого в тексті австрійського дипломата, то йдеться, вочевидь, про графа Рудольфа Ладислава Йоганна Йозефа Марія Кхевенгюллер-Меч (1844–1910), посланця Австро-Угорщини в Белграді з 24 жовтня 1881 по 28 листопада 1886 року⁷.

З огляду на те, що довідникова книга (“Індекс”) Інформаційного бюро не містить жодних інших згадок про контакти німецького рейхсканцлера з

⁶ *Findbuch der adeligen Hause. Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente, 1848–1918*, Wien, 2014, Bd. 2, S.1427.

⁷ ‘Rudolf Ladislaus Johann Josef Maria Khevenhüller-Metsch’, *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 3, Wien, 1964, S. 316–317.

жителями австрійської Галичини чи то з українцями – громадянами інших держав, можна зробити висновок про те, що ані закордонні, ні внутрішні джерела австрійського уряду не передавали до нього жодної іншої інформації з цього питання⁸. Виходячи з того, що в цьому повідомленні Інформаційного бюро не було названо імен жодного з двох галичан, які начебто відвідали Бісмарка, можна зробити припущення про свідому дезінформацію з метою викликати підозру в протизаконних контактах австрійських громадян-українців з впливовим представником іноземної держави з метою здійснення впливу на внутрішньополітичну ситуацію в імперії Габсбургів.

Зважаючи на те, що після приєднання Герцогства Краківського до Королівства Галичина та Лодомерія у 1846 році в коронній землі Галичина розпочалося гостре політичне протистояння між українськими (руськими) та польськими національно-політичними силами, яке особливо загострювалося напередодні виборів до галицького ландтагу (земельного парламенту) або до парламенту Ціслейтанії (австрійської частини Дунайської монархії), передання такого повідомлення австрійському урядові напередодні парламентських виборів 1885 року могло мати за мету дискредитацію опонентів польських політичних сил у цій коронній землі.

Додаткові джерельні розшуки з метою встановлення достовірності цього документа із застосуванням ретроспективного методу та відтворенням історичного контексту дозволили залучити ще дві групи документів, а саме, доповіді щодо створення “Українсько-руської ради” 1907 та обставини видання брошури “Unter uns – ohne Maske!” 1912 років. У кожній з них наводяться приклади цілеспрямованої політичної дезінформації, зробленої наближеними до польського політикуму особами або, ймовірно, польськими співробітниками австрійських державних відомств з метою компрометації українських національно-демократичних сил Галичини перед вищою віденською владою. В першому випадку, з посиланням на доповідь дирекції поліції Львова, міністерство внутрішніх справ Австрії доповіло Інформаційному бюро, що в серпні 1907 року в Києві під виглядом Літературно-наукового товариства було створено “таємну Українсько-руську раду” на чолі з професором Михайлом Грушевським, кінцевою метою якої було створення незалежної української держави шляхом проголошення українських автономій у Росії та Австрії російською Державною Думою та Парламентом Ціслейтанії з наступним об’єднанням таких автономій в єдину державу⁹. Втім, здійснена намісництвом Буковини пе-

⁸ *ÖStA Wien. HHStA. M. d. Ä.*, Informationsbüro Protokolle, Bände 14–20.

⁹ ‘Bericht der Polizei-Direktors in Lemberg v. 8 v. Mts. über die Gründung einer geheimen Gesellschaft “Ukrainsko-ruska rada” in Kiew’, *HHStA MdA, IB Akten*, Karton 496.

ревірка даних цього матеріалу стосовно депутата Смаль-Стоцького та професора Пігуляка, які в доповіді львівської поліції згадувались як учасники вказаного заходу, показала, що вони тривалий час не залишали території Австро-Угорщини і не могли брати в ньому участі¹⁰, що ставить під сумнів достовірність усіх інших тверджень вказаної доповіді.

У другому йдеться про видання у Відні від імені неіснуючого німецького автора Олександра фон Радліца брошури “Між своїми – без маски!”, в якій дискредитувалися українські політики Галичини¹¹. Як встановило проведене німецьким консулом у Львові Фаутером неофіційне розслідування, автором цієї брошури виявився “польський письменник Франц Равіта Гавронський зі Львова, який написав цю книгу за дорученням польської Національної ради «Rada Narodowa» у Львові”¹².

Отже, наявність документально підтверджених історичних прикладів дискредитації галицьких українських політиків національно-демократичного табору перед імператорським австрійським урядом початку ХХ ст. дозволяє ретроспективно припустити наявність такої практики і в попередні десятиліття та розглядати повідомлення про зустріч Бісмарка з політичними лідерами галицьких українців саме в такому контексті¹³.

Виходячи з нього, потрібно звернути особливу увагу на те, що головною метою польських політиків Австрії 1848–1918 років було недопущення поділу краю на українську та польську частини, чого від 1848 року настійливо вимагали галицькі українці¹⁴. Відповідно, дискредитація їх лідерів перед імператором Австро-Угорщини та австрійським урядом могла істотно послабити позиції галицьких автономістів-українців у Відні.

У свою чергу, поділ краю був скоріше вигідний Берлінові, оскільки суттєво зменшував ймовірність реставрації Польщі, на яку починаючи

¹⁰ ‘EvidenzAkt des k.k. Min. D. Innern Z 10412/MI mit dem Berichte des kk. Landes Praes. in Czernowitz v. 23/10 l. J. Z 5702 / prs betr. die Beratungen der Ukrainsko-ruska-rada in Kiew’, *Ibid.*

¹¹ ‘ALEXANDER VON RADLITZ, ‘Unter und – ohne Maske! Wien, 1912’, *PA AA Berlin*, R 11108.

¹² ‘Bericht des Konsulats Lemberg an Reichskanzler Bethmann-Hollweg, 3. November 1911’, *Ibid.* Див. також: О. КУРАСВ, ‘Інтереси Німеччини та “прагнення українофілів і малоруське (рутенське) питання” 1871–1900’, *Український науковий збірник 2001*, К. (Інститут історії України), 2002, с. 339–350.

¹³ “1848 року після початку революції в Берліні Бісмарк заявив: найбільш небезпечним ворогом є не російський цар, а самостійна Польща. [...] а в лютому 1863 казав: з Росією як сусідом жити легше, ніж з Польщею”. Цит. за: A. v. UNGER (ROBOLSKI), *Unterredungen mit Bismarck. Das Jahr 1848*, Berlin, 1889–1890, S. 2.

¹⁴ Ще у 1872 році Михайло Драгоманов зазначав, що до 1866 року австрійський уряд обіцяв провести “політичний поділ Галичини”: М. То-в. [Михайло Драгоманов], ‘Восточная политика Германии и обрусение’, *Вестник Европы*, 2 (1872): 294.

принаймні з часів Кримської війни 1854–1856 років розраховували не тільки польські політичні сили Австрії, Росії та Пруссії, але й чимало впливових європейських держав, насамперед Франція¹⁵. Адже після такого поділу краю поляки становили би домінуючу більшість лише в герцогстві Краківському, яке в адміністративно-територіальному вимірі у два з половиною рази було меншим за населену переважно українцями східну Галичину. За умови приєднання до цього герцогства, у разі його створення, території Царства Польського з центром у Варшаві, істотно послабилася би господарська й політична прив'язаність такого державного утворення до Австрії, внаслідок чого політичний контроль Відня над ним став би надзвичайно проблематичним. Тож поділ краю, не вигідний польським та австрійським політикам й урядовцям, цілком відповідав інтересам Берліна, де із зацікавленістю спостерігали за національно-політичним протистоянням у Галичині, про яке німецька преса повідомляла як мінімум від початку 1860-х років¹⁶. Саме такий історичний контекст пов'язує всі три історичних документи, що є об'єктом цього дослідження.

Слід зауважити, що необхідною передумовою для розгляду останнього з них, а саме звернення львівської Народної Ради до міністра закордонних справ імперії, оригінал якого зберігається в Австрійському державному архіві – Архіві Дому, Двору та Держави у Відні, є встановлення часу його створення, оскільки сам документ не датований і не містить жодних вхідних позначок, що допомогли би визначити час його надходження до міністра графа Кальнокі. Втім, застосування контент-аналізу дозволяє чітко встановити, що цей акт є викладенням постанови перших загальних зборів Народної Ради від 2 лютого 1888 року. Що стосується факту спря-

¹⁵ 8 вересня 1854 року імператор Франції Наполеон III висловився за відновлення Польщі, але без територіальних втрат для Австрії та Пруссії, тобто без Галичини та Познані. Див: Н. WENTKER, *Zerstörung der Großmacht Rußland?: Die britischen Kriegsziele im Krimkrieg*, Göttingen; Zürich, 1993, S. 127.

Зокрема найвпливовіша німецька ліберальна газета “Аугсбургер Альгемайне Цайтунг”, що перебувала під політичним покровительством короля Баварії, у серпні 1867 року писала, що поляки повсюди – під Росією, Австрією та Пруссією – прагнуть відновлення державної самостійності. Див.: ‘Rußland und Polen’, *Allgemeine Zeitung* (Augsburg), Nr. 214. (Freitag, 2 August 1867).

¹⁶ Наприклад, про призначення на початку травня 1862 року нового імператорського намісника (штатгальтера) Галичини та оголошення про розгляд питання про поділ цього коронного краю на засіданні віденського уряду 29 травня: “Львів, 8 травня. Намісник граф Менсдорф демонструє населенню Галичини неминучість реалізації рішення про поділ галицького намісництва на 2 половини, східну та західну (під одним генерал-губернатором у Львові)”. Див.: ‘Österreichische Monarchie’, *Allgemeine Zeitung* (Augsburg), Nr. 134. (Mittwoch, 14 Mai 1862). Після відмови від поділу краю та призначення штатгальтером поляка графа Агенора Голуховського у жовтні 1866 року ця ж газета регулярно висвітлює польсько-українське протистояння, зокрема в релігійному та мовному питаннях.

мування вимог цього зібрання членові уряду імперії, то з огляду на те, що вони так і не були задоволені, а відправлений до Відня оригінал документа був залишений там на зберігання, лише текстологічний аналіз цього документа дозволить визначити, які саме побажання були висловлені міністрами закордонних справ монархії. При цьому варто зважати на ту обставину, що між опублікованим у львівській пресі рішенням цього зібрання¹⁷ та спеціально виготовленим для віденського уряду рукописним, скріпленим печаткою та завіреним підписами документом, який торкався надзвичайно чутливого політичного питання та за самим лише фактом надходження до віденського урядовця автоматично отримував статус конфіденційного, могла існувати відмінність у формулюванні окремих тез у ньому та у відповідних газетних матеріалах. Саме звернення до оригіналу документа дозволяє констатувати, що головним його завданням було висловлення урядові монархії прохання затвердити в австрійській конституції положення про поділ Галичини “на часть руську і польську”¹⁸.

Слід зазначити, що у віденському дипломатичному архіві відсутні подібні звернення більш раннього часу. Потрібно також зауважити, що створена Юліаном Романчуком у 1885 році “Народна Рада” свої перші загальні збори провела лише у лютому 1888 року, а до міністра закордонних справ імперії звернулася через рік після звернення до міністра внутрішніх справ Австрії у квітні 1887 року з проханням захисту національних прав галицьких русинів від утисків з боку місцевих поляків¹⁹.

¹⁷ “Загальні збори “Народной Рады””, *Дѣло* (3 лютого 1888 р.); “Загальні збори “Народной Рады””, *Батьківщина* (Львів), ч. 6 (10 лютого 1888).

¹⁸ [...] “Не бажаючи чужого, – **домогають ся Русины только справедливости** [виділено в оригіналі – укладач], яка им, яко народови з другими народами Австрии конституційно рівноуправненому, належить ся; – Всяки кривди Русинів на том поли, представлені були подрбно Его Екцеленции п. міністри справ внутрішніх письмом пропамятным, врученим Ему через руских мужів довѣрія ще минувшого року 13. цвѣтня. – Доси не наступила однако нѣ найменша змѣна давнего стану рѣчи; и Русины бачать ясно, що не старчить им програма нынѣшного міністерства, голосячого вѣд девяти лѣт помирено всѣх народов Австрии на засадах рівноуправнения, для Русинів заедно дуже далекого, а що конечно для них не лише найѣстлѣйшого виконувания нынѣшних законѣв конституційных, а конечно, доманого вже в р. 1848 подѣлу Галичины на часть руску и польську, и змѣны конституції в тѣм напрямѣ, щобы при автономіи краѣв, надовсе найшла запоруку свою автономія народѣв.

Автономія Галичины сталабы тогди зарѣвно користною так для Русинѣв и цѣлого краю, як и для цѣлой австрійской державы, – бо тогда и лишь тогда мѣг-бы сей край розвиватись природно пѣсля своих сил.

Погляды повиж зазначени, одобрил прилюдно рускій народ на вѣдбутих сего року загальных зборах свого політичного товариства «Народна Рада»”.

Цит. за: ‘До Его Екцеленции Пана Міністра справ вѣшних графа Кальногого у Вѣдни. Выдѣл Товариства політичного “Народна Рада” у Львовѣ (ул. Вѣрменська Ч. 27 І.) представляє положене народно-політичне Русинѣв в Галичинѣ’, *ÖStA Wien. HHStA. M.d.A.*, PA-XL., Karton 210.

¹⁹ *Ibid.*

Втім, головним завданням цієї розвідки є співставлення основних тез послання Народної Ради від 2 лютого 1888 року з меморандумом, який рівно чотирма роками раніше був розглянутий особисто канцлером Німецької імперії Отто фон Бісмарком. Потрібно зазначити, що при встановленні авторства й автентичності рукописних олівцевих нотаток на берегах цього меморандуму визначальним були експертні висновки групи відповідальних співробітників Політичного архіву Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні на чолі з референтом Герхардом Кайпером. Цими ж експертами було також вказано, що на адресованих вищим посадовим особам держави документах рукописні позначки могла робити лише та особа, якій адресувався відповідний документ. Своєю чергою наявність супровідного листа від міністра з питань релігії, медицини та освіти Пруссії Густава фон Госслера, в якому зазначалася назва й тема меморандуму, дозволяє ідентифікувати адресатів цього документа та супровідного листа до нього як одну особу.

Обсяг цього листа дозволяє навести його повністю:

“Восени м[инулого] р[оку] один римо-католицький священник здійснив подорож до Львова, щоби на основі особистих вражень зрозуміти суть об’єднаної з римо-католицькою церквою греко-католицької церкви. Оскільки його усна доповідь видалася мені цікавою, я попросив його письмово викласти враження насамперед про ставлення русинського духовенства до поляків. Маю честь віддано передати Вашій Світлості копію тільки що поданого мені меморандуму.

Госслер²⁰.

З цього джерела постає, що причиною інтересу до релігійних провідників галицьких українців з боку впливового берлінського урядовця, який за посадою відповідав за реалізацію політики Бісмарка в польському питанні на території Пруссії, було саме їх ставлення до поляків.

Що стосується самого меморандуму, то його зміст складається з викладення особистих вражень німецького посланця від численних зустрічей зі львівським русинським духовництвом, отриманих ним внаслідок спілкування з вищим керівництвом греко-католицької церкви відомостей про політичну історію краю, та власного прикінцевого політичного висновку про доцільність створення “русинської” держави. Втім, особливу цінність становлять олівцеві нотатки та коментарі, зроблені власноручно канцлером імперії на берегах цього документа, які дозволяють оцінити

²⁰ ‘Brief des Preußischen Ministers für Angelegenheiten der Kirche, Bildung und Medizin an Reichskanzler Otto von Bismarck. – Berlin, 2. Februar 1884’, *PA AA Berlin*, R 9905.

ступінь поінформованості Бісмарка щодо галицької проблематики в її глибокій історичній ретроспективі. Цікаво, що як хронологічні рамки поінформованості Бісмарка, так і викладена в меморандумі історична аргументація руського духівництва сягають доби середньовіччя.

Ця “Пам’ятна записка” структурно складається з 4 частин і короткого вступу, що починається словами:

“Восени 1883 р. особливий церковний інтерес привів мене з Берліна через Бреслау [Вроцлав] та Кракау [Краків] до Лемберга [Львова], й окрім того, що він був цілком задоволений відповідно до моїх очікувань і побажань, я отримав декотрі політично важливі враження, які повинен стисло відобразити.

1. Перше, з чим я зіткнувся, була велика гостинність та привітність, з якою мене зустрівало місцеве греко-католицьке духовенство”.

Далі автор меморандуму викладає свої спостереження щодо головного для Бісмарка питання, яке стало основним мотивом цього візиту, а саме про взаємовідносини між русинами й поляками. Цей аспект є ключовим для розуміння відомого як “Культуркампф” напрямку політики Бісмарка не тільки як канцлера імперії, але і як державного міністра (голови уряду) Пруссії, в якому під такою назвою було приховано боротьбу Берліна з польською національною самосвідомістю, зокрема германізацію поляків Пруссії, яка мала перешкодити політичній реставрації Польщі в кордонах середини XVIII століття²¹. Зміст меморандуму підтверджує, що увага до церковного життя галицьких русинів була спричинена насамперед їх гострим протистоянням з поляками. Цей аспект детальніше розкривається в трьох наступних частинах меморандуму.

Так, вказуючи на надзвичайно доброзичливу атмосферу спілкування зі львівським русинським духівництвом, німецький посланець зазначив:

“2. Окрім цієї радості греко-католицькі священники охоплені ще й якоюсь невпевненістю. На питання, звідки вона походить, мені відповіли: «Ми не довіряємо тим, кого добре не знаємо, тут кожен уникає висловлення своїх думок через побоювання, що їх викривлено передадуть імператорові або Папі. О, у Відні та Римі нас уже неодноразово підозрювали у відданості Росії та підтримці схизми!» На моє наступне питання, від кого йдуть подібні підозри, відповідь була такою: «Лише від поляків!» Надалі це й знайшло своє підтвердження”.

²¹ GORDON A. CRAIG, *Europe 1815–1914*, Hinsdale, Illinois, 1972, p. 344–456; H.-U. WEHLER, *Von der “Deutschen Doppelrevolution” bis zum Beginn des 1. Weltkrieges 1849–1914*, München, 1995, S. 962–964.

У третьому розділі автор детально викладає історичну концепцію ліквідації руської державності поляками, яку йому повідомили за дорученням предстоятеля греко-католицької церкви у Львові митрополита Сембратовича. У цьому контексті особливої уваги заслуговують власноручні нотатки князя Бісмарка, зроблені стосовно наступних тез цього розділу. Так, після твердження провідників львівських уніатів про наявність власних руських володарів у князівстві Галицькому у реченні:

“В давні часи, з 9 до 14 століття, вони мали власного князя, згодом підкорилися сильнішим руським князям, зокрема Олегу, потім Володимиру, який у 1000 році правив у Києві”

— напроти двох наступних рядків Бісмарк ставить знак оклику та підкреслює три слова:

“Поляки стверджують, що Червона Русь або Рутенія перебувала від самих початків під польською владою ! [знак оклику поставлено Бісмарком], але русини нічого не хочуть про це чути; вони погоджуються, що поляки іноді нападали на Червону Русь та за Мечислава Польського у 960 р. на певний час її захопили, але твердо заперечують, що Рутенія вже тоді перейшла в тривале володіння Польщі.

Польща стала монархією лише 1320 року, і саме за Владислава Локітека. Після нього приблизно 1340 року Червону Русь завоював Казимир Великий і відтоді та до самого поділу Польщі ця земля перебувала під польською владою, лише за єдиним винятком приблизно в 10 років, коли з 1379 до 1387 вона була об'єднана з Угорщиною”.

Саме напроти останнього речення на берегах олівцем нанесено зауваження Бісмарка: “невірно, ця земля була отримана внаслідок шлюбної угоди”.

Зважаючи на те, що перше письмове розпорядження щодо цього меморандуму міститься в датованій 5 лютого службовій записці помічника рейхсканцлера графа фон Рантцау до Зовнішнього відомства Німеччини, вказана ремарка дозволяє зробити висновок про те, що канцлер Німецької імперії або уважав себе настільки добре обізнаним у проблематиці польської та руської середньовічної історії, що зробив свої зауваження під час ознайомлення з текстом, або ж протягом лише трьох днів від 2 до 4 лютого зміг отримати історико-правову довідку з цього питання, яка дозволила йому вже 4 лютого передати до Берліна вказівку уважати історичну аргументацію меморандуму хибною.

Відповідне доручення канцлера заслуговує наведення в повному обсязі:

“Фрідріхсруе, 4 лютого 1885 року.

Пан канцлер імперії просить передати додаток до цього документа принцові Ройсу та при цьому звернути його увагу на те, що викладені там історичні ретроспективи є хибними та не мають жодної цінності. Рантцау”²².

Разом із тим, наступний документ засвідчує, що на виконання доручення канцлера до Берліна відбуває його довірений співробітник граф фон Рантцау, який везе з собою оригінал меморандуму для того, щоб звідити надійним способом переслати його німецькому послові у Відні принцу Генріху VII фон Ройсу, який був як головним радником, так і одним з найважливіших інформантів Бісмарка в питаннях польсько-українських взаємовідносин у Галичині та політики Відня щодо галицьких “русинів”.

Виконуючи доручення рейхсканцлера, він пише принцові Ройсу такого листа:

“Берлін, 5 лютого 1885 р.

Маю честь переслати для люб’язного прийняття до відома з проханням повернення меморандум одного римо-католицького священника про його враження від подорожі до Львова та насамперед про ставлення русинського духовенства до поляків, який той подав міністрові релігійних культів, про що було повідомлено панові рейхсканцлеру.

Пан канцлер імперії просить передати додаток до цього документа принцові Ройсу та при цьому звернути його увагу на те, що викладені там історичні ретроспективи є хибними та не мають жодної цінності. Щодо викладених там історичних ретроспектив Його Світлість зауважує, що вони є невірними та не мають жодної цінності.

з[а] д[орученням] Рантцау”²³.

З цих двох документів випливає, що рейхсканцлер уникнув можливості звернутися до Ройса від власного імені, а в своїх дорученнях демонстративно засуджує позицію провідників греко-католицького духовенства Галичини, зводячи її виключно до “історичних ретроспектив”.

Втім, головною політичною складовою меморандуму було не стільки обґрунтування історичних прав галицьких українців, скільки прикінцева теза німецького автора цього документа:

²² ‘Schreiben von Kuno Rantzau an das Auswärtige Amt Berlin. Friedrichsruh, 4. Februar 1884’, *PA AA Berlin*, R 9905.

²³ ‘Schreiben von Kuno Rantzau an den Prinzen von Reuss VII. Berlin, 5. Februar 1884’, *PA AA Berlin*, R 9905.

“4. Зрештою, в русинів мене сердечно зворушила їх терпимість та повага до німецької мови. Тому, якщо відновлення такої нетерпимої держави, як Польща, було би великим нещастям, то з огляду на прийдешні політичні збурення цілком слушною могла би бути думка про швидке створення русинської держави, оскільки там побутує велика доброзичливість до німецького народу”²⁴.

Співставлення формулювань автора меморандуму та доручень рейхсканцлера дозволяє припустити, що враховуючи ймовірність того, що цей документ не вдалося би зберегти в таємниці, Бісмарк свідомо обмежується посиланням на історико-правову аргументацію релігійних провідників галицьких українців заради того, щоб уникнути звинувачень у втручанні у внутрішні справи імперії Габсбургів, які власне й пропонував йому автор цього документа, невідомий німецький священник.

Разом із тим потрібно констатувати, що саме в історико-правовій аргументації, яку за дорученням митрополита Сембратовича німецькому гостеві виклав настоятель собору Петрушевич, наголошується на відмінності історичних прав поляків і “русинів” на східну Галичину, яка в його інтерпретації саме як Князівство Галицьке потрапила до складу Речі Посполитої на умовах релігійного та політичного рівноправ’я з іншими володіннями польської корони. Наведені в меморандумі численні факти порушення такого рівноправ’я як польськими королями, так і поляками за часів австрійського володіння краєм гостро засуджують як автор документа, так і його львівські співбесідники. І хоча в тексті не міститься жодного прямого заклику з боку галичан до зміни політичного статусу краю, він у надзвичайно чіткій та виразній формі міститься в особистій пропозиції його німецького автора створити на території східної Галичини українську (в оригіналі русинську) державу. Застосування в обґрунтуванні цієї ідеї насамперед історичної аргументації свідчить про те, що така зміна статусу краю могла відбутися шляхом відновлення в складі Австрії князівства (королівства) Галицького без території волинського Володимирського князівства та без згадки останнього в офіційній назві краю, оскільки вона перебувала під владою Російської імперії в якості Волинської губернії.

Потрібно звернути особливу увагу на те, що в 1883–1884 роках німецькі урядовці обрали для налагодження прямого контакту представників саме релігійного, а не політичного керівництва галицьких українців. Зва-

²⁴ ‘[Anonym] Pro Memoria. Wahrnehmungen bei den Ruthenen in Lemberg’, *PA AA Berlin*, Band R 9906.

жаючи на неофіційний характер такого контакту, який забезпечувався застосуванням в якості посередників осіб, що безпосередньо не представляли німецький чи то прусський уряди, не можна не враховувати особливої суспільної ролі греко-католицької церкви в Галичині, і насамперед тої обставини, що до цієї конфесії належала переважна більшість галицьких політиків-русинів, від українофілів до москвофілів. Зрештою, висловлена отцями церкви представникові іншої країни позиція з найбільш чутливого політичного питання була доведена до найвищого керівництва цієї країни в особі Отто фон Бісмарка.

Наведені джерела не дають прямої відповіді на питання про те, чи могли провідники уніатської церкви усвідомлювати або припускати актуальності сформованої ними позиції не тільки для церковних, але й для політичних кіл Німеччини.

Однак поява ініційованої львівськими політиками-поляками – рівно через рік після ознайомлення канцлера Німецької імперії з позицією провідників уніатської церкви та з підтриманою його радником-міністром приватною ініціативою відтворення української державності в Галичині – сумнівної інформації про зустріч Бісмарка з двома представниками галицьких “русинів” дозволяє аргументовано припустити ймовірність витоку інформації про політичні контакти між церковними лідерами галицьких українців та владними колами Німеччини 1884 року саме через місцеві львівські джерела польських політиків, які могли інспірувати компрометуюче повідомлення наступного, 1885 року.

В такому контексті звернення львівської Народної Ради до уряду Австро-Угорщини від 2 лютого 1888 року постає як чітко сформульована політична вимога, якій передувала спроба отримання політичної підтримки Берліна. Зважаючи на те, яку роль він відіграв для Відня у 1866 та 1877–1879 роках, подібні сподівання не можна вважати безпідставними.

ПИТАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА
УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ
У МАТЕРІАЛАХ ЕСЕРІВСЬКОЇ ПРЕСИ

Цікавою і безумовно важливою сторінкою біографії Михайла Грушевського є його участь у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Співпрацю з нею історик почав ще в 1917 р. і продовжував як у часи Української Народної Республіки (УНР)¹, так і в еміграційний період свого життя². Безперечно, що партійна програма есерів впливала на політичну діяльність М. Грушевського. З іншого боку, його

¹ Див.: Т.М. Бєвз, 'Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів', *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*, К., 2002, с. 208, 209; В. ВЕРИГА, *Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр., у двох томах*, т. 1, Рівне (Видавництво ВАТ "Рівненська друкарня"), 2005, с. 67; В. ВЕРСТЮК, 'Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського' [в:] М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. СОХАНЬ, Я. ДАШКЕВИЧ, І. ГИРИЧ та ін.; голов. ред. П. СОХАНЬ, Л. (Світ), 2007, т. 4, кн. 1, с. XI; Я. КАЛАКУРА, 'Михайло Грушевський – будівничий Української держави', *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*, К., 2002, с. 149; В. СОЛДАТЕНКО, 'Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії', *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р.*, К. (Український інститут національної пам'яті), 2012, с. 28; Г. СТРЕЛЬСЬКИЙ, А. ТРУБАЙЧУК, *Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти*, К. (Четверта хвиля), 1996, с. 37, 38; Ю. ШАПОВАЛ, І. ВЕРБА, *Михайло Грушевський*, К. (Видавничий дім "Альтернативи"), 2005, с. 154, 198; Ф.П. ШЕВЧЕНКО, 'Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?', *Український історичний журнал*, 11 (1966): 15; І. ГОШУЛЯК, 'Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр.', *Пам'ять століть*, 5 (2001): 3–12; В. ЛОЗОВИЙ, 'Діяльність Михайла Грушевського у Кам'янець-Подільський період (1919 р.)', *Молода нація*, 4 (2004): 22–27; Л. ВИНАР, 'М. Грушевський і "Життя Поділля"', *Український історик*, 4/1–2 (2006/2007): 95–101; І. ВЕРБА, 'Михайло Грушевський: останній рік перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919)', *Соціальна історія. Науковий збірник*, III (2008): 53–59.

² Див.: Л. КУТЛОВА, 'Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції', *Українська діаспора*, 5 (1994): 118–136; Ю. ШАПОВАЛ, 'Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.', *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора*, відп. ред. В.А. СМОЛІЙ, НАН України. Інститут історії України, в 2-х т., К. (Інститут історії України), 2004, т. 1, с. 306–325; В. МАРОЧКО, '"Що чути з України і Києва...": Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр.', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 14 (2005): 80–93; А. ЖУКОВСЬКИЙ, 'Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр.', *Український історичний журнал*, 1 (2002): 96–125; Т.М. Бєвз, *Op. cit.*, с. 208–216.

державницькі ідеї знаходили своє втілення в ідеології УПСР. Відтак, дослідження співробітництва М. Грушевського та есерівської партії є надзвичайно актуальним. Особливо враховуючи те, яку важливу роль відіграв видатний історик у революційних подіях.

Слід відзначити, що незважаючи на скрупульозне вивчення українськими істориками подій Української революції та, власне, біографії М. Грушевського, питання його співпраці з УПСР системно не досліджувалося. Це ж саме можна сказати і про джерельну базу проблеми. Історики переважно користуються вже опублікованими джерелами, серед яких здебільшого звертають увагу на праці мемуарного характеру та публіцистику. Вважаємо, що з огляду на таку ситуацію джерельну базу слід розширювати, що ми вже неодноразово робили у своїх попередніх публікаціях³. Окремою групою писемних джерел є періодична преса. Відтак, метою нашої

³ Див.: В.О. ХОМЕНКО, 'Матеріали про співпрацю Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів у фонді Аркадія Животка (ЦДАВОВ України, Ф. 3560)', *Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 року), у 2-х частинах*, Херсон (Видавничий дім "Гельветика"), 2017, с. 9–12; В. ХОМЕНКО, 'Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у працях Микити Шаповала', *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ*, 24 (Чернівці, 2017): 92–109; В.О. ХОМЕНКО, 'Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році у світлі мемуарних джерел', *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*, відп. ред. Є.Г. Сінкевич та ін., 18 (Миколаїв, 2017): 150–156; В. ХОМЕНКО, 'Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР', *Література та культура Полісся*, 7 (2017): 78–90; В. ХОМЕНКО, 'Співробітництво Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів: свідчення мемуарів, щоденників, спогадів', *XI Буковинська історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції (Чернівці, 20–21 жовтня 2017 р.): тези доп.*, Чернівці, 2017, с. 135–136; В.О. ХОМЕНКО, 'Питання співпраці М. Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів в автобіографічних працях історика', *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро, ч. I*, наук. ред. О.Ю. Висоцький, Дніпро (СПД "Охотнік"), 2018, с. 203–205; В. ХОМЕНКО, 'М.С. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал фонду 1235 ЦДАК України', *Шевченківська весна – 2018: історія: матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, К., 2018, с. 44–46; В. ХОМЕНКО, 'Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії', *Архіви України*, 2–3 (313–314) (2018): 157–166; В. ХОМЕНКО, 'Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі "Борітеся-Поборете!"', *Сіверянський літопис*, 5 (143) (2018): 220–228; В. ХОМЕНКО, 'М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційні можливості публіцистики історика періоду Директорії УНР', *Міжнародна науково-практична конференція "VII Міждисциплінарні гуманітарні читання" (21 листопада 2018 року, Київ, Київський будинок вчених НАН України): тези доп.*, К., 2018, с. 68–71.

розвідки є джерелознавчий аналіз матеріалів есерівської преси. Слід з'ясувати її інформаційні можливості з досліджуваного нами питання.

Відзначаємо, що у добу Української революції 1917–1923 рр. есери мали кілька своїх видань, одним з основних серед яких була газета “Народня воля”. У 1917–1918 рр. видавалася також газета “Боротьба”, яка після розколу партії у 1918 р. залишилася друкованим органом “боротьбистів”. Крім того, після того ж таки розколу, УПСР “центральної течії”, до якої належав і М. Грушевський, почала видавати журнал “Трудова Республіка” і одноименну газету, а також щоденний часопис “Трудова громада”⁴.

Газета “Народня воля” видавалася Центральним Комітетом Всеукраїнської ради селянських депутатів (Селоспілка). Фактично вона була друкованим органом УПСР. Виходила з 31 квітня 1917 р. до 14 листопада 1919 р., спочатку в Києві, а з лютого 1919 р. – у Кам’янці-Подільську (нині м. Кам’янець-Подільський). Була дуже поширена в Україні, мала наклад близько 200 тис. примірників. Головним редактором був М. Ковалевський, секретарем редколегії – П. Христюк⁵. Досить часто у ній друкував свої публіцистичні праці М. Грушевський, про що він сам згадував у своїх “Споминах”⁶.

Відразу слід сказати, що повідомлення цієї газети про зв’язки М. Грушевського з есерами стосуються майже винятково періоду Директорії УНР. Колишній голова Української Центральної Ради (УЦР) у цей час спробував повернутися до активної політичної діяльності і вже відкрито діяв разом з УПСР. Зауважуємо, що він продовжував залишатися безпартійним, але його вплив на політику есерівської партії був надзвичайно суттєвим.

Зокрема, у випуску 104 газети від 29 грудня 1918 р. бачимо протокол засідання “київського губерніяльного комітету Ради Селянських Спілок”⁷, яке відбулося 26 грудня. Члени комітету обговорювали питання виборів до Трудового конгресу Директорії. Прийнято рішення про “обов’язкових для вибору на повітах кандидатів центрів партій”, причому кандидатом від Чигиринського повіту призначили М. Грушевського, який, ще раз підкреслюємо, не був офіційним членом партії. На нашу думку, призначення кандидатом колишнього голови УЦР засвідчувало,

⁴ Р.Я. Пиріг, ‘Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса’, *Архіви України*, 4 (2011): 4.

⁵ *Енциклопедія історії України*, т. 7: Мі–О, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, К. (Наукова думка), 2010, с. 197.

⁶ Михайло Грушевський, *Спомини*, Київ, 11(1989): 152.

⁷ *Народня воля*, 104 (33) (1918) 29 грудня, с. 4.

по-перше, його вплив в УПСР, а, по-друге, намагання М. Грушевського повернутися до великої політики. Логічно, що для цього він використовував політичну силу, з якою співпрацював ще з часів УЦР і ідеологію якої вважав найбільш відповідною існуючій революційній ситуації.

Наступну згадку про М. Грушевського знаходимо у випуску 7 від 11 січня 1919 р. Повідомляється, що на спільному засіданні Центрального Комітету (ЦК) УПСР центральної течії та ЦК Селоспілки були “намічені” кандидати до Трудового конгресу. У списку цих кандидатів зустрічаємо і прізвище колишнього голови УЦР⁸. Що цікаво, кандидатів просили “негайно надіслати відомости про повіти, на яких вони бажають виставити свою кандидатуру, а також надіслати до канцелярії Всеукраїнської ради Селянських Депутатів (Селянських Спілок) свою згоду і короткий житєпис (біографію)”⁹.

У наступному, 8 числі газети від 12 січня, це повідомлення було вміщене знову і без змін у тексті¹⁰. Разом з тим, у ньому надрукували звернення “До Повітових Комітетів Рад Селянських Депутатів (Спілок) Київщини”, де вказано кандидатури до Трудового конгресу по повітах Київщини від “Губерніяльного Комітету Рад Селянських Спілок”. Від Чигиринського повіту названий “проф. М. Грушевський”¹¹. Вищеназвані два повідомлення друкувались і в інших випусках “Народної волі”, по 18 січня 1919 р. включно¹².

Відзначаємо, що про безпосередню участь М. Грушевського у засіданнях Трудового конгресу Директорії у випусках цієї газети немає ні слова. Хоча хід самого конгресу на її сторінках висвітлювався досить таки докладно та регулярно. Наприклад, про відкриття Трудового конгресу бачимо замітку у числі 17 за 25 січня 1919 р.¹³ Хід перших засідань розкривається у повідомленнях випусків 18¹⁴ та 19¹⁵ від 26 та 28 січня відповідно.

Важливу інформацію знаходимо у числі 20 за 29 січня. Вона опосередковано стосується і М. Грушевського, який був присутнім на кон-

⁸ *Народня воля*, 7 (1919) 11 січня, с. 1.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, 8 (1919) 12 січня, с. 1.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*, 9 (1919) 14 січня, с. 1; № 10 (1919) 16 січня, с. 1; № 11 (1919) 17 січня, с. 1; № 12 (1919) 18 січня, с. 1.

¹³ *Ibid.*, 17 (1919) 25 січня, с. 2–3.

¹⁴ *Ibid.*, 18 (1919) 26 січня, с. 3.

¹⁵ *Ibid.*, 19 (1919) 28 січня, с. 3.

гресі як член УПСР¹⁶. У ньому повідомляється, що засідання Трудового конгресу, яке мало відбутися 27 січня переноситься на 28 січня. Причиною цього були фракційні дебати. Особливо довгими та пристрасними вони були у фракції УПСР “центральної течії”, яка вже втратила єдність і “різко колиться на 3 частини: ліву, центр і праву”¹⁷. Як відомо з інших джерел, переважно щоденників та мемуарів, лідером есерівської центральної групи був саме М. Грушевський¹⁸.

У випуску 21 від 30 січня вміщено чергову замітку про хід конгресу¹⁹, а також “Деклярацію Фракції Української партії соц.-революц. центр. течії Трудового Конгресу”²⁰. Безсумнівно, що у її написанні не останню роль відіграв і М. Грушевський. У цій декларації добре помітно, що УПСР не задоволена урядом Директорії, а діяльність Трудового конгресу, на який есери покладали певні надії не виправдала їх сподівань. Про негативні враження від конгресу згадується і у повідомленні в числі 22 за 31 січня²¹. У цьому ж випуску було надруковано “Деклярацію до народу України” та “Універсал Трудового Конгресу до Укр. народу”, прийняті на останньому засіданні конгресу 28 січня 1919 р.

Поряд з цим, 28 січня, відбулась конференція УПСР “центральної течії”, на якій був присутній і М. Грушевський²². Повідомлення про конференцію було уміщене у 23 випуску “Народної волі” від 1 лютого 1919 р.²³, хоча знову ж таки про М. Грушевського та його роль жодних згадок не має. Резолюції партійної конференції були надруковані у цьому ж 23 числі²⁴, а також у 25 числі за 5 лютого 1919 р.²⁵

¹⁶ В. Андрієвський, *З минулого*, Берлін (Українське слово), 1923, т. 2: *Від Гетьмана до Директорії*, ч. 2: *Директорія*, с. 114, 115; О.К. Мицюк, *Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми*, Л., 1939, с. 40.

¹⁷ *Народня воля*, 20 (1919) 29 січня, с. 1.

¹⁸ Див.: Є.Х. Чикаленко, *Щоденник, 1919–1920*, К.; Нью-Йорк (Видавництво імені Олени Теліги), 2005, с. 34; І. МАЗЕПА та П. ФЕДЕНКО, *З історії Української революції*, Прага, 1930, с. 70; І. МАЗЕПА, *Україна в огні й бурі революції*, К. (Темпора), 2003, с. 84–85; Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ, *Від легенд до правди*, Нью-Йорк; Філадельфія (Видавництво “Булава”), 1960, с. 279.

¹⁹ *Народня воля*, 21 (1919) 30 січня, с. 3.

²⁰ *Ibid.*, с. 1–2.

²¹ *Ibid.*, 22 (1919) 31 січня, с. 1–2.

²² Див.: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, Ф. 3563, оп. 1, спр. 118, арк. 133; М. ШАПОВАЛ, *Схема життєпису (Автобіографічний шкід)*, С. ЗЕРКАЛЬ (упоряд.), Новий Йорк (Українська громада ім. М. Шаповала), 1956, с. 34; П. ХРИСТЮК, *Замітки і матеріали до історії Української революції*, Нью-Йорк (Вид-во Чарторийських), 1969, т. 4, с. 74.

²³ *Народня воля*, 23 (1919) 1 лютого, с. 2.

²⁴ *Ibid.*, с. 2–3.

²⁵ *Ibid.*, 25 (1919) 5 лютого, с. 2.

Напевно останнє повідомлення про М. Грушевського у газеті “Народня воля” бачимо в одному з її останніх випусків, 12 (228) числі від 11 листопада 1919 р. Воно стосується активної міжнародної діяльності, яку проводив колишній голова УЦР за кордоном, куди виїхав у березні 1919 р. Автор замітки писав, що “Не дивлячись на наші успіхи в боротьбі за визволення України... за кордоном, особливо робітники та трудове селянство, дуже мало знали про нас і про нашу боротьбу” і саме М. Грушевський, зрозумівши, “яка від того нам шкода”, поїхав до Парижу і звідти “почав писати про наш селянський рух по усіх усядах, особливо в усі робітничі та селянські газети розповідаючи хто ми такі і чого ми хочемо”²⁶. Наслідком такої активності М. Грушевського стало, на думку автора повідомлення, те, що “соціялісти... стали цілком на наш бік і на з’їзді представників соціялістів всієї Європи в Люцерні... визнали, що українське трудове селянство та робітництво дійсно бореться за економічне визволення цілої країни, тому Україна мусить бути незалежною”²⁷. Крім того, згадується, що “Михайло Сергійович заклав в Парижу лігу недержавних народів Європи, цебто таку спілку, в яку посилають своїх представників всі ті Країни, котрі до війни були підданцями великих держав”²⁸.

Кілька важливих та інформативних повідомлень про партійну діяльність М. Грушевського в еміграції знаходимо і на шпальтах газети “Трудова громада”, яка видавалася у 1919–1920 рр. Головним редактором її був В. Голубович²⁹. Зокрема, у випуску 33 від 9 серпня 1919 р. можемо бачити коротку замітку про міжнародну діяльність М. Грушевського. Вона датувалась 30 липня 1919 р., а місцем згаданої події була Прага. У ній повідомлялось, що “Делегація української партії соціялістів-революціонерів на міжнародній соціялістичний конгрес на чолі з професором М. Грушевським з метою інформації видала на французькій мові такі книжки: Соціяльна боротьба і політика на Україні в роках 1917–1918–1919. 2) Аграрна проблема на Україні і земельний закон Центральної ради (18 січня 1919 року). 3) Українська партія соціялістів-революціонерів. З передмовою делегації”³⁰. Отже, українські есери ще раз засвідчували, що лідером Закордонної делегації (ЗД) УПСР був саме М. Грушевський. До того ж слід сказати, що саме він написав першу і третю з вищезгаданих праць³¹.

²⁶ *Народня воля*, 12 (228) (1919) 11 листопада, с. 2.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Енциклопедія історії України*, т. 3: *Е–Й*, редкол.: В.А. СМОЛІЙ (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, К. (Наукова думка), 2005, с. 624.

³⁰ *Трудова громада*, 33 (1919) 9 серпня, с. 4.

³¹ Див.: М.С. Грушевський, *Твори: у 50 т.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін., Л. (Світ), 2002, т. 4. кн. II: *Серія “суспільно-політичні твори” (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)*, с. 435, 438.

У випуску 69 від 26 вересня цього ж року уміщено “Деклярацію Української секції інтернаціональної соціалістичної конференції в Люцерні”³² за підписом М. Грушевського, П. Дідушка, Б. Матюшенка та Д. Ісаєвича. За нею можна з’ясувати політичні погляди лідера ЗД УПСР у той момент. У декларації наголошувалося, що Інтернаціонал має продемонструвати свою позицію стосовно становища нових східноєвропейських держав та висловити їм свою підтримку. Також підкреслювалося, що вирішення українського питання є “ключем для розв’язання проблеми східної Європи взагалі” та коротко доводилась думка, що українці та росіяни є різними слов’янськими народами³³. Далі стисло згадувалися основні революційні події у 1917–1919 рр. і при цьому стверджувалося, що український народ представлений переважно селянством, яке стало основною рушійною силою революції, а селяни підтримали соціалістичні партії, особливо УПСР³⁴. У кінці документа зазначалось, що представники селян та робітників висловились за самостійність України, відтак, “Українська секція інтернаціоналу сподівається, що інтернаціонал одверто висловиться на користь самостійности України і вимагатиме від соціалістичних партій працювати згідна цьому...”³⁵. Вважаємо, що вплив М. Грушевського на зміст цієї декларації був суттєвим, адже, зокрема, теза про провідну роль селянства, як головного представника українського народу, завжди була в арсеналі політичних ідей видатного історика. Разом з тим, слід зазначити, що УПСР була партією, яка найбільше захищала інтереси українського селянства, відтак, це стало однією з причин того, що М. Грушевський навесні 1917 р. приєднався саме до неї. До того ж саме історик був головою ЗД УПСР, отже, мав усі можливості, щоб впливати на зміст її офіційних документів.

Крім того, у цьому ж числі “Трудової громади” була надрукована “Постанова Інтернаціоналу в справі Східної Галичини (в редакції Української Секції)”³⁶. Від УПСР її підписали М. Грушевський та Д. Ісаєвич. У ній бачимо протест проти політики польського уряду та держав Антанти у Східній Галичині, вимогу вивести звідти польські війська та пропозицію вирішувати питання українсько-польського кордону враховуючи думку місцевого населення³⁷. Знову ж таки, для політичної ідеології

³² *Трудова громада*, 69 (1919) 26 вересня, с. 2–3.

³³ *Ibid.*, с. 2.

³⁴ *Ibid.*, с. 3.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*, с. 3–4.

³⁷ *Ibid.*, с. 4.

М. Грушевського була характерна думку про єдність українських земель і він послідовно намагався її реалізувати, а доля Галичини, де він провів значну частину свого життя, ніколи не була для нього байдужою.

Газета “Трудова Республіка” теж містить важливі повідомлення про участь М. Грушевського у діяльності УПСР. Спочатку, з 1918 р., вона видавалася у Києві і була друкованим органом київської організації есерівської партії, а з лютого 1919 р. її місцем видання стала Вінниця і газета стала пресовим органом ЦК УПСР. Так, у випуску 1 від 18 грудня 1918 р. була вміщена замітка про збори членів УПСР, які відбулись 17 грудня³⁸. Дізнаємося, що на них був присутній і М. Грушевський. На зборах вирішили підтримати Директорію та скликати Установчі Збори, а думки щодо УЦР розділилися. Одна частина членів партії висловилася за те, щоб УЦР зібралася і передала владу Директорії, а інша вважала це недоцільним і пропонувала визнати Директорію владою й так.

У числі 5 за 24 грудня було опубліковане повідомлення про губернський селянський з’їзд Київщини, що почав роботу 22 грудня³⁹. Свої засідання з’їзд продовжив 23 та 24 грудня, про що є інформація у випуску 6–7 “Трудової Республіки” від 25–26 грудня. Зокрема, 23 грудня до президії з’їзду була подана записка із запитанням “де зараз «наш батько Грушевський» і як він у Києві, то щоб його теж було запрошено на з’їзд”, результатом чого стали “запросини М. Ковалевському і М. Грушевському прибути на з’їзд”⁴⁰. Невдовзі історик прибув на з’їзд і його одразу обрали почесним головою. У газеті наводиться текст промови М. Грушевського: “Дорогі браття селяне, як я радий привітати вас, вітати тих, хто визволив Україну від гнобителя гетьмана та німецьких генералів. Ця друга революція провадилася тільки селянством, і тому селянство має зараз повне право проголосити свою волю. Вітаю вас, а через вас усе трудове селянство і щиро дякую, що ви дали змогу трудовій інтелігенції української повернути до своєї праці”⁴¹. Як бачимо, колишній голова УЦР саме селянство вважав основною рушійною силою антигетьманського повстання. При цьому варто підкреслити, що надання влади селянам фактично означало передачу влади УПСР, яка найбільш послідовно захищала інтереси бідного селянства, що було найчисельнішою групою селянської верстви українського суспільства. М. Грушевський взяв участь

³⁸ *Трудова Республіка*, 1 (1918) 18 грудня, с. 3.

³⁹ *Ibid.*, 5 (1918) 24 грудня, с. 2.

⁴⁰ *Ibid.*, 6–7 (1918) 25–26 грудня, с. 3.

⁴¹ *Ibid.*

і у засіданні з'їзду 24 грудня: “В дебатах прийняли участь М. Грушевський та М. Ковалевський, які теж обстоювали принцип соціалізації землі, але визнавали необхідність її оподаткування”⁴². Підкреслюємо, що земельне питання було дуже важливим, адже селянство складало абсолютну більшість населення України. При цьому, М. Грушевський та УПСР віддавали перевагу принципу соціалізації землі.

В 11 числі “Трудової Республіки”, яке вийшло друком 5 січня 1919 р., знаходимо звернення до “Повітових Комітетів Рад Селянських Депутатів (Селоспільки)”. У ньому повідомлялося про “обов’язкових для повітів кандидатів від Центрів Селянських Спілок та Партиї” на вибори до Трудового конгресу, серед яких зустрічаємо і прізвище М. Грушевського, який був кандидатом від Чигиринського повіту⁴³. Подібні повідомлення містилися і в інших есерівських газетах, про них ми вже згадували раніше.

Випуск 13 газети від 13 лютого 1919 р. цікавий тим, що у ньому уміщена інформація про участь представників УПСР у діяльності Трудового конгресу Директорії. Докладно повідомляється про дії фракції УПСР, наводяться тексти її “Деклярації”, заяви, резолюцій⁴⁴. Відмічаємо, що згадки про вплив М. Грушевського на рішення есерівської фракції у цих повідомленнях відсутні, хоча, як вже відзначалось нами вище, колишній голова УЦР був присутнім на конгресі та брав активну участь у конгресовій діяльності УПСР. А зважаючи на величезний авторитет історика у цій партії, не сумніваємося, що до його думки есери завжди прислухалися. Це ж саме можна сказати і про роль М. Грушевського на есерівській конференції 28 січня 1919 р., резолюції якої теж були надруковані у цьому ж числі газети⁴⁵. На цій конференції 29 січня було обрано новий ЦК УПСР “центральної течії”, замітку про діяльність якого знаходимо у випуску 14 від 22 лютого 1919 р.⁴⁶ Крім того, у числі 13 газети бачимо тексти кількох резолюцій ЦК УПСР, прийнятих у січні–лютому 1919 р.⁴⁷ Ще раз підкреслюємо, що у той час М. Грушевський не був офіційним членом есерівської партії, але його вплив на партійну ідеологію був надзвичайно суттєвим, що можна з’ясувати з інших джерел⁴⁸. Відтак,

⁴² *Трудова Республіка*, 6–7 (1918) 25–26 грудня, с. 3.

⁴³ *Ibid.*, 11 (1919) 5 січня, с. 2.

⁴⁴ *Ibid.*, 13 (1919) 13 лютого, с. 1–2.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 3.

⁴⁶ *Ibid.*, 14 (1919) 22 лютого, с. 1–2.

⁴⁷ *Ibid.*, 13 (1919) 13 лютого, с. 4.

⁴⁸ Див.: П.М. ФЕДЕНКО, ‘Грушевський в науці і політиці’, *Вільна Україна*, 52 (1966): 10; І. МАЗЕПА, *Op. cit.*, с. 74

цілком можна припустити, що політик підтримував ті партійні рішення, що були надруковані у згаданих резолюціях.

Окрім того, слід звернутися до випуску 1 “Трудової Республіки” від 20 травня 1920 р. У ньому були надруковані порядок денний та резолюції першої конференції УПСР за кордоном, яка проходила у Празі з 14 по 19 лютого 1920 р. і в якій активну участь брав М. Грушевський⁴⁹. Крім цього, у цьому ж випуску був уміщений “Статут Закордонної Делегації У.П.С.Р.”⁵⁰ Він мав сімнадцять пунктів. По-перше, у них зазначалося, що ЗД УПСР призначається ЦК УПСР і працює згідно його вказівок та інструкцій. По-друге, ЗД УПСР є офіційним представником та “емісаром” ЦК за межами України. По-третє, у внутрішніх питаннях делегація є колегією рівноправних членів, а “на зовні... репрезентується... головою”, який призначається ЦК. По-четверте, саме ЗД є розпорядником усіх партійних фондів УПСР за кордоном, з яких і живе та провадить свою політичну діяльність. Тобто, статут дає уявлення про організаційну структуру та роль ЗД УПСР в еміграції. Підкреслюємо ще раз, що головою ЗД був саме М. Грушевський, хоча і не входив до партії офіційно.

Фактично, вищезгадані повідомлення були єдиними в есерівських газетах та журналах, у яких йшла мова про зв'язки М. Грушевського з УПСР. У цьому контексті варто зазначити, що у пресових виданнях інших політичних сил та державних органів, їх було не набагато більше. Здебільшого вони стосувалися питання повернення М. Грушевського на Батьківщину. Наприклад, у випуску 1 від 1 квітня 1924 р. варшавського україномовного часопису “Наш світ” вміщено повідомлення про шлях М. Грушевського до України, в якому історик, напевно, вперше після виїзду, змушений був давати пояснення своїм діям: “Недавно в Варшаві, при поверnutí на Україну, пробув кілька день проф. М. Грушевський. Ні з ким з тутешньої емігрантської колонії він не бачився; але кілька емігрантів зустріли його в Здолбунові на двірці при пересядці в совітський потяг. В розмові з ними М. С. Грушевський зазначив, що повертає на батьківщину виключно для наукової праці. Умовою повороту большевики поставили цілковиту «політичну смерть». Між іншим професор має намір

⁴⁹ *Трудова Республіка*, 1 (15) (1920) 20 травня. Докладніше про участь М. Грушевського у конференції та зміст резолюцій УПСР див.: В. Хоменко, ‘Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії’, с. 158–159; В. Хоменко, ‘Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі “Борітеся-Поборете!”’, с. 220–222.

⁵⁰ *Трудова Республіка*, 1(15) (1920) 20 травня.

видавати журнал, присвячений науці і літературі, бо вважає, що зараз нема ні на Україні, ні на еміграції поважного органу такого типу”⁵¹. У випуску 2 від 8 квітня згадувався виступ В. Винниченка у Празі. Відомий письменник та політичний діяч називав помилкою поворот М. Грушевського до України, але водночас говорив, “що всі морально знесилені емігранти, які перебувають у матеріальній нужді, ліпше зроблять, коли вернуться на батьківщину й будуть працювати там на користь національної справи”⁵².

По дорозі до України потяг М. Грушевського зробив зупинку у Здолбунові. Тут історик також пояснював причини того, чому повертається на Батьківщину. Замітка про це була вміщена у львівській газеті “Діло”, яка так описує спілкування з М. Грушевським: “Професор мав дуже бодьорий вигляд, ніби помолодів. На запитання, як це він наважився їхати до більшовиків, професор відповів, що радянська влада через Академію наук з певністю забезпечує йому недоторканність при умові припинення всякої політичної діяльності. М. Грушевський присвятить себе виключно науці і між іншим має на меті видавання в Києві «Літературно-наукового вісника»”⁵³. Щоправда датована ця інформація аж 1 квітня, тобто набагато пізніше за приїзд М. Грушевського до Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Зрештою, 7 березня 1924 р. М. Грушевський прибув до Києва. Так завершився п’ятирічний еміграційний період його життя та діяльності. В українській пресі повідомлення про приїзд М. Грушевського з’явилося 9 березня. У розмові з представниками харківської газети “Вісті” вчений зазначив, що вирішив повернутись в Україну ще два роки тому, тобто, що більшість української еміграції співчувала його рішенням і що ця більшість “з пильною увагою стежить за всіма успіхами України, за її відродженням”, що особливу увагу привертає “національна політика українського уряду, що здійснює українізацію”. Завершувалося повідомлення так: “Як відомо, професора Грушевського обрано академіком Всеукраїнської Академії Наук. Грушевський вважає за своє найважливіше наукове завдання – закінчення своєї «Історії України». Він гадає також відновити працю щодо дослідження первісної культури на Україні... Грушевський оселиться в Києві, де й вестиме наукову працю”⁵⁴.

⁵¹ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 15, оп. 1, спр. 73, арк. 7 зв.

⁵² *Ibid.*, арк. 15 зв.

⁵³ *Діло*, 72 (1924) 1 квітня, с. 1.

⁵⁴ *Вісті*, (1924) 9 березня.

Таким чином, відзначаємо невисокі інформаційні можливості масових джерел з питання співпраці М. Грушевського з УПСР. Закономірно, що більшість свідчень про ці зв'язки знаходимо у виданнях есерівської преси: "Народня воля", "Трудова громада", "Трудова Республіка". Їх джерельна цінність у тому, що газети повідомляли інформацію оперативно, безпосередньо описуючи історичні події і переважно без оцінок та коментарів.

Встановлено, що для есерівської періодики характерні короткі і несистемні згадки про зв'язки М. Грушевського з УПСР. Відзначаємо, що їх не так вже й багато, як можна було сподіватися. Що характерно, ці повідомлення переважно стосуються партійної активності колишнього голови УЦР у період Директорії, тоді як інформація про часи УЦР відсутня, а про еміграційний період його життя є лише кілька згадок. З одного боку, це виглядає дещо дивним, особливо зважаючи на те, що співробітництво історика з есерівською партією тривало ще з 1917 р. З іншого боку, у часи УЦР їх співпраця відкрито не афішувалася, про часи Директорії УНР повідомлення є, а під час еміграції, коли М. Грушевський був головою ЗД УПСР і фактично визначав політику партії за кордоном, більшість есерівських періодичних видань вже припинили своє існування.

Разом з тим звертаємо увагу, що у добу революції видання газет часто переривалось через об'єктивні проблеми. До того ж, в українських бібліотеках та архівах збереглися не всі примірники есерівських газет, частина їх напевно втрачена назавжди. Крім того, певна кількість газет та журналів, як УПСР, так і інших політичних сил, знаходиться у зарубіжних архівах. Звісно, що у них могла бути інформація і про М. Грушевського та його участь у діяльності УПСР. Відтак, вважаємо, що джерельна база досліджуваного нами питання має перспективи для розширення.

Леся Генералюк

QUO VADIS, УКРАЇНО?

ПОЕМА “СІМ ЛІТ” СВЯТОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО:
ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ПЕРІОДУ 1914–1920 рр.

Універсаліст Святослав Гординський дорожив Україною як абсолютно унікальним світом, розвивав ідеї національної ідентичності в образотворчому мистецтві, у слові художньому, публіцистичному, науковому. Напередодні Другої світової війни у низці поезій він озвучив своє бачення історії України, роздуми про перспективи української державності. Твори ці були розкидані по різних збірках, деякі публікувалися у часописах: берлінському “Нація в поході”, львівському “Нові шляхи”, у “Краківських вістях” під псевдонімами С. Верес, Юрій Буревій. Тривогою за майбутнє України пронизана його громадянська лірика довоєнних і воєнних років. Початок періоду нових цивілізаційних зсувів Гординський сприймає як “чорний вітер лихоліття” і говорить про чергові випробування для українців: їм доведеться знову витримувати натиск урагану, вважає він. Тому в часи, коли “дише глухо невідоме”, поет відчуває “жах, тривогу, розпач, біль”. Його хвилює питання, чи повстане народ відстоювати свою державу та скільки ще попереду “боїв тих, поривань, що їм прогуркотіти / По цій землі? І що як не повстане знов? / Як знову прошумить даремно хоругов, / Як знову просурмить безгучно хижий вітер / І все залишиться так, як давно було?” (“Вітер над полями”, 1938). Поет не лише осмислює історичні факти чи озвучує свій емоційний стан (“Так кров свою ятриш, пропалюєш огнем ти, / Терпкою їддю днів, що мозок рве і їсть”; “Глиб”, 1938), він, що не характерно для поетів, вказує на історіософське наповнення власних творів. Говорить у поемі “Ніч над Віслою”: “буває мить, / Коли зблизиться все одвічне / І серце дивно защемить, / Думки ж історіософічні / Тоді, нахлинувши, якось / Тривожать чудно” (травень, 1939). А пізніше, спостерігаючи початок борні “непримиренних сил”, у “лютий час, що крицею гримить”, у “дні брехні і мсти, і зла й безправ’я” (“Знак грифа”, 1940), пише: “У діалектах історичних / Тоді ти поринаєш вглиб, / Історіософічне-вічне / Шукаєш у хаосі діб” (“Перший вал”, 1940).

У вірші “Томін віків” (1939) та циклі “Кенігсберзький нотатник” (1940) помітно, як легко Гординський “переправляє” себе в минуле й описує віддалені часи так достовірно, ніби щойно переглянув відзняту на

камеру плівку. Художник із розвинутим візуальним мисленням, він уміє цілісним зором окинути епоху. Затим, вихоплюючи з масиву зримих явищ найбільш характерні, дає у вірші картинку, котра врізується в свідомість читача. Умілий вибір візуальних елементів, попри їх невелику кількість, робить його словесні малюнки виразними, знаковими. Праця над історичним матеріалом (наукові дослідження “Слова о полку Ігоревім”) виробила навик інтроспективної реконструкції епохи. Для прикладу, зарисовки Кенігсберга він виконав, керуючись апробованою художниками схемою візуальної інтроспекції: артефакти – око – приховане й давнє: “Тут, за собором, з лип сухе спливає квіття, / І подих старини накликає: ходи! / І серце лине ген – крізь дні, роки, століття, / У час, як липи ці були ще молоді. / Повз вікна, тінявим закриті виноградом, / По ріні на стежках цих вікових / Колись проходив Кант, заклавши руки ззаду...”¹. Щоправда, поїздка в Кенігсберг у 1940 р. на відкриття Східного ярмарку була позначена не стільки кантіанською ауурою, скільки тривожними символами передвоєнної пори. У радянському павільйоні відсутні українські досягнення, натомість афішувалася дружба диктаторів: “крім великих фото тоді будованої в Москві підземки та монументально-соц-реалістичних портретів Гітлера і Сталіна нічого іншого не було”².

Поетова здатність формулювати суть часу смісними візуальними концептами, осмислювати сучасність через екскурси в минуле особливо виразна у двох поемах – “Ніч над Віслою” (весна, 1939) та “Сім літ” (літо, 1939). Написані напередодні чергового переділу світу, вони стали знаковими в художній історіософії митця. Уповні розуміючи “трагічну марність слів” у контексті цивілізаційної катастрофи, виснажений думками про війну і долю України, все ж озвучив тривогу за її майбутнє. Його поезія передвоєнних та воєнних років – свого роду катапультування душі, обтяженої передчуттям нових трагедій, “виплеск глибини, не стриманий нічим”. Ще до катастроф, “коли в гарячці лютей / Поривами гримить напруженість важка / І горло кожна мить задихана стиска, / І очі залива іржавим пливом муті, / І крові гнівної ображеної крик / Грюкоче все сильніш, свій струм рвучкіше котить”³, поет-візіонер намагається спрогнозувати геополітичні зміни, хід історії. Емоційна реакція Гординського на події в Карпатській Україні, коли Гітлер дозволив угорцям анексувати

¹ С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, Джерсі-Сіті; Мюнхен (Сучасність), 1989, с. 116.

² *Ibid.*, с. 426.

³ *Ibid.*, с. 93.

державу-провінцію, а Польща “замкнула карпатський кордон”, вилилася в “Легенди гір” (1939). Це гімн героям, січовим стрільцям, салют Українській землі, де “від Карпат до Донбасових рудень, / Від Дунаєвих гірл до Поліських боліт” карбує Господь століттями тризуб, державності знак⁴.

Обурила митця й пропаганда ягайлонської Польщі “від моря до моря” та польської місії на східних кресах у транскрипції Юзефа Лободовського, представника української школи в польській літературі. Слова з його віршованого відгуку на збірку “Кінцевий крик” Вл. Броневського (опублікований у варшавському тижневику “Myśl Polska”) стали епіграфом до “Ночі над Віслою”, як зауважує сам автор, “написаної в історіографічному аспекті”. Гнів митця у відповідь на бажання поляків “брязкоту зброї” та “останнього штурму” Києва, на їхнє переконання: “прийдемо під звуки сурм / Напоїти в Дніпрі польські коні”, зрозумілий. І гіркі думи його, що переповнюють текст “Ночі над Віслою”, веде, зізнається він, не лише “боязка сторожкість” та недовірливість – вони зумовлені ненавистю. Пізніше Лободовський переклав цю поему, визнавши, що вона “викликала польську сторону на суд історії, а позов, писаний рукою, якою керувала любов до вітчизни, біль і розгарячення”⁵, вартував розуміння.

Оцінити історіософське значення цього твору Гординського зараз, на жаль, не можемо: він втрачений, окрім деяких фрагментів⁶. Не зберігся й переклад Лободовського польською мовою – той велелемовно називаючи себе письменником, для якого “українська справа була передусім рівнянням серця і честі, функцією великої історичної і культурної місії”, планував опублікувати обидва твори з коментарями, однак завадила війна. Попри відсутність повного тексту, уривки дають змогу ствердити, що прийомом візуальної інтроспекції поет користується віртуозно. Хроно-топічні стики на зрізі сучасне-минуле мають виразну візуальну константу. Картинки з давнього життя польської шляхти подаються автором за принципом контрасту. Ці так звані тріумфатори, котрі в рядах полків крилатої кінноти вирушали “по молоко і мед, пшениці буре злото, / По здобич і по дань від українських дів”, є зовсім іншими у Варшаві, де хлю-

⁴ С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 96.

⁵ *Ibid.*, с. 429.

⁶ У примітках до поеми Гординський відзначає: “Написана навесні 1939 року, ця більш як 15-сторінкова поема в добу концтаборів Берези Картузької не могла бути надрукована, але копія її була послана Юзефові Лободовському до Варшави, де вона пропала під час німецької агресії. Сам оригінал цілої поеми також пропав у Львові після авторового виїзду до Кракова, збереглися тільки фрагменти, надруковані в берлінській «Нації в поході»”. С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 428.

потить “віків кривава каламуть”. Тут вони “тихі і негорді / Хмільні володарі серед прив’ялих рож / Виригують вино на м’яту постіль лож, – / Увесь нестримний шал нічних шляхетських оргій”⁷. Нагадуючи про українсько-польське протистояння, Гординський не відмовив собі закинути Лободовському в тому, що серед козаків був його предок Лобода: “І Наливайко, й Лобода / Знов на Лубни возами рушать / Рипливим табором. І знов / Сухій землі не буде досить / І лядська, і козацька кров / Побиту ковилу заросить”⁸. Так унаочнено “польський міф”, показана його хисткість.

Історичний кластер Гординського – це зрима картинка-реконструкція. Та й говорить він про себе як про поета-зодчого: “не пишу, / А конструю міст в минуле”⁹. Створюючи багатопланову, символічну картину на теми українства, він оприявнює ядро, саму суть подій та явищ: “з минулого іржу / Стираю, щоб ядро і корінь / Знайти того, що в глибині / Зросло в тяжких і гнівних верстах”¹⁰. Володіючи, як і Станіслав Виспянський, мислячим оком (у 1939-му отримав потужні враження від його вітражів у краківському костьолі францисканців), бачить завдання художника-поета в тому, щоби “носити серце, як рану, / Стозвучну й невгомну... / Візіями і снами / Горіти, кликати віщо”¹¹. Затим виконує його чи не найповніше у поемі “Сім літ”. У ній він заново переживає події в Україні 1914–1920-х рр., унаочнює те, що є найсуттєвішим для прогностики української історії.

Реконструкція Гординським старту української державності – це його особистий пошук відповіді на питання “quo vadis, Україно?” та “чи здійсниться Держава?” внаслідок нової екзистенційної війни Німеччини з Росією. Як відомо, перші спроби відновити державу відбувалися майже в апокаліптичних умовах – вони й зумовили інтертекстуальну відсилку на Шевченкове “Сім літ / Сокира Божа ліс стинала”. Але “сім літ” для поета – індекс періоду не лише 20-річної давності, а й нових катаклізмів, завдяки яким Україна, плекає він надію, зможе все-таки стати суб’єктом історії. Звичайно, тоді не міг знати про перспективу реальних семи літ з 1939 по 1945 чи з 2014 по 2020, а лише подав маркування переломного для нації відрізу путі.

Історіософськи осмислюючи урок семи літ, поет-художник показує специфічний лик народу, візуалізує бурхливий виплеск національної са-

⁷ С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 241–242.

⁸ *Ibid.*, с. 243.

⁹ *Ibid.*, с. 241.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, с. 170.

мосвідомості, різновекторність сил, що виборювали незалежність, тодішні стратегіми, перемоги й поразки. Не задається метою відтворити повну картину боротьби за автономію, для нього важливий самий факт відстоювання права на суверенітет, важливий масштаб визвольної боротьби і масовість пориву, непереборна воля українців мати свою, втрачену Переяславським замиренням 1654 року, державу. В яких формах держава мусить постати – над цим уже рефлексували діячі УНР, Директорії, Гетьманату, ЗУНР.

Текст поеми, надрукований у кінці серпня 1939-го в одному з номерів львівського альманаху “Дніпро”, тираж якого друкарня НТШ планувала випустити в 1940 році, не дійшов до читача. Після вересневої окупації Львова радянська влада в жовтні спалила весь наклад альманаху на подвір’ї друкарні, збереглося лише декілька примірників у автора. На жаль, його транскрипція “семи літ” вітчизняної історії мало відома читачам в Україні. Хоча сенси, закладені автором у цю поему великих надій і віри в Українську державу, не втратили своєї актуальності й сьогодні, через 80 років після її написання.

Невеликий за обсягом твір має просту хронографічну структуру, складається із семи розділів, названих за роками. Події чергуються послідовно, висвітлені й окремі постаті. Оригінальною є концентрована форма подачі історії, здійснена в інтермедіальному полі. Синтез слова й зображення для художника Гординського – звичне явище, але в поемі він звертається не до малярства-графіки, а до зображальності кінематографічної. Чергування, власне, монтаж обраних ним картинок-кадрів, нагадує прийоми кінодокументалістики. Проте поет не створює ілюстрацій до наукової історії, не копіює і стилістики воєнної кінохроніки тих часів. Він формує завдяки кіноприйомам персональну концепцію історії. Або, як писав Ейзенштейн про свій метод, “не підпорядковується якимось іманентним законам абсолютних значень”, а сам призначає зримості, формам, звукам служити тим емоціям та сенсам, котрі вважає потрібними. Відтак вибудовує думку “не умовиводами, а викладає її кадрами й композиційними ходами”¹². За всієї стилізації поеми, епізоди якої нагадують документальну кінохроніку, – це твір художній із широкими підтекстами та символікою. У концентровано-стиислому викладі автором історії становлення держави кінематографічні прийоми монтажу відіграють ключову роль. І, за всієї умовності застосування в літературознавчому аналізі термінів зі сфери кіно, тут вони означають виразний інтермедіальний дискурс поеми.

¹² С.М. Эйзенштейн, *Монтаж. Примечания* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfile.net/preview/5836258/page:15/>.

Актуалізація Гординським у формі “кінорепортажу постфактум” подій, 20-ти, 25-річної давності – від власних спогадів про I Світову війну на території Галичини до визвольних змагань на території всієї України, – це його відповідь на головне питання: якщо внаслідок нового переділу світу здійсниться Держава, то в яких рамках? Досвід Судет зумовив маркування ним цієї території. Топологічні сигніфікати чіткі, це Карпати, Львів, Дністер, Смотрич, Збруч, Кам’янець-Подільський, Київ, Дніпро, Приазов’я, Одеса, Крим. Поетові важливо показати єдність землі автохтонів – від Заходу до Центру, до Півдня і Сходу, підкреслити рух назустріч галичан і киян, мешканців Карпат і степів Півдня, співмірність їх пориву. Очевидно, об’єднавчий дискурс його найбільше хвилює, адже після I Світової Україна розчакнута: чотири країни володіють її територіями¹³. Наче передбачав, працюючи над поемою, що у серпні Молотов і Ріббентроп підпишуть ганебний пакт, а вже у вересні СРСР анексує частину Галичини. Тому, відтворюючи звитяги й катастрофи, “працюючи камерою” панорамно та в наближенні, поет формує головний меседж: українців різних верств і з усіх регіонів веде незрозуміла, колосальної сили воля мати власну Державу. Навіть для істориків була загадкою генеза українського визвольного руху (він стартував весною 1917-го), що виник не як результат історичного розвитку України в XIX столітті, а вибухнув стихійно – як “щось випадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників” (О. Оглоблин).

Відкриваючи поему розділом “**Рік 1914**” Гординський показує, що таким чинником, власне, каталізатором націєтворчих процесів, стала I Світова війна¹⁴. Україна в ній була точкою перетину російських, австрійських, польських інтересів і за своєю геолокацією, і як винятково багата (Д. Лівен, Н. Сташевський) земля. Перші строфи, що визначають український світ, – панорамна зйомка, умовно, зі стратосфери, коли камера спускається все нижче, потім короткі стоп-кадри (значимі акценти), подають архайзований образ України. Патріархальна, селянська, мирна. Житниця Європи, яка від скіфських часів має власний упізнаваний лик:

Ось на краю Європи
Гливікий чорнозем набух,
Жито, пшениця
Колосся стозерне клонять,
Вівці осет скубуть,

¹³ Польща, Румунія, СРСР, Чехія.

¹⁴ Початок військових дій активізував українські сили: у Львові за ініціативи В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського, В. Залізняка було створено 04.08.1914 “Союз визволення України”, 05.05.1915 на чолі з К. Левицьким – “Загальну українську раду”.

Наслинив сопілку пастух,
Дороги ж – ті самі,
Що скитським слалися коням.
В степах могили. Чиї?
Полин на сонній душі...¹⁵

Зображення подається, умовно, через zoom-наближення – від контурів континенту, панорами полів до маленької сопілки. Територія величезна, по ній – плутанина доріг, могили забутих героїв. Крупним планом на тлі могил – гілка полину, символу гіркого сну нації. Візуально переконливий дискурс місця продовжують кадри, що характеризують людей, котрі на цій землі, із заходу на схід, ведуть один триб життя. Перехресний монтаж дозволяє Гординському показати лик нації автохтонів. Панорамний ландшафт змінюють кадри поселень, постаті людей у їх звичних діях, з їх антропологічними рисами та в характерному одязі. Почергові кадри-картинки знову йдуть за принципом наближення:

Дим з-під навислих стріх:
Кароокі виходять люди,
Дівчата в намисті й калині,
Жінки повногруді
Глеки повні несуть,
Рум'яні крають книші.
З ціпами вусаті мужі,
Гупають глухо токи.
Зерно в долонях сипке,
Міхи конопляні в'яжуть, –
Круторогі ревуть,
Тягнуть за мажою мажу.

Аранжування зорового ряду на площині “екрана” бездоганне – від ледь помітних пасем диму над дахами до конкретизації теми “житниці Європи”: чоловіки обмолочують зерно, зсипають його в мішки. Низка робіт, датованих 1909–1914 рр., фотохудожника з Черкащини Григорія Шевченка ідеально “підтримала” б ці кадри Гординського. Обидва моделюють український світ через характерні візуальні деталі, показуючи, наскільки він самодостатній, невибагливий у матеріальному плані, естетично привабливий. Та коли в цей патріархальний простір вривається

¹⁵ Тут і далі цитування за: С. Гординський, ‘Сім літ (Поема)’ [в:] С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, Джерсі-Сіті; Мюнхен (Сучасність), 1989, с. 229–239.

“історії кривавий гук”, коли “народи люті встають, / Беруть залізо до рук”, подальші раті й навали змінюють його докорінно.

Розділ “**Рік 1915**” – воєнна кінохроніка. Гординський показує людське лице війни за тривалий час, у різні пори року. Усталений неспішний триб життя українців у його природно-календарному ритмі перекреслено хаосом, зрушеннями, безкінечним пересуванням армій. Камера то повільно слідує за транспортним потоком восени:

Вагонів довгі ряди,
На станціях пахне йод,
Поскрипують день і ніч
Обози, обози, обози.
Шляхи для людей і машин
По багнах з каміння й колод.

То (перехресний монтаж, раптова зміна кадру) зупиняється на зимовій панорамі боїв і фіксує “кільчасті дроти”, “світанки в білій імлі, / Сніги у зворах Карпат, / Окопи в мерзлій землі, / З неба – сніг і шрапнелі”, то (знов зміна кадру) показує наслідки бійні у пору “весни тривожної”. Сповільнений рух камери, стоп-кадри на контрасті “весняне відродження” – “смерть” підкреслюють абсурд військової кампанії. “Дністром спливає шуга”, “отруйний вітер” розносить трупний запах біля Перемишля: “**Мárне** квіття цвіте, / На перемиських лугах / Падло кінське і людське / Землею ледве прикрите”.

Різновекторна динаміка сил розколює те, що від Карпат і до скифських степів було цілісним. Перша світова принесла Україні, яка опинилася між фронтів у протиборстві Австро-Угорщини з Росією на знищення, великі людські жертви і незмірні економічні злидні. Зрушений протистоянням народ потрапив на полях війни у екзистенційну пастку. Зірвані з осілих місць кароокі трудівники, які під вічним небом, під Великим возом палили “пахучі люльки”, тепер під стягами різних держав змушені вбивати один одного. Лапідарні картини абсурду від Гординського:

Окопи в мерзлій землі,
З неба – сніг і шрапнелі:
Кільчасті дроти, у штурм
На брата зривається брат,
Українець на українця
Встає у чужій шинелі (*Підкр. моє – Л. Г.*).

Автохтони руйнували в боях землю, яку плекали з правіку, воювали самі проти себе: з австрійського боку як “русини”, з російського – як “малороси”. Пізніше Я. Грицак говорив, що одягнені у військові мундири селяни не розуміли, заради чого їх покликано на фронт і кинуте в окопи. Від них очікувалося, що вони повинні віддати своє життя за батьківщину. Але чим була їхня батьківщина, коли вони виконували накази австрійських та російських командирів?¹⁶ Питання набувало особливої гостроти перед очима смерті, в умовах окопних боїв. Гординський не показує гори понівечених тіл, вирв, як це робить Голівуд, відтворюючи І Світову, його “кіно-документалістика” має іншу мету. Він візуалізує обставини, котрі змусили українців шукати відповідь на “чому?” й “заради чого?”, показує сили, котрі зумовили поворот у свідомості й привели до розуміння власної ідентичності. Кадри, відзняті за тим же принципом зом-наближення, подають середньостатистичного українця в умовах позбавлених сенсу страждань: “Лютень лютий іде, / Стинають землю морози. / Світ у заметах густих, / На вусах звисає лід, / Ноги обвиті шматтям, / Від холоду цокають зуби”.

Окопи Першої світової активізували національне питання, стали каталізаторами націогенезу в країнах, що воювали. І якщо Юджин Вебер визнав, що провансальці й бретонці в цей час остаточно ідентифікували себе як французи й “остаточно перейшли із провінційних селян до французької нації”, то зовсім інші процеси відбувалися з народом, експлуатованим двома імперіями. Тодішні русини й малороси у окопах і таборах полонених усвідомили себе українцями. Микола Куліш, наприклад, стверджував, що “став свідомим українцем, перебуваючи на австрійському фронті у Галичині”. Сприяла самоідентифікації й уже згадувана боротьба за українців між імперіями. У прокламації за 24 серпня 1914 р. царський уряд звертався до “русинів”-галичан, закликаючи їх скинути іноземне ярмо й підняти прапор великої і неподільної Росії, продовжити справу великого князя Івана Калити. Агітація мала наслідки: російська армія легко займала галицькі міста і вже 3 вересня без бою взяла Львів. Натомість австрійці й мадяри у 1914–1917 рр. розстріляли і повісили сотні українців за “злочини державної зради”, а кілька тисяч галичан, котрі ніколи не ставили під сумнів свою лояльність до Габсбурзької монархії, були вивезені до австрійських концентраційних таборів Талергоф і Терезін (лише новий цісар Карл I указом від 8 березня 1917 р. звільнив в’язнів Талергофу).

¹⁶ Я. Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.*, К. (Генеза), 2000, с. 105.

Перемога російської армії була нетривкою. Влітку 1915 р. вона відхлинула назад з більшості земель Галичини внаслідок наступу німецьких і австрійських військ. Свідком борні, зокрема, Карпатської операції (07.01–20.04.1915), Горлицької наступальної операції німецьких та австро-угорських військ (02–10.05.1915) був і десятилітній Святослав Гординський. Зазначав у коментарі до поеми, що вона “включає авторські спогади про роки російсько-австрійських боїв у Галичині”¹⁷. Пересування військ, бої, що за декілька років війни спричинили колосальне руйнування українських земель, попри все сприяли кристалізації національної ідеї.

У розділі “**Рік 1916**” концентровану подачу візуальних картинок можна б означити як нагнітання жахів, якби читач не розумів услід за словами поета “серця захлистує жаж”, що це епізоди реальних подій. Війна перекреслила триб життя народу і тривалий час катком проходить Україною. Край плондрують полчища чужих армій, котрі

...важкі переходять походи
Із сходу на захід,
Із заходу знову на схід.
Риплять колеса возів,
Побрязкує сталь і мідь
Від рання до вечора.

Земля-житниця перетворилася на місиво з живих істот і металу:

Порозмокали шляхи,
В грязюці гарматні рури.
Коні у три ряди, –
Бичі і дощ по хребтах...
Рвуться намоклі шлеї,
Назустріч ранені
Кричать з-під брезентових плахт.

Природа безнадійно-гнітюча в унісон із безладом боїв – тут, очевидно, мова йде і про завершальний етап Брусиловського прориву¹⁸, коли зіткнулися бійці УСС та українці, що воювали в російській армії. Нескінченна “мжичка осінніх днів”, всюди згарища, руїни:

¹⁷ С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 428.

¹⁸ 3 червня 1916 р. чотири російські армії під командуванням генерала О. Брусилова відвойовували територію Галичини в австро-угорських і німецьких військ. Найзапекліші бої у серпні–вересні 1916 – між російською армією з одного боку та полком Українських

...сонця не видно,
Туманом повите їдким,
В селах позривані стріхи,
Чорніють горалень мури,
Блискавиці навколо,
Від обріїв згар і дим.

Всі ці панорамні кадри, “зафільмовані” з висоти пташиного лету достовірні картини боїв, подано коротко, але винятково експресивно. Подальші рядки довершують інфернальний образ війни в художньо-документальній кінорозповіді поета:

Проломів пекло червоне
Рови і нори в землі;
На кільчастих дротах убиті,
Трупи пливуть Стоходом.

На цьому тлі безумного всетотального нищення і смертей¹⁹ не менш вражаючими стали інші символічні кадри, “відзняті” в якості контрапункту до знайомого за розділом “Рік 1914” колективного портрету красивої нації:

Люди вилазять з печер,
Хліб – з кори і трави,
Немовлята якісь чудні,
Очі монгольські шулять:
Пройшло ж дівізій сюди –
Москви, чувашів, мордви, –
Побив би їх всіх Господь,
Не минула б їх перша куля!

Авторська візуальна репліка стосовно фатальної долі земель на цивілізаційному переломі – більш ніж промовиста.

У розділі “Рік 1917” оптимістичні картини весни українства, яку зумовила Лютнева революція в Петрограді, складають контраст із трагічною кінохронікою попередніх двох частин поеми. Виснажлива війна

Січових стрільців з другого – йшли з перемінним успіхом. УСС проявили великий героїзм, утримуючи територію в районі Бережан, проте на початку вересня багатьох росіяни захопили в полон, а в кінці вересня більшість їх загинула у тридобовому безперервному бою.

¹⁹ У роки I Світової війни, за підрахунками дослідників загинуло 393 тисячі українців у складі російської армії та близько 92 тисяч – австро-угорської. Значних втрат зазнало і цивільне населення з обох боків фронту через бойові дії, хвороби, репресії.

триває четвертий рік. У стилі Великого німого кіно поет показує епохальні події: “Шумлять березневі води, / Злітають корони з голів, / Встає сіромашний світ”. Відречення від престолу Романових – Миколи II (03.03) і Михаїла (04.03) “знято”, безумовно, ефектно. Зміни раптові, що й фіксує камера: “Рвуться кудись фронти”, солдати покидають окопи, повертаються “з фронту додому вночі”; віддають “медалі – гратися дітям”. Їм пишатися нічим: ризики, каліцтво, подвиги, нагороди – все знецінено у братовбивчій війні. Гординський подав дезертирство як позитивний факт для національної свідомості. В українізованих частинах російської армії воювало понад чотири мільйони українців, з падінням трону 16 дивізій саморозпустилися. Подібна самовільна демобілізація спостерігалася і в австрійській армії. Українці верталися додому.

Гординський фільмує повернення солдата: “У поле вийти: дзвенить / Спів жайвора”, показуючи, що головним для хлібороба є мир, вищою цінністю – земля: “млосно пахне земля / Сонцем украй нагріта”. Як факховий кінооператор він знову вибудовує візуальний контраст з жахіттями бійні, зупиняючись камерою на ціннісних аспектах людського буття:

Подих перших покосів,
Хмаринка рожева лине,
Ромашка повзе стеблом,
Коника скрекіт тонкий, –
Покластись на свитку й так
Дивитись у небо синє...

Українці, які повернулися з окопів, перестали бути пасивними: березень–квітень 1917-го знакові заявою про автономію України, загальним піднесенням мас. Пасторальні кадри змінюють побутові мізансцени, поет-режисер подає революцію в селі як дуже конкретну ділову річ. Заклопотані люди

Тешуть вербові кілки,
Ланами бродять: землі б
Приділити порівну всім, –
Вже досить на інших праці!...
З-під лоба крутять дядьки
Цигарки з прокламацій.

По-іншому відбувається революція в місті. Тут вирує “походів шум, / Клекіт розгойданих мас; / – Не треба царів, богів, / Лиш воля й

земля повік нам!” Повсюдно юрми студентів, молоді (“серця такі молоді!”), “у гімназії вибиті вікна”, гомін, сміх. Заслугує уваги й експресивний авторський хід – зворушливі кадри то з максимальним наближенням камери, то з віддаленням об’єктива:

Стягів жовтоблакит,
Тепла дівоча рука
Стрічку чіпляє маленьку...
І вперше у рушниках
На брук виходить Шевченко.

Останній епізод важливий: мова не стільки про портрет, винесений кимось на вулицю в багатолюдний натовп. Тут ідеться про присутність серед пробуджених мас духу людини, яка є “символом довгожданої свободи, яка заздалегідь готувала суспільні потрясіння”, але їй “було заборонено з’являтися на людях”²⁰. За вказівкою царського уряду святкування шевченківського ювілею 1914 р. було вкрай мінімальним. І передана засобами кіномайстерності Гординського українська революція за присутності Шевченка постає святковим нуртування юрм, котрі в той момент абсолютно резонували з “Кайдани порвіте!” А рвалися кайдани якраз у березневі дні традиційного вшанування поета. Одразу після зречення Романових з різноманітних суспільних груп і партійних рухів було сформовано український парламент на чолі з М. Грушевським – Центральну Раду, яка ліквідувала органи царської влади на території України (5.03) і над якою було піднято блакитно-жовтий прапор (13.03). Березень 1917 – квітень 1918, час проголошення Універсалів, Гординський репрезентує як торжество незалежності, одним із виявів якої було Свято Свободи (16.03.1917) – чи не найбільша національна маніфестація в історії України. Не виключено, що саме вона й зафіксована у вище наведених рядках.

Розділ “**Рік 1918**” продовжує розгорнутий показ серії святкувань на вулицях столиці – це реакція людей на перші кроки з формування автономії. На початку року, 22 січня, було затверджено IV Універсал, який проголосив Україну незалежною державою, а 9 лютого ця держава, хоча й не була суб’єктом війни, підписала перший мирний договір у I Світовій війні²¹, кві-

²⁰ О. Астаф’єв, *Лірика української еміграції: еволюція стильових систем*, К. (Смолоскип), 1998, с. 142–143.

²¹ Брест-Литовський сепаратний договір між Німеччиною, Туреччиною, Болгарією, Австро-Угорщиною і УНР визнавав незалежність України державами Четвірного союзу. Мав економічну основу: в обмін на потрібні їм харчові ресурси держави надавали УНР військову допомогу. Укладення його дало підставу для договору з Німеччиною (зацікавленою

тень позначено створенням Гетьманату. Картини, які пропонує Гординський, стосуються, очевидно, кінця березня, коли до Києва прибули українські дивізії в синій уніформі, сформовані за допомоги Німеччини з полонених нею українців:

Стяги лопочуть; марш,
Дзвонів розгойданих гуд,
Іскри з підкутих чобіт
Креше за лавою лава.
Київ навшпиньки стає:
Синьожупанники йдуть,
З тисяч захоплених уст
“Ще не вмерла” гримить і “Слава!”
На вітрі чуби і шлики,
Козацтво встало з могил,
Виблискують спрагло шаблі,
Як під Корсунем і Конотопом;
Вершники в сідлах нові –
Від штолень, плугів, горнил,
Очі свої протри,
Глянь, очманіла Європо!

Закадрові фанфари Гординського, які стосуються відродження П. Скоропадським козацтва й регулярної української армії, походу “нових вершників”²², що продовжить традицію перемог, зрозумілі. Україна від початку I Світової займала чільне місце в планах протиборчих сторін. Російська імперія з її ідеями панславізму давно поширювала свій вплив на Галичину й Закарпаття, австрійська не проти була просунути свій кордон далі Збруча, а прусська корона вважала Київ “ключем до Росії”. Визнавши суверенітет УНР, держави тим врятували її від поглинання

як і Австро-Угорщина в потужних поставках зерна з України та створенні буферної держави між ними і Росією) про формування дивізій синьожупанників. Четвірний союз сподівався постачати українським зерном всю Центральну Європу та направляти збіжжя до нейтральних держав – Швейцарії, Нідерландів, Данії, Швеції, Норвегії, щоби схилити їх на свій бік. Проте поставки й приблизно були недостатні для політики такого роду.

²² Говорячи про нових вершників “від штолень, плугів, горнил”, автор, очевидно, подає закадрову вказівку на цехові з’їзди 1917–18 рр. Зокрема, на з’їзд сільських кооператорів (14–16.03.1917), резолюція якого зафіксувала автономію України й забезпечення підтримки стратегії Центральної Ради на місцях; на Всеукраїнський робітничий з’їзд (11–14.07.1917); на Хліборобський конгрес (29.04.1918). Останній, де 8 тис. делегатів обрали гетьманом П. Скоропадського, дав підставу для національної ейфорії, зображеної тут.

більшовицькою Росією. Новостворену армію захоплено зустрічали в багатьох містах. Володимир Сосюра, котрому дуже подобалися козацькі однострої – він описав їх у 43 главі “Третьої Роти”, згадує, як воїнів Третього гайдамацького полку війська УНР, де він служив, вітали жителі Кам’янця-Подільського: “Коли ми йшли по місту, українська інтелігенція кричала нам «слава» і обсіпала квітками наші струнки, наче вилиті з міді, ряди”²³. Отже, якщо перед 1914-м про українську державність взагалі не йшлося, то після 1918-го вона стала доконаним фактом, котрий дає авторові привід для торжества й промовистих наступних кадрів: воїни УНР ідуть у бій на захист своєї країни, готові віддати життя за неї:

Скінчилися походи чужі,
У свої вирушати тепер...
Лежати в болотних шанцях,
Приймати кулю у груди
Не за москвина й германця,
А за землю свою,
За землю свою і герб.

Кулі не забарилися. Дещо порушивши хронологію, Гординський показує бої у січні під Крутами, де наступ чотирьохтисячної армії М. Муравйова стримували невеликі військові загони, зокрема, й студенти-добровольці; бої на території “Арсеналу”, де Січові стрільці зупинили більшовицьке повстання. Це знакова частина поеми-кінохроніки:

Йдуть січневі сніги,
Орда надходить від Крут,
На платформах гармати,
Над містом шрапнелі грюкіт,
Знов набой в руках,
Сиплеться скло на бруки –
По цей і по той бік Дніпра.

Росія жорстко тримала фронт проти УНР. Українські війська, попри свій героїзм відступали у нерівних боях. І хоча в добу Гетьманату за підтримки Німеччини були здійснені розбудовчі кроки, а Українську державу визнало 30 країн, військова реформа не була завершена через несприятливу внутрішньополітичну ситуацію. Всередині країни панувала анархія. Тво-

²³ В. СОСЮРА, *Третя Рота*, упоряд. та прим. С. Галыненка; післям. Н. Бернадської, К. (Знання), 2010, с. 167.

рення держави просувалося мляво, адміністрування було вельми недосконалим. Рух за незалежність спалахнув так стихійно, що проявив декларативний характер національно орієнтованих сил, які не могли виробити єдиної продуманої державотворчої стратегії. Українська державність визрівала в хаосі ідей та чину. Спалахи патріотизму, прагнення відновити історичну справедливість, нурт емоцій переважав над системним плануванням етапів суверенітету. Вал дискусій стосовно впровадження потрібних законів часто нівелював найменший поступ. Хоча, у хаосі суспільних катастроф, які сколихнули світ на початку ХХ ст., за блискавичної зміни політичних декорацій та мінливих позицій країн Антанти, не спрацювали б будь-які чіткі стратегіями. Українська держава творилась у 1918–1920 рр. методом спроб і помилок урядів, у стихійних зусиллях мас та головним чином на фронтах Першої російсько-української війни, зумовленої захистом країни від Червоної та Білогвардійських армій²⁴.

У період цієї війни бої відбувалися переважно за залізничні вузли, просування військових частин здійснювалися залізничними коліями поїздами та танками. Простими кадрами “з місця подій” Гординський показує захист молоді держави регулярними військовими формуваннями УНР. Він чергує крупні плани з кадрами на відстані, подає монтаж типових для того часу картин:

²⁴ Радянська Росія встановлювала свою владу в Україні шляхом а) створення фіктивного уряду та б) інтервенції Червоної армії. Білшовики восени 1917 р. програли в Україні вибори до Установчих зборів (10 % голосів; Київська, Волинська, Полтавська, Таврійська губернії та Чорноморський флот не обрали жодного депутата), тому 25.12.1917 вони зібрали у Харкові Всеукраїнський з'їзд рад. І в березні 1918 р. на фоні бойових дій, які Росія вела з початку року проти Києва, вони проголосили Українську Радянську Республіку зі столицею в Харкові. Пізніше, 28.11.1918 “створений” ними в Курську, в залізничному вагончику Тимчасовий робітничо-селянський уряд України направив частини Червоної армії у наступ і вже 09.01.1919 Харків був окупований. Маріонетковий уряд більшовиків, підтримуваних насамперед російським та єврейським міським населенням (у 1920 р. комуністи України на чотири п'ятих були не-українцями), промисловими робітниками на сході та півдні України, мав забезпечити видимість громадянської війни в Україні. Так виконувалася директива В. Леніна про створення паралельних радянських урядів, які “забирали можливість у шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин, як окупацію”. На ноту протесту Директорії комісар закордонних справ Г. Чичерін так і заявив: **“військ РСФРР в Україні нема, а проти Директорії воює армія українського радянського уряду, який є цілком незалежним”**. Білогвардійська армія вела окупацію українських земель у 1919 р., зайнявши Лівобережжя та територію Південної України. Добровольча армія А. Денікіна 25.06.1919 захопила Харків; 31.08.1919 М. Бредов з денікінцями зайняв Київ. Білий рух, діячі якого на переговорах декларували намір не випускати Україну зі сфери впливу Росії, підтримали держави Антанти.

Станція у степу,
За шибкою телеграфіст:
Тоненька стрічка в руці,
Свічка поблимує тьмаво,
Цокає апарат.
Паровозу далекий свист,
Ешелони ідуть на фронт
За тебе, Державо!

Водночас за самостійну Україну воювала не лише регулярна армія. Тому прийом перехресного монтажу (загальні плани на контрапункті змінює промовиста деталь) поет повторить двічі, показуючи, по-перше, нуртування стихійної партизанщини:

Гуде повстаннями степ.
В соломі у клуні маузер.
Охляп осісти коня
І навперейми – у ліс;
Поночі місто кричить,
Нікому ласки нема вже,
Збройним – право і суд,
Бахкає в лоб обріз.

По-друге – специфіку махновщини:

Влада? – Влади не треба!
Вільна душе, гуляй,
Ох, утни гопака
З батьком Махном ускоки:
Є ж розмахнутись куди –
По всій Україні широкій.
За пасом нагани два
І хвацько свистить нагай.

Художній простір у цих рядках отримує особливу експресію через чергування крупних планів з панорамою степу / міста, через раптові зсуви, власне, й через нагнітання фактажу. “Обріз”, “нагани”, “нагай” (крупний план) замінили засоби праці хліборобів (розділ “Рік 1914”). Кінематографічно експресивну семантику простору в поемі посилює ще один контрапункт – суміщення реальних та умовних планів. На тлі стихійної боротьби знову виринає постать Шевченка, але вже не в іпостасі

могутнього пророка, а марева над хаосом і безумством боїв. Тривожний знак, свого роду попередження нації:

Встає кривава зоря.
Вгадати долю землі –
Де ти, віщуне?
Гігантська тінь Кобзаря
Просторами важко йде,
Невидні шарпає струни.

Гіперболізовано-фантастична фігура народного апологета перегукується з візуалізацією наближення лиха у “Страшній помсті” Миколи Гоголя – з образом вершника-гіганта, “велетенська тінь якого страшно перебігає по горах”²⁵. Надалі ентузіастично-динамічні картини, з яких починається розділ, змінюють кадри, що демонструють наслідки Першої російсько-української війни, партизанщини, махновщини. Камера Гординського, як і в попередніх розділах, “опредмечує” тривалі процеси на великих територіях, зупиняється на фрагментах історичного кінополотна. Глядач (читач) бачить трагедію, розвал, занепад:

Облогом голодні поля,
Мутний самогон у бечівках.
Трави, тачанками збиті,
У травах труп.
Ворони не ласі вже.
Кров з розірваних губ.
П’яно регоче земля,
Розхристана дівка.

Здійснений поетом відбір кадрів у відеосюжеті, яким він закінчує “Рік 1918”, залишає мало надій на переможний результат української справи. Подібність цього візуального ряду з вибіркою картин у частині “Рік 1916” – сигніфікатами розрухи, наслідку Першої світової війни, війни без перемоги, не випадкова.

Як відомо, Директорія УНР надто пізно прийняла факт війни з Росією. Війну з боку Червоної Росії вона визнала тільки 16.01.1919, а з боку Білої Росії аж 13.09.1919²⁶, уже після денікінської окупації значних те-

²⁵ М. Гоголь, ‘Страшна помста’, [в:] М. Гоголь, *Зібр. тв.*: У 7 т., т. 1, К. (Наукова думка), 2008, с. 176.

²⁶ Відбулися переговори делегації УНР з командуванням ЗСПР, яке відмовилося від союзу з українцями проти більшовиків, наполягало на підпорядкуванню українських військ

риторій України й захоплення Києва. Пам’ятаючи про ставлення ЗУНР до білогвардійського опору більшовикам²⁷, Гординський у розділі “**Рік 1919**” не показує січневого Акту Злуки, натомість зупиняється виключно на формах захисту країни. Попри безсилля влади у центрі, боротьба мас за незалежність триває:

Бунтарська встала земля –
Народу сини найкращі
Лаштують козацькі вози,
Набивають мушкети нові,
Відгукується лунко свист
Їм з холоднорських хашів.

Відвага й героїзм національно орієнтованих бійців у роки Першої російсько-української війни були безпрецедентними, поет не приховує свого захоплення й повстанцями Холоднорської республіки. Однак, попри колосальний спротив українців, сили нерівні:

Та – все вужче люте кільце,
Навколо самі фронти.
Стискає горло одчай,
Потріскані губи од спеки.
Набоїв уже нема
І немає куди іти,
Азіатський в обличчя крик,
А в плечі – французи і греки.

Літо 1919 року було вирішальним. Основні сили армій УНР забрав подвійний російський, власне “азіатський”, фронт. На півдні, “за плечима”, – інтервенція Антанти, військові частини якої від початку 1919 р. захоплювали все чорноморське узбережжя аж до лінії Тирасполь – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон, витісняючи українську адміністрацію²⁸.

командуванню денікінської армії та на відновленні “єдиної та неподільної” російської держави. Умови були абсолютно неприйнятні для керівництва УНР. Денікін віддав наказ наступати на українські армії – “петлюрівців” і “галичан”, як називали їх білогвардійці.
²⁷ Галицьке керівництво на чолі з Є. Петрушевичем і частина вищого командного складу Армії УНР та УГА було проти війни з Білою Росією, вказуючи на згубність збройного конфлікту з більш як 150-тисячною денікінською армією, підтриманою Антантою.

²⁸ “Французи і греки” – війська Антанти, флот якої зайшов у кінці 1918 р. в Чорне море для підтримки антибільшовицького руху за єдину Росію. У портах від Одеси до Новоросійська дислокувалося близько 60 тис. чоловік – дві французькі дивізії, англійські та

На заході в польсько-українській війні тримала фронт Українська Галицька армія. Розгортаючи наступ на Львів, з червня 1919 вона почала звільняти від поляків Чортків, Тернопіль, Бучач, Перемишляни. Фронти на трьох напрямках знекровлювали державу все більше, “трикутник смерті” звужувався, незважаючи на окремі перемоги.

Драматизм ситуації був очевидним. Про це згадував В. Винниченко, який “без броду, без валеріанки” не міг сприймати українську історію та котрому було “боляче, досадно, гірко, сумно” бачити “як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше, піддержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів” та у всі часи переживала “безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування”. На думку одного з перших керівників УНР усе, що відбувалося в 1919-му, – відбувалося лише тому, що “нащадки прадідів поганих повторяють погані діла дідів-поганців”. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його оддадуть”²⁹. На противагу Винниченкові Гординський віднаходить логіку процесів та головне – віддає належне устремлінню українців, далеко не безпомічних. Він показує відчайдушну боротьбу і гаряче прагнення мати свою державу – попри всю безвихідність ситуацій, у кільці ворогів. І бачить якраз не повторення “поганих діл дідів-поганців”, а силу духу, героїзм, притаманний народу. Відтак “фільмує” Липневий похід – один з успішних контрнаступів, коли війська УНР унеможливили більшовицький прорив через Румунію в Угорщину для допомоги військовим частинам Бели Куна. Українська армія тоді на Правобережжі завдала відчутних ударів Червоній армії.

Тріумфальні рядки, в яких поет монтує кадри методом віддалення камери (від ближніх планів і конкретних деталей до зйомки, умовно, з квадрокоптера), стосуються наступу об’єднаних українських армій. Вони спільно вели бої проти червоних з другої половини липня, затим зустріли й натиск Росії білогвардійської:

Останні бинди гризе
Задиханий кулемет,

грецькі частини. У геополітичних планах Антанти була окупація центральних українських територій, Києва й Харкова (шлях британців у Єгипет та Індію ішов через Україну й Чорне море).

²⁹ В. Винниченко, *Щоденник*, т. 1: 1911–1920, Едмонтон; Нью-Йорк (Видання Канадського інституту Українських студій), 1980, с. 285.

Смотрич в'ється від болю,
Рамена мліють з утоми, –
Та що ж це в полі за гук:
Піхота й гармати вперед!
– Це галицькі мчать полки
На Козятин і на Житомир!

Воєнна кінохроніка поета, який із перших слів поеми обумовив цілісність України, відтворює й інший сюжет 1919 р. – відносини між УНР та ЗУНР. Обидві сторони вірили, що Злука посилить позиції як галичан, так і наддніпрянців, що брати допоможуть одне одному. Сили їх армій, починаючи з літа, були приблизно паритетними, а в дечому галичани навіть перевершували наддніпрянців. Візуальна метафора, котра передає і географічні контури ріки Смотрич, і унаочнює почергові переваги та втрати військових сил, і дебати двох українських урядів, які тоді перебували у Кам'янці-Подільському та інтригували один проти одного, говорить про ознаки у тексті “Семи літ” так званого інтелектуального монтажу, тобто, про “закадровий” підтекст.

Кульмінаційний фрагмент поеми стосується напруженого протистояння армій влітку 1919 р. Динаміку їхнього руху, силу боїв між ними поет передає знову-таки монтажними засобами. Навальне швидке пересування військ оприявлено через перехресний монтаж: раптова зміна кадру, чергування крупних і дальніх планів, зсуви:

Від спеки сизий туман,
Запилені очі горять,
Зігріті коні, їздці
Навскач переходять ріки.
Назустріч вагонами мчить
Червоногвардійська рать,
Білогвардійську ж учвал
Від Дону веде Денікін.

Спільний похід Армій УНР і УГА проти червоних військ дав низку перемог (26–27 липня було взято вузлову станцію Вапнярка; 30 липня об'єднані армії взяли Проскурів, 9 серпня – Жмеринку, 12-го – Вінницю). Наступ розробляло керівництво УНР та ЗУНР в Кам'янці-Подільському. На нараді, яка відбулася 30 липня за участю місій Франції, Англії і США, було утверджено остаточний план операції об'єднаних українських армій щодо повернення Києва й Одеси та ліквідації більшовицької влади в Ук-

раїні (Антанті делегувалися вимоги озброєння й обмундирування 500-тисячної української армії, а Ю. Пілсудському – прохання підтримати антибільшовицький виступ). Головнокомандувач УГА Мирон Тарнавський у наказі від 30.07.1919 ставив завдання воякам Галицької армії “вирвати матір українських міст – столицю Київ, а звідти рушити переможно на галицьку столицю – Львів”.

Великі надії на соборну армію, на її бойовий дух, власне й радість від її перших перемог поет передає через довженківський прийом крупного плану. Камера зупиняється не на рядах воїнів чи загальній масі облич, а фіксує виключно очі: “Запилені очі горять”. У них колосальне устремління й віра:

Очі – в пр́сторі синь,
Вітер і клуб’я хмар,
Вихор розвіяних грив
До сходу північного, навскіс,
По золотоверхий міт
Переможний рушає марш.
Струнко в стреміна встає
І зорить в далеч Тарнавський.

Класичний кадр воєнної кінохроніки – очолене полководцем на коні військо, завершує картини успіху Української держави. До речі, окремий вірш-присвяту Тарнавському “Реквієм” поет написав раніше (був опублікований 2 липня 1938 р. у газеті “Діло” в день похорону Тарнавського). Вірш прикметний тією ж візуальною ретроспекцією військової кампанії 1919 року (“вихор просторами віяв, / Зривом кінноти курилась доріг далечінь / На Чортків, на Жмеринку, Фастів, Васильків, на Київ! / Запікались уста пилюгою і кров’ю боїв”) та портретом героя: “Вранці, як мла золотилась над синім шляхом, / Генерале, ти, жмурячи очі, ставав на порозі, / Вітер похмурої скроні торкався епічним крилом”) ³⁰. Пізніше плечі Тарнавського гнула “тиша беззбройних років на руїнах дому й держави”. А тоді, у вересні 1919-го він, прагнучи зберегти бійців у дні Київської катастрофи, віддав наказ залишити столицю і відступати до Фастова.

Наступ росіян одразу по двох напрямках став для України фатальним: з півночі “вагонами мчить червоногвардійська рать”, з півдня “білогвардійську від Дону веде Денікін” (за кадром – україно-польська війна на заході). Протистояння об’єднаних армій проти великих військових

³⁰ С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 164.

груп Добровольчої та Донської армій, котрі називали себе Збройними силами Півдня Росії, перейшло в гостру фазу у вересні–листопаді 1919 р. В останній день серпня денікінці вдерлися до відвойованого українцями Києва і вже вранці 1 вересня у місті розклеїли наказ генерала М. Бредова: “віднині й назавжди Київ повертається до складу єдиної і неподільної Росії”. Так оточена з усіх боків, не маючи достатньої стратегічної бази, Українська армія відступила перед московським ворогом³¹. Її перемога (взяття Києва 30.08) обернулася поразкою, що й відтворює поет:

Нині – триумфу крик,
Завтра – поразок гірких.
Суміш коней, людей,
Відступ із лютим боєм.
Чорна мережа доріг,
В обличчя болото й сніг,
По осі в воді вози,
Гармати серед вибоїн.

Темпоритмічний екранний вимір тут бездоганний: велика кількість подій, спресований час передані раптовою зміною кадру: осінні чорні розмоклі дороги, сніг (тодішня зима розпочалася в кінці жовтня), військові валки переможених, які, відступаючи на захід, все-таки марять битвою, прагнуть у своїй одержимості відвоювати Державу³²: “В ухах сурми боїв, / Фаланги вогню в очах”.

Попри ентузіазм бійців та збережену окремими частинами військ УНР боєздатність, масштабні бойові дії були неможливими. Деморалізація державного керівництва й військового командування не сприяли адек-

³¹ Перші дні вересня 1919 р. стали поворотними у кампанії. М. Тарнавський, як і більшість діячів УНР та ЗУНР не був готовий до опору білим, бо ще 21 серпня частини білогвардійської Кубанської дивізії, де були й українці, відмовилися від зіткнення з Київською групою військ УНР. Українці мали надію, що білі не підуть проти них війною. Але керівництво Добровольчої армії притримувалося крайніх імперських поглядів, не визнаючи, що існує якийсь український народ. Тоді ж, 3 вересня, С. Петлюра задля порятунку війська несподівано для галичан уклав договір з Польщею, віддавши їй землі, за які Галицька армія вела війну з Польщею – Галичину та Прикарпатську Русь.

³² Українські полки й дивізії періодично витісняли денікінців: 14 вересня Північна дивізія відібрала у них Любашівку, 20-го станцію Затишшя відвоював Переяславський полк; командир білогвардійців ротмістр О. Ляшков застрелився. Однак це не був спланований наступ. Росіяни скористалися не надто рішучими діями проти них УГА і провели операцію по роз'єднанню військ УНР і ЗУНР між собою. Прорив фронту 15–17 жовтня, коли донські козаки захопили понад 700 полонених, взяли Гайсин, Брацлав, Тульчин, також був фатальним.

ватним оцінкам ситуації. Було порушене забезпечення зброєю, амуніцією, провіантом. На додаток до всього бойовий дух армії підкосила епідемія тифу. Внаслідок декількох епідемій кількість боєздатних бійців УГА на початку листопада не перевищувала 10 тисяч і головний лікар УГА полковник Андрій Бурачинський визнавав: “Наша армія вже не схожа на військо, це вже й не лікарня, а мандруючий склад трупів”. Галицьке командування, виключно задля збереження життя бійців у поріділій армії, було змушене ініціювати в листопаді 1919 перехід УГА на бік білогвардійців, що фактично призвело до політичної та військової катастрофи УНР.

Володимир Сосюра про ці трагічні дні писав: “Галичани перейшли до білих... Наша армія почала як віск танути. Козаки наші масами почали переходити до білих. Бо комсклад був із російських офіцерів, які повтікали од більшовиків, які були тільки при штабах, пиячили та тільки й знали, що носити гарне галіфе та «одержувати кошти». Про козаків, що за них умирали, вони під дзвін чарок і поцілунки проститутток говорили: – Пускай воюют, этого гною для нас еще хватит”³³. У іншому місці: “Ще б’ється тільки шоста окрема запорізька дивізія, у склад якої входить і 3-й гайдамацький полк. І от нас, 800 юнаків Петлюра кидає на оборону підступів до Проскурова, а сам тікає в Польщу”³⁴. Щоправда, Сосюра не вказує тут на ключову обставину. Описуючи переповнені тифозні бараки (бо й сам перехворів тифом), він аж ніяк не міг мати уявлення про справжній масштаб епідемій, які тоді бушували в Україні. Саме епідемії тифу, віспи, “іспанки”, холери, викошуючи військо, зумовили поступливість Петлюри. Умовно, тиф перемагав на четвертому, невидимому, фронті. Трагедію поет фіксує такими кадрами:

В гарячці спрагли уста,
Іржаві плями на тілі:
Лягти при дорозі в рів,
Хай кряче все нижче птах, –
По снігу звияжець тиф
Бреде в паполومی білій.

Узимку 1919–1920 рр. попри протиепідемічні заходи тільки від тифу померло 25 тисяч українських військових. І, коли Гординський у фіналі розділу “Рік 1919” подає вражаюче пронизливі кадри Зимового походу, цього рейду смертників, він оплакує усіх зі святою вірою романтика, що подвиг їхній **запам’ятають**:

³³ В. СОСЮРА, *Op. cit.*, с. 169–170.

³⁴ *Ibid.*, с. 170.

Арміє босих примар,
Тисяч гарячих очей!
Салютують тобі віки
При шляху ставши на варті,
Під барабани хуг
Смертний відходить рейд
В тінь героїчних століть,
На зім'ятій накреслений карті!

Кіномонтаж, безумовно, майстерний – на трагізм поразки, на розмиті снігом, туманом залишки армії автор накладає чіткий кадр: зім'ята, затерта від ужитку карта України, на котрій, як і Небесна Сотня, проступають лики героїв Першої російсько-української війни.

Гординський був переконаний, що ніколи не зникне воля до свободи в тисячах синів України, що в підпіллі завжди зрітиме протест і чекатиме слушного часу. Кінець УНР – ще не кінець спротиву і новим битвам за незалежність. У розділі **“Рік 1920”** він проводить паралелі з іншими поразками в історії України, правомірно вважаючи, що Зимовий похід та відступ 1920-го року – це лише історичний етап. Битва не програна, продовження буде. Тому звертається до образів “Слова про Ігорів похід” з їхньою трагічною символікою, переплітаючи їх з кадрами Київської катастрофи та подальшого стискування “трикутника смерті”:

Чорний недобитків шлях,
Ніч зловорожих снів.
Віддих кінних і піших,
Земля у ворожому стиску.
Відходить останній похід,
Верхидерева скигнуть Див,
Свище в пустий набій,
А Збруч – мутніший від Стиксу.

Серія наступних кадрів – панорама “після битви”, подана в річищі інтелектуального монтажу. Контрапункт картин пасторалі та картин смерті, апробований автором у попередніх розділах, сусідить з накладанням (суміщенням) кадрів з різних історичних епох і стоп-кадрами – візуальними акцентами родом з фольклору. Це плачуча біла береза, червона китайка в житі, яка зазвичай покриває героя-козака. Синтез візуальних сигніфікатів та звернення до народу-героя (читач і глядач, власне, представляє цей народ) постає як фільм-реквієм загиблим:

Стань на мертвім роздоллі:
Ранок на краплях рос.
Праворуч – розрите поле,
Серцями засіяні скиби,
Ліворуч – біла береза,
У житі – китайка. Що ж,
Зачерпнувши в шолом води,
Всю гіркість поразок випий!

Ідею зближення-зв'язування часів Гординський реалізує через потрійне накладання планів: на лице автора-літописця (ним є людина XX ст. і одночасно XII ст.: кінозасобами це можна подати) напливає лик звияття епохи Київської Русі, затим – лик захисника своєї землі періоду легендарних Семи літ. Топос могили-пагорба також не випадковий:

Комоню мій вороний,
Кулю останню тобі
За вірність твою в боях
Залишить твій вірний вершник.
На вічний припоні, з сідлом,
Лежи на зеленім горбі,
Де пахне отруйний цвіт
Молочай і наперсник.

Цей монтажний ритм має підтекстом пам'ять і усвідомлення невідворотності ходи історії. Сама конотація зображень – і тих, які родом з руських літописів (Див, що плаче на верху древа, смерть вірного коня, зачерпнута шоломом вода гіркої поразки), і тих, які родом з фольклору (могила, квіт молочаю й наперсника), і репрезентанта подій 20-річної давності пустого набою, символу битви до останнього патрона, – покликана через монтажну картинку впечатати в свідомість українця не лише сторінку слави, а й персональний ідентифікаційний ключ.

Пам'ять нації потрібно культивувати, завжди наголошував Гординський. Бо кожний клаптик української землі, варто лише оглянутися, говорить про таку силу духа, про такі трагедії та звияття, ціну яких мусимо знати. “Озираюсь за себе, назад: / Полинна гіркота уст”, пише він у фіналі поеми. Озирнутися, осмислити уроки історії важливо для подальшого поступу. Тому поет-візіонер, поет-заклинатель закриває тему плачу землі за своїми синами, відомого в літописній традиції (у “Слові” його персоналізовано в Ярославні), та вселяє читачам оптимізм образом воскресіння слави давньої держави:

Ти ж, під віттям тужливих верб,
Ярославно-зозуле не плач,
Ще серце гнів береже –
Ой буде ще, буде вихор!
Як кара сонце зійде,
На Дніпрі заграє сурмач
І прискаче до тебе вчвал
З полону твій ладо – Ігор.

Щемливий фінал поеми, який історіософськи зв’язує Княжу добу з подіями, пережитими українцями зовсім недавно, дослідника “Слова” Гординського з автором “Слова”, знов-таки наскрізь пронизаний візуальною символікою. Митець-універсаліст підкреслював: “Наш український сучасник знаходить у «Слові о полку» ті самі почуття ненастанної життєвої загрози від стихійних сил на тому одвічному бойовищі, яким є межа Європи й Азії, ту саму тривогу і безпорадність, і водночас ті самі героїчні намагання вирватися з зачарованого кола українського фатуму”³⁵. Тому такі паралелі вагомі, вони вказують на саму серцевину історичної пам’яті нації.

Останні кадри поетового фільму-документу, фільму-притчі бачаться у кольорі: степ, світанок, на тлі сонячного кола (“як кара сонце зійде”) учвал мчить вершник, / Це воїн-державець, який нарешті звільнився “з полону”. Його зустрічають сурми над Дніпром і кетяги калини, які символізують пам’ять поколінь:

Та квіття страшних політь
Ще зійде над стоптаним степом:
– Земле, земле! – тобі
Під калини червоної куш
Пісню складаю свою –
Твій кров’ю набряклий епос!

Поема Гординського – поема великих надій на Українську державу. Попри поразку української революції 1917–1921 рр., реалізація проекту “Суверенна Україна”, вважав він, неминуча. Переконаність поета-художника, приналежного до тісної когорти візіонерів, очевидно, небезпідставна. Тодішня неминучість нової війни за переділ світу зумовила реконструкцію

³⁵ С. Гординський, “З лупою літературного детектива над “Словом о полку Ігоревім”” [в:] С. Гординський, *На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади*, Л. (Світ), 2004, с. 104. – (Серія “Ed fontes” – “До джерел”).

ним старту державотворчих процесів двадцятирічної давності, оскільки надія на новий, успішніший, етап боротьби за Державу, живила митця. Й тепер, століття по відтворених ним подіях, коли державотворчі процеси провадять / блокують ті самі сили, здійснюючи ті самі помилки-поступки чи кроки під гаслом Зерова “Геть від Москви!”, коли ми зіштовхнулися зі схожими розламами, поема “Сім літ” актуальна як ніколи. Не лише фактажем чи художніми якостями – вона дає сучасному читачеві великий позитивний заряд. Здатна підтримати українців у їх протистоянні з Росією на фронтах реальних та віртуальних, вона сприяє утвердженню національної ідеї.

Трактування Гординським семилітнього періоду в історії України вагоме з двох причин. По-перше, як художник він уміє тримати в полі зору цілісний конструкт українського прориву 1914–1920 рр., котрий тоді здивував знесилена в битвах Європу і змусив її визнати Україну як окрему державу. По-друге, читач-реципієнт бачить цей прорив напрочуд компактно завдяки інтермедіальним конотаціям на стику зображення-слово. Власне, завдяки авторському вмінню “зняти” хронікальний фільм з високим індексом інформативності та експресії. Завданням інформативності підпорядкована і фрагментація поеми за роками, і телеграфний стиль, і мінімум метафорики. Гранична лапідарність спостерігається у прагненні автора передати не стільки детальне зображення, скільки загальний контур, динамічний чорно-білий рисунок. Швидкі рисунки-шкіци, ніби миттєві знімки витісняють, змінюють один одного зі швидкістю відеокліпу, залишаючи у свідомості читача картину потужного історичного етапу як цілості. Картину обнадійливу.

Бездоганна і селекція матеріалу: з насиченого подіями періоду поет вибирає найхарактерніші сюжети, а завдяки ефекту присутності документує події, постаті, місця, предмети, відтворює пори року. Через такий продуманий візуальний конгломерат він витягує назовні суть, виводить рушійну силу процесів: колективну волю єдиного народу, один і той самий дух українства від Сходу до Заходу. Суголосність Шевченкові, котрий вважав, що “от берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстрого Днестра – одна rzecz, один быт, одна физиономия народа; даже песни одни и те же”³⁶, тут безсумнівна (до речі, того ж 1939-го Гординський писав і свою поему “Шевченко над Каспієм”). Головна думка артикульована ним чітко: народ, який внаслідок I Світової війни відчув себе

³⁶ Т. ШЕВЧЕНКО, ‘Прогулка с удовольствием и не без морали’ [В:] Т.Г. Шевченко, *Повне збр. тв.: У 12 т., К. (Наукова думка), 2003, т. 4: Повісті*, с. 266.

нацією, здійснив у 1917–1920 роках перехід. Трансформація свідомості, що відбулася, – від задумливо-пасивного стану погоничів на мажах до цілеспрямованого сильного натиску воїнів, стала заявкою на державність. Сотні років пресингу й асиміляції не змогли викорінити зі свідомості людей код їхніх витоків, їх знання “**що** ми, чийх батьків діти”.

Народ, у критичні часи значною мірою інвільтований Шевченком, який “виходив” на брук 1917 (як і на Майдан 2013–2014) та тривожно височів над Україною у 1918 й нагадував про Державу, – цей народ, стверджує Гординський, здатен до горіння духу такої сили, що рано чи пізно, але порве столітні кайдани. Тому не інертне селянство чи безлику масу людей він фільмує, а націю індивідів, особистостей. Лапідарний стиль поеми зумовив і питома довженківську експресію, котра стосується єдиного пориву мас: “тисячі захоплених уст”, з яких “«Ще не вмерла» гримить і «Слава!»” та персонального стоїцизму: “на вусах звисає лід, від холоду цокають зуби”, “в обличчя болото й сніг”, “потріскані губи од спеки”, “в гарячці спрагли уста”. Показати людину в громаді війн поет зумів через такі деталі, якими оперує хіба Довженко. Лише у розділі “Рік 1919” об’єктив Гординського зупиняється чотири рази, щоби крупним планом подати очі людей. Повтор: “Очі – в пр́остору синь”, “запилені очі горять”, “фаланги вогню в очах”, “тисяч гарячих очей!”” вкупі з кадрами великої маси військ у динаміці, в боях, у доланні безкінечних доріг (тема дороги, шляху нації, вічного “камо грядеши, Україно?” також має свої візуальні маркери) – це яскрава візуалізація світоглядного зсуву, невідворотних змін у менталітеті народу. Народу, здатного до опору, до відчайдушного героїзму й самопожертви з єдиною метою: “За тебе, Державо!”

Чи зможе український народ відродити “державні віки, в пил затоптані й попіл” – цим питанням задається поет і в інших творах. Адже геополітичне й екзистенційне протистояння не зникло, пише він у поезії “Холм” (1940), “ще не скінчилась лиховісна гра”, “все впертіша й довша / Стає боротьба, / Ляхи від Мазовша, / Від сходу – орда”³⁷. Він закликає українців до концентрації зусиль і потужніших змін свідомості. Знаковий у цьому плані вірш “Розмова”, діалог між вищою силою – Голосом згори та умовним українцем, представленим Голосом знизу. Останній від імені “люду в ярмі”, народу, що “полем блукає чужим”, запитує: “Доки гонитимеш нас, бичуватимеш душі? / Доки нести нам прокляття?” І чує доброзичливу відповідь: що ж, на землю цю, на цей сад Божий завжди “ласка щедра спливала”... Однак її мешканці повели себе непотребно:

³⁷ С. Гординський, *Поезії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 109–111.

Та погризлися люди твої між собою, як пси,
 Довго дивився Господь на роз'ятрені рани
 Переважили ласки небесної терези
 Видерті очі Василька, Святополк Окаянний³⁸.

Тому на цій благодатній землі віддавна “приречене все на ганьбу” – за Каїнові злочини, за криводушність і переступи присяги: “у гніві Могутній / Побив вас за ваші гріхи, потолочив вам стяги, / І за кару вас гонить, сліпу, безголову юрбу”³⁹. Народ на перехресті Європи й Азії (географічна ремарка Гординського про Україну як “гливкий чорнозем на краю Європи” зовсім не помилка) має бути титаном. Бо мусить здійснювати вибір **у всі історичні часи**: бути йому безтямною, маніпульованою різними силами юрбою – “струхлявілим порохном” без мети й опори, чи, розкайвшись у переступах, у крові минулих літ, стати повноцінним суб’єктом історії – “ще незнаним металом, з металів найтвердішим”. Важливим є й озвучене поетом-візіонером від імені українців прохання найважчого “останнього бою” в неокресленому майбутньому – “змагання з самими собою”. Поет переконаний у необхідності такої вирішальної битви за духовну свободу, за мудрість у розбудові держави. Запит на неї, без сумніву, актуальний сьогодні:

Духу, хай жалить нас Твій огнедишний гнів,
 Зори кожен наш крок, гони до останнього бою, –
 Салют посилаєм Тобі, морітурі прийдешніх днів,
 На найважчій з усіх боїв – на змаганні з самими собою!⁴⁰

Гординський вважав, що історична пам’ять не вичерпується знанням минулого, у ній – настанова на майбутнє. Звертаючись до Княжих часів, він, його ж словами, висловив услід за літописцями “з неймовірною силою крик болю не тільки для сучасників, а й для майбутнього”⁴¹. Авторський “крик болю” у поетичній транскрипції досвіду конструювання держави на початку ХХ ст. є, на жаль, не почутим.

“Сім літ” – провіденційна тривога митця щодо нових вирішальних літ (на початку ХХІ ст. ми знову їх переживаємо) – вчергове нагадує нам,

³⁸ Василько, князь Теребовлянський, осліплений Київським князем Святополком II та Володимирським князем Давидом у 1097 р.; Святополк Окаянний, князь Київський, убив своїх братів Бориса, Гліба і Святослава у 1015 р.: С. Гординський, *Поетії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 138.

³⁹ С. Гординський, *Поетії: вірші оригінальні і перекладні*, с. 138.

⁴⁰ *Ibid.*, с. 139.

⁴¹ С. Гординський, “З лупою літературного детектива над “Словом о полку Ігоревім””, с. 104.

українцям, про необхідність відкинути помилки прогинання під імперські стереотипи поведінки росіян чи геополітичні й бізнесові інтереси Заходу. Чергове переосмислення періоду українських визвольних змагань під впливом різних факторів, зокрема, і поеми Гординського, дає не лише розуміння загального вектора руху нації в бік своєї Держави, не лише усвідомлення теперішніх цілей, загроз та обставин, а й прояснює питання дороги.

Куди та як іде й розвивається нині країна, змінюючи нас, дійових осіб сучасності? Quo Vadis, Україно?

Андрій Стародуб

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ
ВИЩОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ПОЛЬЩІ
НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Згідно з офіційними даними, станом на 1917 рік єпископат Російської православної церкви складався майже виключно з росіян – окрім них було лише 5 архисреїв-грузинів, а також латиш і араб¹. Особи українського та білоруського походження, зі зрозумілих причин, у цій статистиці не виокремлювались. Втім, у левовій частині випадків це відповідало декларованій самоідентифікації цих преосвящених як росіян². Важко однозначно оцінити, наскільки щирим було це ототожнення, оскільки воно було необхідною умовою для успішної кар'єри. Показово, що коли восени 1917 року колишній Володимирський архієпископ Алексій (Дородніцин) публічно задекларував своє українство³, редактор “Киевлянина” Володимир Шелухін, іронічно зауважив, що якщо Дородніцин дійсно був щирим українцем все життя, то “становится довольно непонятным, каким образом, «при старом режиме», который, по рассказам самих украинцев, подвергал всё украинское «нечеловеческим» гонениям, монах-украинец мог дойти до архиерейского места?”⁴

Навіть за умов добровільної чи вимушеної мімікрії уродженцю українських губерній було важче зробити церковну кар'єру. Як свідчать приблизні підрахунки, зроблені Надією Теодорович⁵, з 162 єпископів⁶ до-

¹ Біографічні дані дореволюційного єпископату: *Состав Святейшего Правительствующего Синода и русской православной иерархии на 1917 год*, Петроград, 1917; МАНУИЛ (ЛЕМЕШЕВСКИЙ), МИТРОПОЛИТ, *Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 гг. В 6-ти томах*, Erlangen, 1979–1988.

² Про особливості самоідентифікації українців у Російській імперії див.: А. КАППЕЛЕР, “Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи”, *Россия – Украина: история взаимоотношений*, Москва, 1997, с. 134–138; О. СКОРОХОД, ““Нося фамилию украинца”: реконструкция национальной идентичности Павла Скоропадского”, *Міжкультурний діалог*, т. I. *Ідентичність*, К., 2009, с. 167–194.

³ “Я украинец, и не стыжусь и не боюсь объявить это громко. Народ, к которому принадлежали мои родители, мои деды, прадеды, в среде которого я родился, вырос, языком которого я пел... Не быть украинцем я не могу также, как дуб не может переродиться в берёзу, липа в сосну... Я не могу превратиться в какую-то этнографическую помесь из финна, черемиса, чувашина” (‘Открытое письмо архиепископа Алексея’, *Киевлянин* (1917, 23 ноября)).

⁴ В. ШЕЛУХИН, ‘Открытый ответ архиепископу Алексею’, *Киевлянин* (1917, 23 ноября).

⁵ Н. ТЕОДОРОВИЧ, ‘Стан православной синодальной церкви в Украине в 1917 році (довідковий матеріал)’, *Український збірник*, Мюнхен, 1959, кн. 15, с. 110–137.

⁶ У це число входять не тільки правлячі архієреї, але й єпископи, що, станом на 1917 рік, перебували на спочинку. Так само йдеться швидше не про кількість етнічних українців у складі єпископату, а про уродженців українських єпархій.

революційної РПЦ тільки 24 (14,6%) були українцями за походженням, при чому власне в українських єпархіях служили лише четверо з них⁷. У той час питома вага українців у складі населення імперії, за даними перепису 1897 року, була лише в 2,5 рази менша, ніж росіян (55 млн. 667 тис. росіян та 22 млн. 380 тис. українців).

Специфічні утруднення виникали і в кандидатів на архиєрейство – етнічних грузинів. Переважно їхнє архіпастирське служіння відбувалось за межами Грузії. Щоправда, в одних випадках це було викликано їхньою підтримкою ідеї автокефалії Грузинської церкви (єпископ Киріон (Садзагелов)), в інших – навпаки, неприйняттям місцевим населенням занадто “русофільської” позиції даного священнослужителя (єпископ Димитрій (Абашидзе))⁸.

Ще складніше було єдиному в РПЦ єпископу – етнічному латишу Йоанну (Поммеру). Його очевидна “нерусскость” зіграла з ним “злий жарт” під час перебування на кафедрі єпископа Маріупольського. Згідно з пізнішими свідченнями самого владики, члени місцевого осередку “Союза русского народа” навіть обговорювали необхідність медичного обстеження єпископа задля встановлення, чи не є він євреєм⁹.

Таким чином, неросійське походження, як мінімум, не надавало ніяких переваг для здійснення церковної кар’єри – швидше навпаки. Єдиним виключенням була Північно-Американська місія, для якої допускалась практика висвяти єпископа, що опікувався б окремою етнічною групою. У 1904 році відбулася хіротонія архімандрита араба Рафаїла (Хавівіні), в 1916 було висвячено вихідця з Закарпаття, колишнього греко-католицького священника Стефана (Дзюбая), *de facto* – в якості вікарія для “карпаторосских” парафій. За сербськими і грецькими парафіями також було визнано право на “своїх” архиєреїв.

Цей *status quo*, однак, різко змінився після 1917-го року: в багатьох випадках етнічне походження могло стати вирішальною перевагою для отримання архиєрейської кафедри. Левова частка грузинських ієрархів підтримали рішення про відновлення автокефалії Грузинської церкви, а

⁷ Склад єпископату українських єпархій першої третини XX ст. див.: С. Блокин, ‘Православні єпархії України 1917–1941 рр.’, *Історико-географічні дослідження на Україні: 36. наукових праць*, К., 1992, с. 100–120; Дм. Блажейовський, *Ієрархія Київської церкви (861–1996)*, Л., 1996, с. 385–401, 406–408.

⁸ Див. огляд ситуації в грузинських єпархіях на початку XX ст.: Н. Дурново, *Судьбы Грузинской Церкви. (По вопросу о Грузинской церковной автокефалии)*, Москва, 1907.

⁹ *Российский государственный исторический архив (далі – РГИА)*, ф. 796, оп. 204 (I отд., 5 стол.), д. 258, л. 27.

отже – й створили принципово нову реальність для “церковних кар’єристів”. Дещо інакше склалась ситуація в Україні, однак і тут нечисленні єпископи – етнічні українці намагались використати факт свого походження для отримання ключової – Київської митрополичої – кафедри¹⁰. Не могла не реагувати на зміну ситуації і вища церковна влада РПЦ. Відбираючи кандидатів на архієрейство вона змушена була враховувати й національність кандидатів: наприклад, у грудні 1917-го на Ревельську кафедру було призначено естонця Платона (Кульбуша), в 1920-му архієпископом Таллінським і всієї Естонії став Александр (Паулус), у 1921-му до Риги було переведено архієпископа Йоанна (Поммера). Завдяки цим рішенням частково знімалось напруження серед вірних та демонструвалась лояльність до урядів новоутворених національних держав, що сприймали структури РПЦ як видимий рудимент Російської імперії.

Проте найзаплутанішою виявилась ситуація на іншій західній імперській околиці – у новопосталій Республіці Польща. Єпископат, що переважно складався з росіян (за декларованою самоідентифікацією станом на 1917 рік), вимушений був знаходити компроміс з владою католицької країни, паралельно лавіруючи між інтересами основних груп вірних (українців та білорусів, власне росіяни складали мізерну меншість серед православних у II Речі Посполитій)¹¹. Згідно з присягою, що її давали православні владики, вони зобов’язувались “не делать ничего противного интересам польского государства, имея в виду его благо и пользу; порученных моему попечению православных научать послушанию властям польским «Господа ради» (I Петра, II, 13) воспитывая их добрыми христианами и честными гражданами польского государства”¹². Для демонстрації дотримання цієї обіцянки багатьом з них доводилось виявляти чудеса пристосуванства, “згадувати” одні деталі своєї біографії та “забувати” інші. А також зважувати, де і за яких обставин варто декларувати ту чи іншу “складову” своєї ідентичності.

¹⁰ А. СТАРОДУБ, ‘Борьба за церковную самостоятельность 1917–1921 годов та участь в ній єпископів-українців’, *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, К., 1998, т. 3, с. 565–584.

¹¹ Згідно з даними загального перепису населення 1931 року, на території Польщі проживало 4 мільйони 442 тисячі українців, 990 тисяч білорусів, 707 тисяч “тутейших” (білоруське та українське населення Полісся з нечіткою національною свідомістю) і лише 139 тисяч росіян. Див.: H. CHALUPCZAK, T. BROWAREK, *Mniejszości narodowe w Polsce (1918–1995)*, Lublin, 2000, s. 21–22.

¹² *Archiwum Akt Nowych. – Zespół “Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego w Warszawie”* (dalej – AAN. – MWRiOP), sygn. 1024, k. 34–35.

У цій публікації ми розглянемо особливості національної самоідентифікації єпископату Православної церкви в Польщі на початку 1920-х (до визнання її автокефалії Вселенським Патріархатом у листопаді 1924-го року), а також окремих кандидатів на архієрейство (архімандритів Смарагда (Латишенкова) та Тихона (Ляшенка)), які з тих чи інших причин не отримали архієрейських кафедр у Польщі.

Джерельною базою публікації, насамперед, є матеріали, що відклались в архівах польських владних структур (насамперед – Міністерства ісповідань та народної освіти), а також емігрантських організацій (зокрема – уряду Української Народної Республіки), публікації в тогочасній пресі та пізніші спогади.

Формальний відлік самостійного існування Православної митрополії в Польщі починається з моменту призначення польським урядом на Варшавську кафедру архієпископа Георгія (Ярошевського). Цей ієрарх, разом зі ще двома єпископами – Діонісієм (Валединським) та Пантелеймоном (Рожновським) – 16 вересня 1921 року підписав звернення до Міністра ісповідань та народної освіти, в якому декларувалась підтримка ідеї автокефалії Православної церкви в Польщі за умови отримання на це згоди від Московського Патріарха Тихона (Беллавина)¹³. Остаточню ж на шлях автокефалії Православна митрополія стала після рішення Собору єпископів 14–15 червня 1922 року, прийняте також трьома єпископами – окрім митрополита Георгія та архієпископа Діонісія “за” таке рішення проголосував єпископ Александр (Іноземцев)¹⁴.

Звернемось до біографій архієреїв, що, стали, сказати б, – “фундаторами” Польської православної церкви¹⁵, а також тих, хто отримав архієрейські кафедри у її лоні у першій половині 1920-х років¹⁶.

¹³ AAN. – MWRiOP, sygn. 959, k.1 (оригінал звернення).

¹⁴ Ibid., k. 4–5 (оригінал постанов Собору єпископів 1922 року). Детальний огляд внутрішньочерковних подій початку 1920-х років див.: M. BENDZA, *Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii*, Białystok, 2006.

¹⁵ Не враховуємо єпископів, що були усунуті польським урядом з кафедр у 1922 році і вислані за кордон: Слевферія (Богоявленського) (архієпископ Литовський та Віленський, його єпархія лише частково входила до складу Польщі), Володимира (Тихоницького) (єпископ Гродненський, певний час визнавався урядом в якості тимчасового керуючого Варшавською єпархією, але потім це визнання було відкликано), Сергія (Корольова) (його повноваження як єпископа Бельського ніколи не визнавалися польською владою).

¹⁶ Православна митрополія в Польщі складалась з Варшавсько-Холмської, Волинської, Віленської, Поліської та Гродненської єпархій.

Георгій (Ярошевський)¹⁷. Владика Георгій походив з подільського священницького роду. Закінчив Київську духовну академію (1897). Під час навчання, як засвідчив Олександр Лотоцький, Ярошевський входив до дуже умовного “українофільського” кола студентів¹⁸, однак у подальшому (аж до 1918 року) ніколи публічно не демонстрував своєї прихильності до українства.

Лютнева революція 1917 року застала Високопреосвященного Георгія на Мінській кафедрі¹⁹. Його учень та біограф, єпископ Александр (Іноземцев) писав пізніше, що він був “призван на Минскую кафедру со специальным заданием умиротворения паствы, сглаживания религиозно-национального антагонизма, чего ему, при свойственной ему исключительно мудрой тактичности, вскоре же удалось достичь в полной мере”²⁰. Документи з архіву Святійшого Синоду, однак, свідчать про дещо інше. Як впливає з Доповідної записки З’їзду білоруських громадських діячів Обер-Прокурору Св. Синоду від 18 квітня 1917 року²¹, архієпископ Георгій діяв точно так само, як і більшість його попередників, у тому числі й стосовно білоруського національного руху. Зокрема, в архієрейському посланні до священників Мінської єпархії від 2 квітня 1917 року читаємо наступне:

“Не только со стороны католического духовенства нужно ждать опасностей. Её нужно ожидать, и он уже отчасти идёт со стороны политических польских деятелей через так называемый «Белорусский комитет». В этом комитете командуют поляки, внушая белорусам, что они не «росийски» (русские), откуда, пожалуй, можно заключить, что белорусы народ более близкий полякам, чем русским и их исконной религией не есть православие. Мы должны внушать, что белорусы – отрасль великого русского народа, о чём свидетельствуют и язык, и история и религия”²².

Протягом наступного року єпископ, однак, переглянув своє бачення концепту “триєдиного русского народа”. В архіві Міністерства іс-

¹⁷ Георгій (у миру – Григорій Антонович Ярошевський) (1872, Подільська губернія – 1923, Варшава), першоієрарх Православної церкви в Польщі з вересня 1921 по лютий 1923 рр.

¹⁸ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, ч. 1, Варшава, 1930, с. 106.

¹⁹ Огляд ситуації в Мінській єпархії в період перебування на її чолі Георгія (Ярошевського) див.: Ф. Кривонос, священник, *Минская епархия в период революционных потрясений 1917 года и во время немецкой и польской оккупации Белоруссии (до марта 1921 г.)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minds.by/article/157.html>

²⁰ АЛЕКСАНДР, ЕПИСКОП, ‘Высокопреосвященный Георгий (Ярошевский), митрополит Варшавский и всей Православной церкви в Польше (биографический очерк)’, *Вестник Православной митрополии в Польше*, 7–8 (1923): 10.

²¹ РГИА, ф. 797, оп. 86 (4 стол, 3 отделение), д. 73, л. 1.

²² *Ibid.*, л. 4.

повідань Української Держави зберігся лист мінської “Просвіти”, в якому її керівництво повідомляло про допомогу, що її надавав цій українській організації архієпископ Георгій²³. 9 липня 1918 року міністр ісповідань Української Держави Василь Зінківський направив спеціального листа з подякою владиці за його підтримку українців на території Білорусії²⁴.

Цікаві обставини, за яких Ярошевський вперше відкрито задекларував свою національну позицію. Вони були пов’язані з конфліктом, що виник між ним та єпископом Кременецьким Діонісієм (Валединським) щодо управління тими повітами Мінської єпархії, що увійшли до складу Української Держави. Планувалося, що вони мають увійти до нової, Поліської єпархії, а до того моменту опікуватися церковним життям на цих територіях було доручено вікарію Волинської єпархії²⁵. Архієпископ опротестував це рішення, у тому числі й перед українським урядом. Його листи до Міністерства ісповідань (з 1919-го – міністерства культів) були власноруч написані українською мовою. В одному з них, від 17 січня 1919 року, він підкреслив: “Я сам українець родом й маю певну думку, що моє керування церковним життям цих повітів не буде ворожим та некорисним для Української церкви та Української республіки”²⁶.

Нова самоідентифікація, втім, не завадила архієпископу Георгію прийняти призначення на Харківську кафедру (в якості тимчасового керуючого) від створеного при Добровольчій армії Вищого церковного управління Південного Заходу Росії²⁷. Разом з залишками цієї армії владика емігрував, й, у підсумку, опинився в Італії. Саме звідти його й було запрошено до Польщі.

Українськими істориками висловлювалось припущення, що на вибір польського уряду вплинула інформація про українське походження колишнього Мінського архієпископа. Автор історії Православної церкви у міжвоєнній Польщі Олекса Купранець, зокрема, відзначив:

²³ В. Ульяновський, *Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського)*, К., 1997, с. 136.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1071, оп. 1, спр. 75а, арк. 3–4.

²⁵ А. Стародуб, ‘Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 року: автономія канонічна і фактична’, *Студії з архівної справи та джерелознавства*, К., 2000, т. 4, с. 179–182.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 21, арк. 24.

²⁷ А. Стародуб, ‘Православна Церква у Польщі 1918–1922 років: “українська складова” юрисдикційних конфліктів (за матеріалами фонду міністерства ісповідань УНР)’, *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, К., 1999, т. 4, с. 343–350.

“Він був українець родом, яких в тому часі було багато, що не мали попросту нагоди виявити свою приналежність до українства [...]. Поляки дуже хитро поступили, віддаючи архієпископові Юрієві управління церквою, бо знали, що це викличе фермент серед самої ієрархії та вірних.

[...] Правда поляки робили це доцільно, бо сподівалися, що призначення українця на голову Церкви з’єднають собі симпатії найчисленнішої групи православних українців”²⁸.

Документи, що збереглися в архіві Міністерства ісповідань та народної освіти, не дають підстав для подібних тверджень. У довідках про особу Ярошевського, що їх збирав польський уряд напередодні запрошення до Варшави, жодним чином не згадується його національність (як би “за визначенням” він вважався росіянином). Акцент робився зовсім на інший момент – перевірялось чи не було в його біографії фактів, що їх можна було потрактувати як антипольську чи антикатолицьку діяльність²⁹. Окрім того, початково йшлося лише про дозвіл архієпископу прибути до Польщі для управління тією частиною Мінської єпархії, що опинилась у межах цієї держави³⁰. В одному з перших листів до польського уряду (12 червня 1921 року) Георгій засвідчив, що, у випадку надання йому такого дозволу він обіцяє, “что никогда не позволит себе выступать против Польши и Польского правительства, как равно унижать католическую религию”³¹.

Втім, хоча національність владики не відіграла жодної видимої ролі в його призначенні, вона мала значення для його подальшого позиціонування. За однією з версій, Георгій “розумів значення національного елементу в житті Православної церкви, і в митрополичих покоях не раз відбувалися мирні, братерські обмірковування потреб Церкви з представниками нашої інтелігенції. Ось це останнє й створювало, між іншим, нерозумних ворогів небіжчикові серед тих, хто призвичаївся дивитися на українців, як на матеріал для винародовлення”³².

Враховуючи нетривалий час перебування митрополита Георгія на чолі Православної церкви в Польщі, важко оцінити, наскільки послідовним він був у своєму прагненні дати більшу свободу національним елементам у церковному середовищі.

²⁸ О. КУПРАНЕЦЬ, ‘Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр.’, *Записки Чину Святого Василя Великого*, т. 2, Рим, 1974, с. 7–10.

²⁹ AAN. – MWRiOP, sygn. 1003, k. 25. Повідомлення відділу безпеки Новоградського воєводського управління від 19 травня 1921 року.

³⁰ G. PELICA, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin, 2007, s. 91.

³¹ AAN. – MWRiOP, sygn. 1003, k. 257.

³² ‘Блаженний пам’яті митрополита Юрія’, *Духовна Бесіда*, 3 (1925).

Наприклад, серед документів Генерального штабу, під грифом “*ścisłe tajne – tryzmać pod zamknięciem*”, збереглася доповідна записка про капеланську службу в польській армії. У цьому документі, підготовленому 22 січня 1925 року – вже після смерті митрополита, його було названо “піонером українізаційного руху” в Православній церкві: “Митрополит Георгій, який, будучи з походження українцем та противником Москви, в період свого керівництва Церквою, систематично на Волині українізував церкву православну і не зважаючи на погрози, на вільні парафії призначав українців”³³.

Авторів записки, однак, важко визнати компетентними експертами. По-перше, Георгій не керував Волинською єпархією, а отже ніяк не міг призначати священників будь-якої національності на вакантні парафії. По-друге, не все так однозначно й у справі преференцій для українців на капеланські посади. Дійсно, на початку 1920-х років майже всі православні капелани у польському війську були українцями³⁴. Проте на їхнє призначення вплинуло не так походження, як той факт, що серед священників-росіян та білорусів не знаходилося відповідних кандидатів (йдеться про досвід капеланства та вільне володіння польською мовою)³⁵.

Суперечливою є інформація про прихильне ставлення владики Георгія до українських політичних організацій. Не мають, зокрема, документального підтвердження дані про те, що владики робив пожертви на виборчу кампанію українських кандидатів на виборах до Сейму та Сенату у листопаді 1922 року³⁶. Натомість відомо про рішення Св. Синоду від 11 грудня 1922 року, згідно з яким, прем'єр-міністру та маршалкам Сейму та Сенату повідомлялось: “оскільки нечисленні православні депутати та сенатори, що входять до складу органів законодавчої влади (з них лише одна особа в духовному сані), не мають від Православної церкви ніяких повноважень, а отже їх виступи в справах Православної церкви в Польщі та її управління, як кожного окремо та і групові, не мають вважатись за голос Православної церкви, а є лише судженнями та думками приватного характеру”³⁷.

³³ AAN. – MWRiOP, sygn. 988, k. 21.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 3, спр. 10, арк. 117–117зв.

³⁵ AAN. – MWRiOP, sygn. 1236, k. 17. У той же час Військове міністерство стверджувало, що “жоден з наявних в польській армії капеланів не вважається українцем і ніяких справ, зв'язаних з цим не підтримує і підтримувати не може, оскільки підставовими наказами Військового міністерства з армії усунуто будь-яку політику, як в сенсі партійному, так і в національному” (AAN. – MWRiOP, sygn. 1236, k. 19–20. Лист до Міністерства ісповідань та народної освіти від 12 січня 1925).

³⁶ І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. IV, ч. 2, К., 1998, с. 26.

³⁷ AAN. – MWRiOP, sygn. 991, k. 4.

У той же час немає однозначної відповіді на питання, наскільки польський уряд насправді довіряв митрополиту. На користь того, що там були побоювання щодо можливого бажання Ярошевського стати самостійною фігурою на політичній шахівниці II Речі Посполитої, свідчить затягування з вирішенням питання про надання владиці польського громадянства. Позитивного рішення з цього питання так і не було прийнято до самої смерті Високопреосвященнішого Георгія³⁸.

Доволі обережним був митрополит і в спілкуванні з представниками уряду УНР, які перебували у Польщі. Міністру ісповідань Івану Огієнку не вдалося зав'язати активного листування з митрополитом – на відміну від 1918-го року той не надто охоче йшов на подібні контакти³⁹. Однією з причин цього було небажання давати додаткові приводи для доносів недоброзичливців – як до польського Міністерства ісповідань, так і до Патріарха. У підсумку, інформацію про діяльність Варшавського митрополита Огієнка отримував за посередництва посольства УНР у Варшаві⁴⁰.

Як впливає з повідомлень українських дипломатів, митрополит намагався підкреслити свою рівновіддаленість від усіх емігрантських організацій. Виявлялось це в тому, що він запрошував для неформальних бесід (“за чашечкою гербати”) одночасно і представників місії УНР, і активістів “Русского комитета”⁴¹. Щоправда, під час однієї з таких розмов він не стримався і на заяву українських дипломатів про те, що його паства на 80% українська, сказав, що “настільки українська, що навіть в «Російському комітеті» є українці”⁴².

Отже, частково можна погодитись з твердженнями окремих дослідників, що Георгій (Ярошевський) не цурався свого українського походження⁴³. Але прослідкувати це можливо за якимись незначними епізодами,

³⁸ AAN. – MWRiOP, sygn. 1026, k. 313.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 94, арк. 64–67; ‘Лист професора І. Огієнка митрополиту Юрію (Ярошевському), 16 березня 1922 р.’, *Пам’ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Огієнка): 1907–1968*, К., 2001, т. 2, с. 183.

⁴⁰ Серед іншого Огієнку прошив посла УНР довідатись, чи не перейшли до Георгія права Київських митрополитів (лист від 11 лютого 1922 року) (ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 3, спр. 10, арк. 51). Дипломату далеко не одразу вдалося зустрітись з митрополитом та навести необхідні довідки – відповідь, в якій спростовуються припущення міністра, датована 20-м квітня 1922 року (ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 3, спр. 11, арк. 66).

⁴¹ Про російські емігрантські організації в міжвоєнній Польщі див.: Е. Робкова, ‘Русские в Польше в 20-е гг.’, *Российское Зарубежье. Итоги и перспективы изучения*, Москва, 1997, с. 16–18; Ю. Лабынцев, Л. Щавинская, *Православная литература Польши (1918–1939 гг.)*, Минск, 2001.

⁴² ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 11, арк. 13.

⁴³ А. ГУБАР, *Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви*, К., 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesna.org.ua/txt/gubara/XXst.html>.

коли це ніби “проривалось” крізь нашарування життєвого досвіду. Наприклад, у відповіді на закиди низки російських єпископів-емігрантів, що висловили своє невдоволення його діями на чолі Православної церкви в Польщі, владики не зміг обійти увагою мовну помилку опонентів. “В заметке «Ответ Св. Всероссийского Патриарха Тихона» автор, впадая в игривый тон и разъясняя, почему опасна в Польше автокефалия, ссылается якобы на следующее мудрое украинское изречение: «цілої паляниці враз не проглотити, а одрізаючи по кавалку, всю з’їси». Слова «проглотити» в украинском языке совсем нет, а есть «проковтнути». Как автор фальсифицирует украинский язык, так он фальсифицирует и всё положение церковных дел в Польше”, – підкреслив він⁴⁴.

Найбільш адекватно позицію митрополита, на нашу думку, описано у доповіді-рефераті секретаря дипломатичної місії УНР в Варшаві Павла Зайцева про церковні справи в Польщі (липень 1922)⁴⁵: “Він хоче всякою ціною повернути до себе довір’я польських урядових кол; усуває з катедр непримиренних і затятих русифікаторів [...]; не піднімає абсолютно національних питань і, хоча толерує українофільство Діонісія, якому ні в чому не заперечує, але сам абсолютно не хоче й не збирається боронити українські або білоруські національні інтереси; російського елемента він також не підтримує, бо росіяни найбільш можуть пошкодити його обережно-дипломатичній праці своїми спецефічними єдино-неділимчеськими настроями”⁴⁶.

Схожу оцінку зробило й польське міністерство ісповідань. “Що стосується митрополита Георгія, Уряд Польщі [...] може на нього повністю покластись, оскільки для нього вже неможливо повернутись до дружби з московським духовенством і єдиним виходом для нього є підтримка польської державності”, – відзначено в доповідній записці міністерства від 2 жовтня 1922 року⁴⁷.

Це ж саме пізніше стверджував і один з чиновників міністерства (Віктор Пьотрович), який підкреслював, що митрополит керував церквою в абсолютистському дусі, ігноруючи політичні та національні течії

⁴⁴ “Заграничные кликуши”. Ответ на выпущенный в Сремских Карловцах листок “Автокефалия православной церкви в Польше”, *Вестник православной митрополии в Польше*, 2 (1923).

⁴⁵ Далі – “реферат Зайцева”. Зайцев Павло (1866–1965) – український громадсько-політичний і культурний діяч, шевченкознавець. У 1921–1922 роках – секретар місії УНР у Варшаві.

⁴⁶ *ЦДАВО України*, ф. 1072, оп. 2, спр. 118, арк. 169–170.

⁴⁷ *AAN*. – *MWRiOP*, sygn. 1003, k. 135.

серед вірних та духовенства⁴⁸. Варто зауважити, втім, що сам уряд чимало доклався до того, щоб посилити суперечності між першоієрархом та значною частиною духовенства й мирян⁴⁹.

Діонісій (Валединський)⁵⁰. Попри те, що прізвище владики Діонісія звучить “на польський манер”⁵¹, він був етнічним росіянином⁵². Походив з муромської священницької родини. У 1900 році закінчив Казанську духовну академію, в якій захистив кандидатську дисертацію на тему “Идеалы православно-русского инородческого миссионерства”⁵³. На місіонерській ниві владиці довелося попрацювати лише одного разу, причому за дуже своєрідних обставин. У 1914 році він став першим православним архієреєм, який відвідав зайняту російською армією територію Галичини. Під його наглядом були здійснені й перші приєднання до Православ’я⁵⁴ (за це Діонісій отримав особливу відзнаку – панагію на Георгіївській стрічці)⁵⁵. Як пізніше, не без східства, згадував митрополит Євлогій (Георгієвський) (у 1914–1915 роках – керуючий церковними справами на окупованих територіях), навіть його шокувала готовність преосвященного Діонісія здійснювати місіонерські подорожі у супроводі жандармів⁵⁶.

⁴⁸ W. PIOTROWICZ, *Z zagadnień wyznaniowych w Polsce*, Wilno, 1929, s. 91.

⁴⁹ На цей момент звернув увагу отець Серафім Железнякович, який переглянув справи, пов’язані з депортацією з країни єпископів – противників автокефалії. У більшості випадків листи, в яких Георгій (Ярошевський) висловлював згоду на усунення цих владик, були написані через декілька днів після того, як уряд приймав остаточне рішення про цей крок. У той же час формально справа подавалась так, ніби влада діє на прохання митрополита. Див.: S. ŻELEŹNIAKOWICZ, ks., ‘Z historii Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–1939)’, *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, 3/4 (1982): 14–22.

⁵⁰ Діонісій (Валединський Костянтин Миколайович, 1876, Муром – 1960, Варшава). До 1921 року – єпископ Кременецький, керуючий Волинською єпархією, 1921–1923 – архієпископ Волинський, з лютого 1923 – першоієрарх Православної церкви в Польщі.

⁵¹ Припускаємо, що тут йдеться про так зване “семінарське” прізвище. Такі патроніми конструювались майбутнім священикам під час навчання в семінарії. Походять вони від латинських чи грецьких слів (наприклад – “Фортунатов” – від латинського “удача”, “Екземпларський” – від латинського “взірцевий”, “Гіляровський” – від грецького “веселий”). Латиною “Vale din” означає – “довго прощатись”.

⁵² Див. детальну біографію Діонісія: S. DUDRA, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa, 2010.

⁵³ Діонісій, ієромонах, *Идеалы православно-русского инородческого миссионерства*, Казань, 1901.

⁵⁴ Ю. ПАВЛИШИН, ‘Митрополит Діонісій і відродження Православної Церкви в Галичині’, *Его Блаженству, Блаженнейшему Дионисию, митрополиту Варшавскому и Вольнскому и всея Польши в день его юбилеев: 20-летнего епископства и 10-летнего митрополитства*, Варшава, 1933, с. 28–30.

⁵⁵ АЛЕКСЕЙ, АРХИЕПИСКОП, *К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего митрополита Дионисия (1923–1933)*, Варшава, 1937, с. 37.

⁵⁶ Євлогій (Георгиевський), митрополит, *Путь моей жизни*, Москва, 1994, с. 238.

У 1920-х роках Валединський болісно реагував на згадки про ці сторінки своєї біографії. Особливо неприємним було нагадування про те, що він був редактором “Холмского народного листка”, в якому друкувались брутальні антипольські та антикатолицькі відозви. Про цю “ахілесову п’яту” владики знали його опоненти. Зокрема, цитати з цього видання (насичені виразами на кшталт – “кургузый полячек”) наводились на “бунтівному” українському з’їзді в Луцьку у 1927 році⁵⁷.

У різні періоди своєї діяльності преосвященний Діонисій демонстрував різне ставлення до національних рухів у церкві, в першу чергу – українського⁵⁸. З одного боку, як це відзначив автор одного з пізніших панегіриків владиці, той “будучи русским, проявил широту взглядов к национальным требованиям других национальностей”⁵⁹. Однак у реальному житті ця “широта взглядов” обумовлювалась суто прагматичними міркуваннями.

Наприклад, “українофільство” Діонисія 1921–1922-го років може бути пояснене пошуком політичної підтримки з боку урядових структур УНР, сподіванням, що їх можна використати, з одного боку – як посередників для налагодження взаємин з польською владою, з другого – задля вигідного позиціонування в очах проукраїнськи налаштованого духовенства та мирян Волинської єпархії⁶⁰.

Листування єпископа з Міністерством ісповідань УНР засвідчує також, що той не виключав, за несприятливого перебігу подій (наприклад – якщо польський уряд відмовився б визнати його право займати кафедру), можливості виїзду до Канади. У цьому випадку йому гранично важливим було мати реноме “українофіла”. У посланні до віруючих у Канаді (від 21 серпня 1921 року), Діонисій писав: “Будучи майже єдиним єпископом

⁵⁷ А. Річинський, *Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі. Доклад, виголошений на українському православно-церковному з’їзді в Луцьку, 5–6 червня 1927 року*, Варшава, 1927, с. 12.

⁵⁸ Про динаміку національних процесів у житті Православної церкви в Польщі див.: Н. Стоколос, *Динаміка полонізації і українізації православної церкви в Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)*, Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11, НАН України, К., 1996; Н. Стоколос, ‘Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців’, *Український історичний журнал*, 59 (2005): 59–81.

⁵⁹ Е. ЛЕБЕДЕВ, ‘Значение юбилеев Блаженнейшего митрополита Дионисия для православного общества’, *Его Блаженству, Блаженнейшему Дионисию, митрополиту Варшавскому и Волынскому и всея Польши в день его юбилеев: 20-летнего епископства и 10-летнего митрополитства*, Варшава, 1933, с. 76–77.

⁶⁰ А. Кукурудза, ‘Єпископ Діонисій (Валединський) в міжконфесійних колізіях 1918–1921 рр.’, *Матеріали Восьмої Міжнародної наукової конференції “Церква – наука – суспільство: питання взаємодії” (26–28 травня 2010 року)*, К., 2010, с. 24–26.

українського народу в тій стороні, де опинились брати наші з Великої України, я почував себе повинним як можна ближче підійти до духу й життя українського люду і жити його радощами і печалями. Все що тягарем лежить на людях моєї української пастви, великою тугою відбивається й на моїм серці”⁶¹. Валединський не міг самостійно написати цей текст, оскільки ані на той момент, ані пізніше, не оволодів українською (як він зізнавався в 1925 році – “украинский язык я знаю только теоретически”⁶²).

Наскільки “інструментарно” єпископ ставився до національного питання можна проілюструвати на прикладі іншої історії. Надсилаючи до міністерства копії листування з іншими архієреями, зокрема – свій протест проти скликання церковного з’їзду у Варшаві, він своєрідно “редагував” їхній зміст, додаючи слова “украинский”, “украинская” перед, відповідно, “паства”, “народ”. В оригіналах, звісно, цих уточнень не було⁶³.

У своїх виступах перед духовенством єпархії він також уникав термінології, притаманної його листуванню з українським міністерством. На Почаївському з’їзді духовенства (3 жовтня 1921 року) він говорив про “родную украинско-русскую народность”⁶⁴. Щоправда, при цьому Діонісій підтримав можливість поступової українізації богослужіння, рішення про яку було прийнято на цьому з’їзді⁶⁵.

У подальшому, особливо – після обрання митрополитом (у лютому 1923 року), Валединський дистанціювався від українських кіл. У розмовах з місцевими урядовцями він чітко відмежовувався від українського руху⁶⁶, а серед його листів до Міністерства ісповідань та народної освіти Польщі є звіти про успіхи у переслідуванні прихильників українізації. Наприклад, у листі від 4 лютого 1924 року, він відзначив, що: “Православний монастир в Мельцях також відомий мені як колишній осередок українізації, але на даний момент він, значною мірою, зліквідований”⁶⁷.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 94, арк. 4.

⁶² “Комиссия для перевода Св. Писания и богослужебных книг на украинский язык при Св. Синоде Православной Церкви в Польше”, *Воскресное чтение*, 23 (1925): 361.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 118, арк. 143–144зв.

⁶⁴ AAN. – MWRiOP, sygn. 999, k. 139.

⁶⁵ “Особенного внимания заслуживает отношение Владыки Дионисия к одному из пожеланий Волынского съезда – украинизации. Будучи уроженцем коренной России Владыка Дионисий проявил всю ясность своего ума, когда отнёсся к этому вопросу со всей широтою своего мировоззрения, решительно высказавшись за возможность украинского богослужения [...] Делалось это не по политическим соображениям, а диктовалось его широким взгладом на жизнь, его искренним убеждением, что всякий народ имеет неоспоримое право говорить, писать и молится на своём родном языке” (АЛЕКСЕЙ, АРХИЕПИСКОП, *Op. cit.*, с. 39–40).

⁶⁶ AAN. – MWRiOP, sygn. 987, k. 79–80 (Звіт старости м. Хелм А. Дембіцького про перебування в місті митрополита Діонісія (20 вересня 1923 року)).

⁶⁷ *Ibid.*, k. 303.

Втім, попри показову лояльність і виконання всіх вимог влади, Діонісій не отримав з її боку повної довіри. Йому було також доволі важко зімітувати “полонофільство” (взагалі, єдиною “ниточкою”, що хоч якось пов’язувала його з Польщею, було те, що він був двоюрідним небожем архієпископа Варшавського Єроніма (Екземплярського))⁶⁸. Показовою в цьому сенсі є характеристика, яку дав владіці Люблінський воєвода (26 вересня 1924 року):

“Він є особою повністю чужою для польських державницьких кіл, та ще й при цьому зовсім пасивною щодо завдання сконсолідування спільною працею та спільною метою всіх сил в суспільстві, задля досягнення найвищих якостей моральних, національних та державних. Одним словом, це типовий представник того механістичної системи унормування життя, яка так фатально тяжіла над Польщею в минулому”⁶⁹.

Пантелеймон (Рожновський)⁷⁰. За батьківською лінією єпископ Пантелеймон походив з польського дворянського роду. До революції 1917 року цей момент особливо не афішувався, і чи не вперше про нього згадують саме у контексті підписання Рожновським листа до Патріарха Тихона з проханням благословити автономне існування Православної церкви в Польській державі. За версією архімандрита Віталія (Максименка), польські урядовці зіграли на національних сентиментах владики, і в такий спосіб “виманили” його підпис⁷¹.

Документального підтвердження цьому немає. У будь-якому випадку Пантелеймон не скористався можливостями, що відкривалися б перед ним у випадку, коли б він задекларував “повернення до коріння”. Після того, як у червні 1922 року єпископ виступив проти автокефалії Православної церкви в Польщі, його було усунуто з кафедри та відправлено до Мелецького монастиря. Єдиний відомий нам документ, в якому Рожновський апелює до свого походження – звернення до Міністерства

⁶⁸ АЛЕКСЕЙ, АРХІЄПІСКОП, *Op. cit.*, с. 22. Архієпископ Єронім займав Варшавську кафедру у 1898–1905 роках. Похований у церкві Св. Йоана на Вольському православному кладовищі у Варшаві.

⁶⁹ AAN. – MWRiOP, sygn. 987, k. 72.

⁷⁰ Пантелеймон (Рожновський Павло Стефанович, 1867, Кострома – 1950, Мюнхен). У 1921 році – єпископ Двінський, 1921–22 роках – єпископ Пінський та Новогрудський. З 1922 – відсторонений від управління.

⁷¹ Віталій, архим., *Как введена автокефалия в Польше (историческая записка)*, Новый Сад, 1923, с. 4 (за копією: AAN. – MWRiOP, sygn. 1027, k. 104–109).

ісповідань та народної освіти (6 листопада 1923 року). У власноручно написаному польською мовою листі він, зокрема, повідомив:

“Мій батько був поляком та католиком і його останки поховані на кладовищі Св. Росса в Вільно. Майже два роки прошу владу через Ковельське староство про визнання за мною польського громадянства і зараз прошу про те саме, одночасно прохаючи про видання мені паспорту або посвідчення біженця”⁷². До листа було додано копію довідки, засвідчену юристом Олександром Рожновським (двоюрідним братом єпископа) про те, що Пантелеймон (у миру – Павло) дійсно є сином Стефана Рожновського⁷³.

Інформації щодо ставлення преосвященного Пантелеймона до національного питання дуже мало, оскільки він був неправлячим архієреєм та виявляв мінімальну активність. Владиці було надано польське громадянство, що убезпечило його від депортації з країни разом з іншими архієреями – противниками автокефалії⁷⁴. Наскільки можна судити з виступу на судовому процесі по справі про вбивство митрополита Георгія (26 вересня 1924 року), владика вважав, що Православна церква в Польщі є репрезентанткою російського народу. “Деятельность митрополита Георгия [...] была похожа на деятельность одного из Христовых учеников – предателя. Кроме того, она была и антигосударственной, ибо препятствовала мирному сожительству русского и польского народов”⁷⁵, – підкреслив, зокрема, він.

Александр (Іноземцев)⁷⁶. Уродженець Тобольської губернії, етнічний росіянин Александр (у миру – Микола) Іноземцев потрапив до Польщі разом з Георгієм (Ярошевським). Він був учнем Ярошевського у Санкт-Петербурзькій духовній академії і саме владіці Георгію завдячував своєю кар’єрою. Навіть після смерті останнього преосвященний Александр не “вийшов з тіні” свого покровителя і не продемонстрував якоїсь самостійної позиції щодо ключових питань (у тому числі – й національного) життя митрополії.

У вже цитованому рефераті Зайцева описані контакти українських діячів з єпископом у період після його призначення на Пінську кафедру.

⁷² AAN. – MWRiOP, sygn. 1026, k. 387.

⁷³ Ibid., k. 388.

⁷⁴ В. Цыпин, прот., *Православная Церковь в Польше между первой и второй мировой войной* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orthedu.ru/ch_hist/hi_rpz/10084pra.htm.

⁷⁵ ‘Дело об убийстве митрополита Георгия’, *За Свободу!* (Варшава, 1924, 27 сентября).

⁷⁶ Александр (Іноземцев Микола Іванович, 1887, Тобольська губернія – 1948, Мюнхен). 3 4 червня 1922 року – єпископ Люблінський, 1922 – єпископ Пінський та Бєлєвський.

На думку автора документа, “він толерантно ставиться до всього українського, але і психологічно, і в силу традиції нашим бути не може”⁷⁷.

Алексій (Громадський)⁷⁸. “Архиепископ Алексей, в миру Александр Громадский, сын псаломщика, уроженец Холмщины, окончил Киевскую Духовную Академию и до первой мировой войны был весьма деятельным сотрудником тогдашнего епископа Холмского Евлогия и по своим политическим убеждениям был крайне правым русским националистом. В возрожденной Польше он оказался в лагере националистов украинских”⁷⁹, – так охарактеризовано владика Алексія в нарисі “Православная церковь в Польше и её автокефалия” Олександра Світича.

Дійсно, протоіерей Олександр Громадський, який з 1908 року служив у Холмській єпархії, не міг публічно сповідувати якісь інші погляди, окрім російських націоналістичних. У 1914–1915 роках він був одним з функціонерів Церковного управління архієпископа Євлогія⁸⁰, яке займалось “наверненням” у православ’я галицьких греко-католиків, у 1916–1918 роках перебував у Москві, разом з евакуйованими Холмськими єпархіальними інституціями. Отож перші вияви “українофільства” майбутнього архієрея не можуть бути датовані раніш, аніж 1918 роком.

Так чи так, але протягом двох–трьох наступних років отець Громадський успішно створив собі імідж “щирого українця”. При врученні жезла після єпископської хіротонії (3 вересня 1922 року) митрополит Георгій (Ярошевський) зробив особливий акцент на цьому моменті:

“Як єпископ, ти будеш проходити своє служення тут, на Волині, серед українського народу. Це добрий, здібний до високих ідеальних переживань народ, що особливо поетично відчуває красу Божого світу і Бога, і серед нього єпископське служення може бути особливо корисне і спасенне. Цей народ легше, ніж який інший, приваблювати до Бога й приєднувати до спасіння. Особливо це має бути осяжне для тебе, як рідному цьому народові не тільки по вірі, але й по крові. Твоє знання народної мови є могутнім засобом впливу на цей нарід [...] Тим більше треба сказати, що ти вже давно працюєш серед цього народу як пастир, педагог і

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 118, арк. 169–170.

⁷⁸ Алексій (Громадський Олександр Якович, 1882, Холмська губернія – 1943, Волинь). З 3-го вересня 1923 року – єпископ Луцький, вікарій Волинської єпархії. Пізніше – єпископ Гродненський.

⁷⁹ А. Свитич, ‘Православная церковь в Польше и ее автокефалия’, *Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917–1950. Сборник*, Москва, 1997, с. 120.

⁸⁰ Евлогий (Георгиевский), *Op. cit.*, с. 240–241; E. PAŁCZYŃSKI, *Prawosławie w Galicji w swiatle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914–1915*, Lwów, 1918, s. 17.

адміністратор. Ти вивчив усі верстви того народу й віки: духовенство, інтелігенцію й простий народ; дорослих людей, молодь і дітей”⁸¹.

Українофільство Громадського не залишилось непоміченим польськими урядовцями. Попри те, що владика у спілкуванні з ними не забував акцентувати увагу на тому, що в його жилах тече польська кров, на загал вони його сприймали як українського націоналіста. Зокрема, автори доповіді Міністерства закордонних справ про ситуацію в Православній церкві в Польщі (9 жовтня 1922 року) обурювались самим фактом архієрейської хіротонії Алексія:

“Незрозуміло в який спосіб став Луцьким єпископом архімандрит Алексій (Громадський). Це в будь якому випадку є просто фатальним вибором. Цей чоловік, хоча й має вищу освіту, не вирізняється високим рівнем культури, а також всією душею відданий справі українізації, в якій вже має багато заслуг”⁸².

А староста міста Кременець, у листі до Луцького воєводи (20 вересня 1923 року), відзначив:

“Єпископ Алексій зовнішньо є лояльний, вдає з себе скромного монаха, занадто часто згадуючи про своє польське походження, — а насправді є ворогом Польської держави. Амбітний інтриган, який не гребує жодними засобами, серед широких верств населення прагне виглядати українським самостійником, здійснює активну агітацію в цьому напрямку, і хоча був відірваний від Волині і відправлений до Гродно, підтримує сталі зв’язки з Волинню через православних парафіяльних священиків, серед яких має багато прихильників. На єпископів, членів Синоду, намагається впливати залякуванням, що Польща є «мильною бульбашкою» і що Волинь невдовзі увійде, як провінція, до Української Республіки, в зв’язку з чим не треба ставити на «польську карту»”⁸³.

Якщо в очах польської влади Алексій був затятим українським націоналістом, то для частини українських діячів щирість такої його позиції не була очевидною. Арсен Річинський⁸⁴, зокрема, так охарактеризував Громадського:

⁸¹ Цит. за: І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 22–23. Щоправда, цей текст, опублікований 1937-го року, є перекладом промови митрополита, виголошеної російською, а, отже, не варто виключати, що в оригіналі не настільки часто вживався прикметник “український”.

⁸² *AAN. – MWRiOP*, sygn. 1003, k. 133.

⁸³ *Ibid.*, sygn. 999, k. 225–226.

⁸⁴ Річинський Арсен (1892–1956) – український громадський, політичний і церковний діяч. У 1920-х – активіст руху за українізацію православної церкви на Волині.

“В складі сучасного єпископату єсть один архієрей, який «ще з 1918 року» ніби задекларував себе українцем – але його «предусмотрительно» вислали до неукраїнської єпархії. Найгірше, що якраз він був вдохновителем митрополита на найбільш ворожі виступи проти українського громадянства”⁸⁵.

Про етнічні “метаморфози” цього священнослужителя не раз згадували його недоброзичливці. Наприклад, під час судового процесу над Павлом Латишенковим (колишнім архімандритом Смарагдом) один з адвокатів, з іронією цікавився, яка з “іпостасей” є правдивою – чи то росіянина Александра Яковлевича Громадского, чи українця Олександра Яковича Громадського чи то поляка Aleksandra, syna Jakuba Gromadzkiego⁸⁶.

Антоній (Марценко)⁸⁷. Архієрейська хіротонія уродженця Одеси Антонія (в миру – Олександра) Марценка відбулася після смерті митрополита Георгія, однак переїхав він до Польщі за запрошенням Ярошевського. Сам факт протекції з боку митрополита над колишнім капеланом “Вооружённых сил Юга России” викликав обурення серед українських емігрантів. У рефераті Зайцева, наприклад, його було охарактеризовано як “україножера, бувшого протопресвітера і проповідника кутеповської армії”⁸⁸.

Як з’ясувалось пізніше, одним із мотивів, якими керувався покійний митрополит, запрошуючи до Варшави Марценка, було те, що той мав польське походження⁸⁹. Щоправда це не надто допомогло в адаптації до реалій II Речі Посполитої – навіть через три роки після переїзду Антоній не міг похвалитись вільним володінням польською мовою. У звіті Люблінського воєводи від 17 серпня 1925 року про зустріч з єпископом читаємо:

“Єпископ, пояснюючи в розмові [...] труднощі в перекладі своїх думок на польську мову, зазначив, що намагається не тільки добре говорити, але й думати польською, при цьому додав, що в його жилах окрім російської крові, він відчуває й кров польську, оскільки батько його, Францішек, походив з католиків та поляків”⁹⁰.

⁸⁵ А. Річинський, *Op. cit.*, с. 8.

⁸⁶ T. WRÓBLEWSKI, *Mowa w obronie Pawła Łatyszenki (archimandryty Smaragda) wypowiedziana w sądzie okręgowym w Warszawie 27-go września r. 1924*, Wilno, 1924, s. 17.

⁸⁷ Антоній (Марценко Олександр Францевич, 1887, Одеса – 1954, м. Тайшет, Іркутська обл., Росія). З 25 лютого 1923 року – єпископ Люблінський, вікарій Варшавсько-Холмської єпархії.

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 118, арк. 169–170.

⁸⁹ Див. напр.: В. Цыпин, прот., *Православная Церковь в Польше между первой и второй мировой войной*.

⁹⁰ AAN. – MWRiOP, sygn. 1025, k. 78.

Слабка польська та чутки про нетрадиційну сексуальну орієнтацію⁹¹, втім, в очах влади не були суттєвими недоліками Марценка. Це не могло переважити таку його “позитивну рису”, як “рішуче несприйняття українського руху”⁹².

Феодосій (Федосьєв)⁹³. Преосвященний Феодосій хоча й був урожденцем Чернігівщини, однак походив з російської родини, причому з регіону, населеного старообрядцями (Новозибківського повіту)⁹⁴. З якихось причин священноначаллям РПЦ Федосьєв вважався людиною компетентною в українських справах. Зокрема, у 1919 році Патріарх Тихон планував зробити його своїм представником у Соборі єпископів всієї України (de facto – екзархом)⁹⁵.

Обставини, за яких архієпископ Феодосій зумів утекти з СРСР у 1923 році до кінця не з’ясовані (за його власною версією він зумів “обхитрувати” спецслужби). У самій Польщі владика зайняв підкреслено лояльну позицію і щодо влади, і щодо політики очільників митрополії. Зокрема, він випустив спеціальне звернення до пастви, в якому виправдовував діяльність митрополита Георгія (Ярошевського).

“Люди, осуждающие церковную деятельность покойного митрополита Георгия, не учли того распада церкви, который свершился на наших глазах в России после того, как патриарх Тихон был устранён от управления церковного и заключен в тюрьму, а его власть перешла в руки живогерковников. Мы теперь только видим гибельные последствия для церкви этого грубого насилия над его главою, а митрополит Георгий предвидел их в самом начале этого насилия, и прервавши вовремя связь с Москвою, тем самым прекратил доступ в свою митрополию живогерковной заразы”⁹⁶, – відзначив архієпископ. Щодо позиції з національного

⁹¹ Про розслідування справи щодо звинувачень єпископа Антонія у гомосексуалізмі див.: Афанасий (МАРТОС), АРХИЕПИСКОП, *На ниве Христовой*, Буенос-Айрес, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fatheralexander.org/booklets/russian/na_%20nive_hristovoj_archb_athanasios.htm.

⁹² *AAN*. – *MWRiOP*, sygn. 1025, k. 79. За іронією долі, у більшості сучасних біографічних довідок вказується, що владика був українцем за походженням.

⁹³ Феодосій (Федосьєв Микола Іванович, 1864, Чернігівська губернія – 1943, Вільнюс). Архієпископ Віленський та Лідський з травня 1923 року.

⁹⁴ “Архиепископ Феодосий (биографические сведения)”, *Светлый путь. Сборник изданный к юбилею 25-летия епископского служения Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего Феодосия, Архиепископа Виленского и Лидского. 1903–1928*, s. 1., 1928, с. 5.

⁹⁵ РГИА, ф. 796, оп. 445, д. 784, л. 65–73.

⁹⁶ Феодосій, АРХИЕПИСКОП, *К пастырям и чадам церкви Виленской епархии*, Вильно, 1923, с. 3.

питання, то Феодосій уникав будь-якого чіткого позиціонування. Певною мірою це сталося з тієї причини, що владиці пощастило з кафедрою – серед православних Віленщини не було такої напруженої ситуації в цій сфері, як, приміром, на Волині.

Симон (Івановський)⁹⁷. Нам не вдалося відшукати документів, які б допомогли детально описати позицію цього архієрея (росіянина з Тульщини) на початку 1920-х. У деяких публікаціях він характеризується як людина, що мала “репутацію горячего русского патриота”⁹⁸, проте в період його перебування в юрисдикції Православної митрополії в Польщі він демонстрував цілковиту лояльність державній владі та відстороненість від діяльності російських емігрантських кіл. У той же час відомо про його активний опір навіть найменшим виявам українізації церковного життя на Волині⁹⁹.

Смарагд (Латишенков)¹⁰⁰. В українській історіографії утвердилась думка, що архімандрит Смарагд мав українське походження. Зокрема, на цьому наполягав Олександр Лотоцький. “Московська еміграція в Польщі не могла подарувати митрополиту Юрію звільнення тутешньої православної церкви з-під влади московського патріярха і розвинула несамовиту агітацію проти митр. Юрія; заготований таким чином, архімандрит Смарагд (з походження таки землячок – Латишенко) трьома стрілами з револьвера убив його”¹⁰¹, – писав він¹⁰¹.

Проте це твердження є помилковим – родина Латишенкових (Латишенків?)¹⁰² була білоруською, а сам він, під час судового процесу¹⁰³ на-

⁹⁷ Симон (Івановський Семен Васильович, 1888, Тульська губернія – 1966, Вінниця). З квітня 1924 року – єпископ Кременецький, вікарій Волинської єпархії.

⁹⁸ В. Цыпин, *Протоиерей, Православная Церковь на Украине в годы немецкой оккупации (1941–1944)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mgarsky-monastery.org/kolo-kol.php?id=571.

⁹⁹ В. Борщевич, ‘Архієпископ Чернігівський автономної церкви Симон (Івановський) в житті і праці’, *Сіверянський літопис*, 4 (2009): 52–58.

¹⁰⁰ Смарагд (Латишенков Павло Антонович, 1885, Литовська єпархія – після 1935, Чехословаччина (?)). У 1921 році – кандидат на кафедру єпископа Дубенського, вікарія Волинської єпархії. У 1922 номінований на єпископа Слущкого, вікарія Мінської єпархії.

¹⁰¹ О. Лотоцький, *Op. cit.*, с. 106.

¹⁰² Питання щодо того, яке написання прізвища є автентичним (“Латишенко” чи “Латишенков”) остаточно не з’ясоване. З одного боку, в списках СПБДА він значиться як “Латишенков” (Див.: *Выпускники Санкт-Петербургской (с 1914 – Петроградской) духовной академии 1814–1894, 1896–1918 гг.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/spbda.html>), проте польське громадянство він отримав як “Латишенко”.

¹⁰³ Про процес див.: S. MILEWSKI, ‘Ciemne sprawy międzywojnia’, *Detektyw*, 8 (2001) 34–35; А. Стародуб, ‘Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенком (архімандритом Смарагдом)’, *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, К.; Хмельницький, 2002, т. 8, ч. II, с. 151–177.

звав себе “білорусом, польським громадянином”¹⁰⁴. Польське міністерство внутрішніх справ навіть проводило розслідування щодо можливих зв’язків Смарагда з бойовиками білоруських націоналістичних організацій. Контактів такого ґатунку довести не вдалося, натомість поза всяким сумнівом було те, що до умовного “кола друзів” архімандрита входили помірковані білоруські діячі. Наприклад, згідно з повідомленням від Білостоцького воєводи (13 лютого 1923 року), 8 січня 1923 року Смарагд разом з В’ячеславом Богдановичем¹⁰⁵ взяв участь у церковній службі у церкві містечка Волковиськ. У проповіді, що її виголосив Смарагд, підкреслювалась необхідність триматися православної віри, оскільки православних білорусів хочуть позбавити їхньої віри та національності¹⁰⁶.

Про свої білоруські корені Латишенков “згадав” аж на початку 1920-х. До того він позиціонувався як активний російський націоналіст¹⁰⁷. Заради справедливості варто відзначити, що на відміну від багатьох волинських та холмських панотців-українофобів¹⁰⁸, архімандрит Смарагд цілком спокійно сприйняв вимоги української влади щодо необхідності українізації діловодства (в архівах збереглися україномовні бланки очолюваної ним Холмської духовної семінарії). Не зафіксовано також його заперечень щодо рішень, спрямованих на розширення вживання української мови в богослужінні. Отже твердження окремих українських дослідників, що архімандрит “не зміг розмежувати вірність святому православію від вірності російському месіанізму” видаються дещо перебільшеними¹⁰⁹.

Цілковиту лояльність він демонстрував (принаймні – публічно) й до польської влади. Латишенков скористався з можливості отримати по-

¹⁰⁴ ‘Дело бывшего архимандрита Смарагда’, “*За свободу!*” (Варшава, 1923, 17 ноября).

¹⁰⁵ Богданович В’ячеслав (1878–1939 (?)) – громадський діяч, сенатор II Речі Посполитої (1922–1928). Був прихильником білорусизації православної церкви на етнічних білоруських землях, однак зі збереженням підпорядкування білоруських єпархій Московському патріарху. Див. його програмну статтю ‘Православная церква на Беларусі’ (1922) (*Белорусская думка XX стагоддзя. Філасофія, рэлігія, культура*, укладання, прадмова і апрацаванне Ю. ГАРЫНСКАГА, Варшава, 1998, с. 281–286).

¹⁰⁶ AAN. – MWRiOP, sygn. 1027, k. 92.

¹⁰⁷ В. Борщевич, ‘Русофільство, чорносотенні переконання Волинського православного духовенства першого двадцятиліття XX ст.’, *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету*, вип. 24. Історія, Дрогобич, 2009, с. 256.

¹⁰⁸ *Ibid.*, с. 250–263.

¹⁰⁹ В. Борщевич, ‘На манівцях російської ортодоксальної ідеології: архімандрит Смарагд (Латишенков)’, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського держ. гум. ун-ту: збірник наукових праць*, вип. 13, Рівне, 2008, с. 250.

льське громадянство (необхідні для цього документи йому допоміг набутти архієпископ Єлевферій (Богоявленський))¹¹⁰. Отож версія, що “відношення митрополита Юрія до національних потреб віруючих – між іншим – і керувало рукою вбивці – «єдинонеділимця» і вірного уклінника ідеї «обрусіння» народніх мас”¹¹¹, не має фактичного підґрунтя.

Натомість очевидним було небажання митрополита допустити єпископську хіротонію особи, на яку він не зміг би мати ніякого впливу: хоча Ярошевському вдалось добитись від Патріарха номінації Смарагда на білоруську кафедру за межами Польщі, однак не існувало жодних гарантій, що той добровільно виїде з країни¹¹². У той же час, хоча у польського уряду ще з 1920-го року були сумніви щодо “благонадійності” архімандрита, його не могли вислати з країни з огляду на отримане польське громадянство¹¹³.

Тихон (Лященко)¹¹⁴. Колишній професор Київської духовної академії архімандрит Тихон (Лященко) був одним з кандидатів на архиєрейську кафедру в Варшавській митрополії. Збереглося два листи (обидва датовані 2-м липня 1922 року) митрополита Георгія до Міністерства ісповідань з проханням дозволити хіротонію Тихона та гарантіями щодо його лояльності¹¹⁵.

У цей же період з Лященком контактували представники українського уряду. У рефераті Зайцева зафіксовано, що під час розмови архімандрит “назвав себе «малоросом» і сказав, що народився на Воронежчині і до 15-ти років говорив «тільки по малоросійськи»”. Тихон задекларував,

¹¹⁰ В. СЕРАПИНАС, СВЯЩЕННИК, *Православная Церковь в Литве в межвоенный период (1918 г. – 1939 г.)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.orthodoxy.lt/index.php/where,history;sub,mezvoen>.

¹¹¹ ‘Блаженній пам’яті митрополита Юрія’, *Духовна Бесіда*, 3 (1925).

¹¹² Митрополит Георгій сподівався, що уряд у цьому випадку допоможе вислати опонента за кордон. У своєму листі до Міністерства ісповідань (2 жовтня 1922 року) він писав: “Маю честь повідомити Міністерство, що виконуючий обов’язки настоятеля парафії Біловезької, Волковиського повіту Гродненської єпархії, отець архімандрит Смарагд був номінований Патріархом Московським, як то випливає з листа Патріарха до мене від 27 вересня цього року, на єпископа Слущького, вікарія Мінської єпархії. Оскільки отець архімандрит номінацію ту прийняв і до цього часу від неї не відмовився, прошу про полегшення йому подорожі до Слущька, як місця його постійного проживання” (*AAN*. – *MWRiOP*, sygn. 1027, s. 87).

¹¹³ Див.: А. СТАРОДУБ, ‘Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенком (архімандритом Смарагдом)’, с. 157–159.

¹¹⁴ Тихон (Лященко Тимофій Іванович, 1875, Воронежська губернія – 1945, Карлсбад). У 1922-му році – кандидат на кафедру єпископа Гродненського.

¹¹⁵ *AAN*. – *MWRiOP*, sygn. 960, k. 83–84.

що не є противником богослужіння українською мовою і відмежувався від митрополита Євлогія (Георгієвського), який мав стійку репутацію українофоба. “Що ж до його українських політичних переконань, то треба сказати, що їх немає. Він «общерос», з культурою нашою добре не знайомий і найбільше, що від нього можна сподіватись, – це, що він не пошкодить українській праці, якби така велась на Гродненщині”, – відзначено у документі¹¹⁶. Цікаво, що під час розмов з представником уряду УНР, архимандрит жодним словом не згадав про свою активну участь у церковному житті України за часів Гетьманату Скоропадського¹¹⁷. Це дозволяє припустити, що панотець Тихон набагато краще орієнтувався в політичних справах, аніж намагався це продемонструвати співбесідникам.

У підсумку, замість Гродненської в Польщі, Тихон отримав кафедру єпископа Берлінського у Російській православній церкві за кордоном. Однією з причин (хоча й не основною) з яких це сталося, було те, що польський уряд засумнівався у декларованій аполітичності цього священнослужителя. Зокрема, в довідці посольства Польщі в Німеччині (17 грудня 1924 року), надісланій у Міністерство ісповідань, підкреслювалось, що Тихон (Лященко) близький до російських монархічних кіл¹¹⁸.

За оцінкою Мірослави Папежинської-Турек (авторки найбільш ґрунтовної монографії з історії Православ'я та державно-церковних відносин у II Речі Посполитій), після 1918 року Православна церква в Польщі відроджувалась у дореволюційних формах, але, при цьому, справа її національного обличчя не була наперед вирішеною. На користь російського характеру церкви говорила традиція, проте опиралась вона на російську меншину – найменш чисельну, слабку, та ще й таку, що сповідувала анахронічні політичні погляди. Теоретично, більші шанси мали білоруський та український рухи, з огляду на широку суспільну базу та тісний зв'язок з розвитком національної та політичної свідомості населення. Однак “ці національні рухи, (особливо – український) – [...] приховували в собі, з точки зору державної влади, загрозу сепаратизму. [...] У цій складній ситуації могло здаватись, що з точки зору утримання єдності держави найменш небезпечним було збереження російського характеру церкви. «Русскость» в умовах незалежної польської держави та політич-

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 118, арк. 170.

¹¹⁷ Див. наприклад, ‘Записку о требованиях Украинской церкви к правительству’ (Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 216, оп. 1, спр. 83, арк. 1–8). Тихон (Лященко) був одним з її авторів.

¹¹⁸ AAN. – MWRiOP, sygn. 960, k. 61.

них змін у Росії, – для якої Православ'я в Польщі втратило те значення, що воно його мало колись, – не становила жодної загрози. Церква ж, зберігаючи свій попередній характер, не мала шансів на перетворення на впливову політичну силу”¹¹⁹. Саме в таких “рамках”, заданих державою, й доводилось самовизначатись вищому православному духовенству.

На першому етапі організаційного становлення Православної митрополії в II Речі Посполитій її очільники ще намагались вести якусь гру, використовуючи щире чи удаване “українофільство” (чи, як в окремому випадку архімандрита Смарагда – “білорусофільство”), апеляції до свого польського походження і т. п. речі. Отже, певним спрощенням є твердження, що у цей період “на чолі Православної церкви у Польщі знаходились архієреї, які почали своє служіння ще в царській Росії і були прихильниками російської національної традиції”¹²⁰.

Однак достатньо швидко виявилось, що державну владу вони влаштовують саме в якості “росіян”, незалежно від реального етнічного коріння. А отже жодних кар’єрних переваг згадки про предків не даватимуть, швидше навпаки – створюватимуть або привід для підозр у зв’язках з відповідними політичними рухами національних меншин (у випадку підкреслення українського чи білоруського походження), або даватимуть підставу для звинувачень у лицемірстві/ренегатстві (при згадках про польське). Окрім всього іншого, в руках уряду був інструмент, за допомогою якого він маніпулював православним єпископатом, – питання про надання польського громадянства. З усього вищого духовенства на нього, за правом походження, могли претендувати лише декілька осіб (Алексій (Громадський), Пантелеймон (Рожновський) та Смарагд (Латишенков)). Проте навіть отримання громадянства не гарантувало, у випадку підозр у нелояльності, від усунення з кафедр.

¹¹⁹ М. PAPIERZYŃSKA-TUREK, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918–1939)*, Warszawa, 1989, s. 304.

¹²⁰ Я. Міроновіч, ‘Праваслаўная царква ў палітыцы Польскай дзяржавы (1920–1932 гг.)’, *Российские и славянские исследования*, вып. II, Минск, 2006, с. 73.

Наталя Солонська

ХЛІБНА НИВА УКРАЇНСТВА НА КАНАДСЬКІЙ ЗЕМЛІ:
СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ХЛІБОРОБСЬКИЙ СВІТ
(по сторінках іммігрантських видань)

Актуальною проблемою для сучасної вітчизняної науки, історії слов'янського селянствознавства є дослідження історії селянської ментальності канадського українства в контексті слов'янського хліборобського світу; українського хліборобства в Канаді як етносоціального феномену; ролі українського селянства в історії України, що проживає поза батьківщиною, в збереженні національної ідентичності свого народу.

Відтак, метою статті є: сприяти розв'язанню проблеми змін менталітету та світогляду селянина-іммігранта (українця-слов'янина) внаслідок інших для нього – навколишнього середовища, зокрема, природного та англومовного, і незвичних: сільськогосподарської технології, агротехнічного процесу; дослідити динаміку коливання “кардіограми” свідомості українського хлібороба в Канаді, що спричинило формування його нового етнопсихологічного портрету.

Новизна пропонованого наукового дослідження полягає в тому, що ми підходимо до зазначених проблем з позицій методології соціальної історії: здійснюємо спробу запропонувати своєрідну модель діаграми зміни бачення, адаптації звичного, закладеного століттями світосприйняття, світогляду, філософії українського іммігранта, оскільки інша форма сільськогосподарського виробництва спричинила й нову форму мислення, свідомості представників української спільноти, їх світосприйняття.

Хліборобство – унікальне соціальне явище. Саме “поняття «традиційне хліборобство»¹ включає і такий ряд атрибутивних елементів, як культ землі, магія слова, магія предмета. Це те, що становило світоглядну систему українського трудівника. Світоглядні уявлення давнього хлібороба відігравали визначну роль в агровиробничому процесі”². Зі своїми

¹ Б. Винар аналізує розвиток **хліборобства** і сільського господарства в Київській Русі. Про систему хліборобства і знаряддя обробки ґрунту, сільськогосподарські культури. (Принагідно також згадаємо, що при археологічних розкопках знайдено горох, віку, сочевицю. Про горох згадується в *Руській Правді*. З технічних культур були поширені льон і конопля. Є згадки про городи. В них вирощувалася капуста, ріпа, мак, огірки, буряки, редька, морква, цибуля, часник, хміль. Сливи, яблука, груші, вишні – все називалося овоцями). Б. Винар, ‘Розвиток української економічної думки в Київській Русі’, *Український історик*, 1–2 (29–30), рік 8 (1971): 16–28; 1–2 (37–38), рік 9 (1972): 72–88; 3–4 (39–40), рік 10 (1973): 84–99; 1–3 (41–43), рік 11 (1974): 23–48.

² ‘Традиції хліборобства’, *Українське народознавство: навчальний посібник*, К. (Знання), 2006, с. 261.

світоглядними усталеними уявленнями й з'явилися в канадських преріях українські селяни.

Для них роль життєстверджуючої константи століттями відігравав одвічний “моральний кодекс”, за яким селянин “мав діяти у першу чергу як хлібороб”, залишаючи незмінною свою “хліборобську свідомість”³. Перефразовуючи Е. Дюркгейма, український пахар-сіяч створив “свою мораль, свою релігію, свою техніку”⁴. Для українця – то була мораль хлібороба, а її стрижнем – хліб.

За І. Франком, “основа його (хлібороба. – Н. С.) цілого світлого майбутнього, основа тієї самотньої безгрішної праці, а також як джерело таких людських взаємин, які мусять спиратися на добровільну послугу одній людині другій, тобто, взаємин, які мають найменше місця для людської сваволі саме тому, що тут всі, як один, неминуче підкоряються непорушній і непереможній силі землі”⁵.

Застосовуючи до хліборобства як соціального явища слова Е. Дюркгейма, підкреслимо, що це “спільне відчуття” землі спільнотою людей, їх відповідальності перед нею, перед родиною і суспільством⁶.

Проблемам етнопсихології, її еволюції, особливостям ментальності різних соціальних груп присвячено наукові праці антропологів, етнографів, демографів, істориків, соціологів, філософів тощо. Це доробок таких учених, як: А. Бандурка, А. Баронін, Ю. Бромлей, В. Вундт, Г. Гачев, С. Килимник, П. Гнатенко, М. Гримич, О. Губко, Л. Гумільов, А. Гуревич, В. Крисько, О. Кульчицький, Н. Лебедева, Г. Лебон, С. Лур'є, А. Львовичкіна, І. Мірчук, А. Надчаджян, В. Павленко, М. Пірен, Ю. Присяжнюк, І. Рибчина, В. Сніжко, В. Сухарев, С. Талпін, І. Франко, Д. Чижевський, К. Г. Юнг, В. Янів, М. Ярошевський та ін.

Їх ідеї проєктуються і на сегмент канадсько-українського селянства. У цьому контексті досліджується й традиційний світогляд українства; його мікрокосм і макрокосм, сакральний світ, світобудова⁷.

³ М.Є. МАКСЮТА, *Вступ до філософії: навчальний посібник для студентів вищих аграрних навчальних закладів*, К. (Національний аграрний університет), 2000, с. 30.

⁴ Э.Д. ДЮРКГЕЙМ, *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*, пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана, Москва (Канон), 1995, 352 с. – (История социологии в памятниках).

⁵ І. ФРАНКО, ‘Влада землі в сучасному романі’ [в:] І. ФРАНКО, *Твори: в 20-ти т.*, т. 19, К. (Держполітвидав), 1956, с. 94.

⁶ Э.Д. ДЮРКГЕЙМ, *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*.

⁷ Наприклад: А.М. БАНДУРКА, В.А. ДРУЗЬ, *Етнопсихология*, Х., 2000; М.В. ГРИМИЧ, *Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія)*, К., 2000; О. ГУБКО, *Психологія українського народу*, К. (Задруга), 2003; А.М. ЛЬВОВИЧКІНА, *Етнопсихологія: навч. посіб.* К. (МАУП), 2002; В.М. ПАВЛЕНКО, С.О. ТАГЛІН, *Етнопсихологія: навчальний посібник*, К. (Сфера), 1999.

Сталість ментальності українського селянина, найі того, який опи-
 нився в іншому соціальному середовищі, не можна не зрозуміти, якщо
 не звернутися до української історії. Ці іммігранти прибули до Канади зі
 “священної країни хліборобів”, де “початкове хліборобство на Півден-
 ному Бузі, Подністров’ї. Нижньому Подніпров’ї відоме з кінця мезоліту –
 початку неоліту”, а “вироснування злаків посідало чільне місце серед
 інших видів господарських занять” і “створилися багаті народні традиції
 у плеканні зернових культур”⁸.

Здавна в Україні “основна людність була хліборобською. Господа-
 рювали на перелогах і на постійних полях, знали ярину й озимину, сіяли
 майже все те збіжжя, що й тепер, а саме: жито, пшеницю, овес, ячмінь,
 просо тощо. <...> Мали всі потрібні хліборобські знаряддя: плуги з ле-
 мішками, рала, борони, коси, серпи, граблі, заступи, лопати. Хліб скла-
 дали в снопи, сіно – в копиці. Мололи в млинах, чи на ручних жорнах.
 Орали волами чи кіньми”⁹. Цей звичний за століття реманент українські
 селяни воліли б мати й на чужині. Однак лише одиницям із них удалося
 привезти з собою деяке сільське знаряддя. Та й канадські прерії із суво-
 рим кліматом потребували іншого, ніж на батьківщині, оброблення грун-
 тів. Кліматичні умови диктували пристосування до нових технологій
 рільництва, знарядь праці, внесення добрив, сівки, догляду за сільсько-
 господарськими культурами, процесу жнив.

Щоб стимулювати еміграцію і населення Заходу, Канада слідувала
 за прикладом США і Земельним актом домініону від 1872 р. зробила дер-
 жавні землі доступними переселенцям за зовсім невелику ціну. Терито-
 рією, сприятливою для фермерів, сільського господарства була, зокрема,
 провінція Онтаріо¹⁰.

Однак не всі піонери залишилися селянами. Через брак коштів для
 заснування власного господарства¹¹, обійстя, частина переселенців зму-
 шена була вдатися до незвичних заробітків: йти на копальні, будівництво

⁸ В.Ф. Мицик, *Священна країна хліборобів. Міста й селища Трипільської цивілізації у Міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць*, К. (Пульсари), 2006, с. 59, 99; В.Ф. Мицик, *За законом світового ладу. Трипільська цивілізація і світогляд українського народу*, К. (МАУП), 2007. 328 с.

⁹ М. Славинський, *Історія української України*, Укр. технічно-господарський інститут, курс, ч. 81 (1947): 18. – (На правах рукопису, № 10).

¹⁰ М. ПЕТРОВСЬКИЙ, ‘Онтеріо – провінція різноманітностей’, *Народний Глюстрований Ка-лендар Канадійського Фармера на Рік Переступний 1940* (Winnipeg, Канадійський фар-мер, 1940): 109–113.

¹¹ Л. БІЛЕЦЬКИЙ, ‘Господарювання українців у Канаді’ [в:] Л. БІЛЕЦЬКИЙ, *Українські піонери в Канаді, 1891–1951*, Вінніпег (Ком. українців Канади), 1951, с. 16–18.

залізниці, чужі ферми, вантажні роботи тощо¹²; ставати елементом іншого повсякдення. Відбувся пріоритет соціальної реальності над індивідуальною реальністю (за Е. Дюркгеймом).

Канада має на рік від 117 до 130 безморозних днів, враховуючи й дні із заморозками. Та земля в цій країні надзвичайно родюча, тому факхівці шукали вихід зі становища. Рішення віднайшли Вільям Саундерс та його два сини – Чарльз і Персі. Для цього вони почали схрещувати пшеницю українського походження “з усіма гатунками ярої пшениці майже цілого світу, що швидко ростуть. У 1906 р. вони одержали очікуваний результат. Пшениці дали назву “Маркус”. Вона дозріває за 120 днів, “відповідно до півсоння”¹³. Основу відіграла привезена з Галичини в 1890 р. українська пшениця. Саме її канадські агрономи прилаштували до канадських кліматичних умов і дали їй назву “Ред Файф”.

До Канади, в імміграцію, “везли із собою у вузлику пшеницю”¹⁴...

“Український нарід, – зазначає інженер-агроном Ф. Онуфрійчук, – дав для канадійського хліборобства дарунок в постаті української пшениці завдяки якій, через схрещування, витворено різні сучасні гатунки ярих пшениць. Завдяки цим пшеницям господарське обличчя Канади (З’єднаних Держав), себто майже половини земної кулі, основно змінилось”¹⁵.

То була “яра пшениця з високим стеблом, дуже видатна, але вражлива на морози. Постало питання: як добути таку пшеницю, щоб вона скоро росла, рано дозрівала і не була вражлива на морози, себто – щоб вона мала всі свої спадкові властивості, відповідні для канадійських умо-

¹² М. Попович, ‘Фармерський рух в Канаді’, *Ілюстрований робітничо-фармерський календар на переступний рік 1928*, ред. П. Бляєв [та ін.], Вінніпег (Робітничо-фармер. вид. т-во), 1928, с. 307–324.

¹³ Ф. Онуфрійчук, ‘Українська пшениця – прабабка канадських пшениць’, *Рідна Нива*, Вінніпег, 1956.

¹⁴ О. Домбровський, ‘Ранньоісторичні передумови постання Київської Русі’, *Український історик*, 1–2 (53–54), рік 14 (1977): 5–37.

Пшениця відома на українських землях ще з часів трипільської культури і рештки зерен пшениці знайдено при розкопках пам’яток скитського періоду саме на Середньому Подніпров’ї.

Пізній неоліт – Трипільля прийнято О. Домбровським за точку відліку наукового підґрунтя щодо прарусько-українського автохтонізму та етногенного процесу. Про автохтонів свідчать компактні поселення трипільських племен – хліборобів з їхніми господарствами на Правобережжі, Поділлі та Подністров’ї. Не виключається, що відбулося змішання крові між трипільцями й носіями шнурової кераміки, які з часом перейшли на скотарсько-хліборобський спосіб життя. Це підтверджує опис хліборобських племен, здійснений Геродотом. Хліборобський спосіб життя осілого населення впливав вирішально на цілу економіку країни: “На землях України схрещувалися різні економічні шляхи й культурні впливи між Сходом і Заходом, Північню прибалтійської полоси й середньоземноморсько-чорноморським Півднем” (с. 27).

¹⁵ Ф. Онуфрійчук, ‘Українська пшениця...’

вин. Власне цих властивостей треба було надати українській пшениці, не зменшуючи її доброї якості – великої видатності). У Канаді тепер запроваджено цілий ряд інших пшениць: «Рудій», «Прелюд», «Престон», «Гарнет», «Редмен», Сендрик»¹⁶.

Перші поселенці в Канаді з України – орачі, сіячі, хлібороби, які привнесли в соціальну культуру країни проживання свої історичні традиції. “Вийшов сіяч сіяти...” (Мф, 13, 3; Мк. 4, 3; Лк. 8, 5), український селянин-іммігрант, у канадські прерії.

“Еміграцію осідлого хліборобного народу могли спричинити тільки великі економічні та політичні катаклізми, які не давали надій на виживання. Утворюючи невеликі колонії, українські люди утверджували на чужих територіях свій спосіб життя, свою мову, моральні засади, релігію”¹⁷.

Причини імміграції українських іммігрантів першої хвилі полягали не тільки в край злиденному існуванні, національних утисках з боку влади, повної безперспективності життя, а й у тому, що в психології селянина жила думка, яка ніяк не могла реалізуватися. Однак не вмирала надія мати свій шмат землі, бути його господарем; була висока оцінка хліборобської праці, її необхідності не тільки для власної родини, а й взагалі для суспільства; своєї людської гідності. Це пізніше підтримувало духовні потенції іммігрантів, давало їм сили для подолання важкої фізичної праці під час опанування і підкорення диких прерій, що й стали для переселенців втіленням власної мрії про свою хліборобську долю.

Під впливом факторів природного середовища змінюються й особливості формування культурно-естетичної генонеми (спадкової інформації, носія своєрідного коду національного світогляду) національного світогляду іммігрантів¹⁸.

“Землеробський чинник у ментально-світоглядній системі українських селян”¹⁹, хліб як система цінностей, як підґрунтя харчування та об-

¹⁶ Ф. Онуфрійчук, ‘Українська пшениця...’.

¹⁷ Р.В. Кюнцл, ‘До історії української еміграції в Канаду (перший етап еміграції)’, Міністерство освіти і науки України; Національний університет “Львівська політехніка”; Міжнародний інститут освіти, культури та зв’язків з діаспорою. Конгрес “Діаспора як чинник утвердження Держави Україна у міжнародній спільноті. 17–20 червня 2008 р.”, Л., 2008.

¹⁸ Н. Кочура, ‘Культурно-естетична генонема українського національного світогляду’, *Освіта і управління*, 4 (2010): 115–122.

¹⁹ Ю.П. Присяжнюк, *Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм*, МОН України, Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького; науково-дослідний інститут селянства; Наукове товариство істориків-аграрників, Черкаси (Відлуння – Плюс), 2002, с. 13.

рядовості, запорука добробуту, моральності народу²⁰ залишилися непахитими і в новій країні проживання. Зіграв свою позитивну роль консерватизм ментальності українського селянина, що є рисою його народної психології. Відзначимо при цьому прозорливість В. Вундта²¹.

Роки виснажливої праці в перші роки імміграції відбито переселенцями в багатьох їх споминах, інтерв'ю, надрукованих у канадських журналах, календарях-альманахах, газетах, у працях науковців з історії українців Канади, де часто і логічно вчені та журналісти використовували для фіксації історичних моментів методологію усної історії²².

У статтях, повідомленнях, начерках і т. д., надрукованих в українських зарубіжних виданнях, порушуються такі теми, як: хліб – ідеал добробуту, моралі, як альтернатива голоду; хліб: буденний, обрядовий, панцизняний; насущний: використання хліба в українських обрядах і звичаях; хліб-сіль на рушнику; українські обрядові хліби; хліборобські мотиви в календарній обрядовості українців, зокрема у весняній; хліборобська ідеологія в контексті ментальності українського народу, за вчительським хлібом; заповіді українського хлібороба; народні традиції випікання хлібу (сьогодні дедалі більше викликає інтересу в широких колах канадського суспільства); цінності хліборобського світогляду; хліборобська ідеологія; надія як хліборобський героїзм; хліборобські династії українців Канади; новий рід хлібного збіжжя; хліборобська Україна; не одним хлібом; хліборобська Канада тощо. Архетип хлібу в контексті біблійної семіосфери тощо. Автори: Р. Бергин, В. Гордієнко, А. Зюбровський, Т. Конончук, В. Конопка, А. Крушельницький, С. Павлюк, С. Симко, С. Стеценко, І. Филипчак, І. Франко та ін.

Порушені на сторінках іммігрантських видань теми дають можливість дослідити динаміку традиційного світогляду українців-переселенців та висоту амплітуди їх етнопсихологічної константи.

Передумови, причини імміграції, останній день на рідній землі відбито в спогадах очевидців за дуже схожими сюжетами. Один із них описано видатним українським письменником В. Стефаником у шедеврї “Кам'яний хрест”.

Інший сюжет. Т. Кобзей на все життя запам'ятав, як перед від'їздом біля нього навкруги стояли “заплакані рідні, сусіди, близькі і далекі”. Прощалися з ним ніби на віки. “Біль, наче кліщами, здавив серце”²³.

²⁰ Т.І. Конончук, *“Літше моє, неже наше”*. Хліб як ідеал добробуту, моралі народу та альтернатива голоду в традиційних зразках фольклору, К. (Твім-інтер), 1998, 124 с.

²¹ В. Вундт, *Проблеми психології народів*, пер. с нем., Москва, 1912.

²² Н.Г. Солонська, “Спомини українських іммігрантів до Канади як книга-літопис вітчизняної історії”, *Вісник Книжкової палати України*, 11 (2019): 41–47.

²³ Т. Кобзей, *На тернистих та хрещатих дорогах: спомини з півсторіччя в Канаді*, т. 1, Scranton (Narodna Volya), 1972, с. 15.

Українські піонери пригадують, що в перші роки в Канаді жили нужденно, “харчувалися також нужденно, але краще, як в старому краю”²⁴. Типова і згадка про тяжку роботу на чужій фермі, що починалася зовсім рано і закінчувалася дуже пізно. “Темп праці – інтенсивний у порівнянні з тим”, який був удома²⁵.

Першими, хто зміг подолати шлях зі Старого Краю до Канади, купивши квиток в один кінець, були Іван Пилипів і Василь Єлиняк. Їх спогади відбито в багатьох публікаціях. Головне здивування піонерів – безмежжя необробленої і непідготовленої до хліборобства землі. На ній переселенців чекали довгі зими, незвично коротке літо. Дешеві землі було потрібно розчистити. Переселенцям для оброблення канадський уряд виділяв ліси, чагарники. З наданої в користування площі (не менш як одна десята наділу), необхідно було привести в стан, здатний до землеробства, за рік. Першопроходці корчували дерева, осушували болота. “Українське слово «корчі» міцно ввійшло в словниковий запас кількох поколінь канадських українців. Його вони й досі тут вимовляють майже без акценту” (за М. Марунчаком).

Символічно, що до Канади Іван та Василь прибули саме **в жнива**. Перше місце їх роботи – громада менонітів²⁶. Заробили на знаряддя праці (першої необхідності) і кілька волів.

Свої відчуття від перебування на канадській землі, на українській околиці, де опинився “за шматком землі” передає наприклад, Д. Кобринський. У його пам’яті закарбувалося виснажливе фізичне навантаження, яке потребувалося від нього “при будові краєвого збіжжевого сипанця”²⁷, що мав містити один і півмільйона бушлів пшениці²⁸, а під гору належало тягнути цемент візками, що гоїдалися під ногами²⁹. Довелося попрацювати й на паровій молотильні. До неї вісім коней возило снопи. Дивувала машина, що сама укладала снопи на вози. Була вона доволі продуктивна і обмолочувала багато збіжжя за день. С. Калинович згадує, як

²⁴ Т. Кобзей, *Op. cit.*, с. 15.

²⁵ П. Кравчук, *Без недомовок. Спогади*, К.; Торонто (Літературна Україна), 1995, с. 25.

²⁶ Меноніти переселилися до Канади в 1874–1876 рр. з південної Росії. Батьківщиною їх є Німеччина. Вони були звільнені на 100 років від військової повинності. Але коли в другій половині XIX ст. в Росії була введена загальна військова повинність, то частина їх емігрувала до Канади, де вони отримали землі в південній Манітобі і пізніше в Саскачевані. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://04.com.ua/amerika/2832-kanada-group.html>; Меноніти – меншина, що майже зникла з історичної пам’яті (<https://www.radiosvoboda.org/a/880061.html>).

²⁷ Сипанець (діал.) – комора, приміщення для зберігання зерна.

²⁸ 1 буш. = 60 фунтів = 27,216 кг (<http://www.proagro.com.ua/reference/measures/>).

²⁹ Д. Кобринський, *За куском землі: спогади і спостереження*, s. l. (Zip Instant Printing), 1980, с. 63, 104–108.

³⁰ С. Калинович, ‘Мої піонерські спомини’, *Календар “Канадського Фармера” на 1953*, Вінніпег, 1953, с. 51–56.

“навесні купив плуг, борони, трохи зорав поля, посіяв”. Утім, брак дощів призвів до того, що збіжжя не могло добре рости. Вродилося мало, але ми привикли бути жити надією” (підкреслено нами. – Н. С.)³⁰.

До речі, значення слова “збіжжя” розтлумачує відомий канадсько-український учений Я. Рудницький. Він наголошує, що “український нарід з давен давна хліборобський, разом з хліборобською культурою витворив своєрідну й багату хліборобську термінологію (слівню). Й ця слівня торкається в однаковій мірі способів та приладів до управи ріллі, як і родів хліборобських рослин, окрему увагу заслуговують назви збіжжєвих рослин, перед усім слово «збіжжя». <...>. Це слово було терміном і для того, що ми сьогодні називаємо «житом» і для проса, і для «пшениці», і для «вівса», «ячменю» і т. д. Все це разом називали первісно «житом»”. Далі вчений зазначає: “коли в такій хліборобській країні, як Україна, чи іншій слов’янській землі, основний масток був у тому, що родиться на полі, передусім у збіжжю, то слово перейняло на себе значіння “збіжжєві рослини” і витиснило первісну назву для цього «жито» <...>”³¹.

У виданні “Ілюстрований календар «Українського Голосу»” на 1937 рік (річник 20, Вінніпег, 176 с.). В публікації: М. Адамовська ‘Початки в Канаді’ типова для українських піонерів картина споминів: “Мама скопали грядку землі і засіяли пшеницю, яку привезли в вузлику з рідного краю, поливаючи щодня ту пшеничку своїми сльозами. <...> Ми з мамою взялися за корчування <...>. Потім почали копати <...>. Одну милю від нас жив сусід румун, який зробив собі маленькі жорна. Восени, як та пшениця дозріла, мама її дбайливо до одного колосочка зібрали, стерли, вичистили (було її з вісім фунтів), висипали в мішечок і відправили мене на ті жорна”³². Коли переселенці трохи “піднялися”, то запрошували когось із сусідів для допомоги, щоб молотили пшеницю ціпами. “По молоченню зробили на бички ярмо, зладили борону, плуг <...>. Пшеницю жали серпами, а овес тато косили косою з грабками. Коли обробленої землі побільшало, то «мусіли купити байндер. У ту «гірку годину» бідність була така, що діти, ходячи в школу, у взутті замість шнурків використовували солому”³³.

Деякі переселенці привезли із собою і знаряддя праці. Зокрема, вище зазначені жорна – один “із поважних відтінків фермерського про-

³⁰ Я. Рудницький, ‘Походження і значіння слів “збіжжя” і “жито” (з матеріалів до пояснюального словника української мови)’, *Календар “Канадійського Фермера” на 1957*, Вінніпег, 1957, с. 166–167.

³¹ М. Адамовська, ‘Початки в Канаді’, *Ілюстрований календар “Українського Голосу” на 1937 рік*, річник 20 (Вінніпег 1937): 94.

³² *Ibid.*, с. 97–98.

³³ М. Марунчак, *Історія українців Канади*, т. 1, передмова від видавництва, Вінніпег (Українська Вільна Академія Наук в Канаді), 1968, с. 95.

мислу. Був це своєрідний хатній млин поселенця. Жорна були збудовані за зразками млинової механіки: два камені трощило зерно, з якого поставала мука, погінною силою при жорнах була людська рука. Коли були жорна в господарстві, була мука і круга, а це були важливі харчеві засоби українських піонерів. Камінь на жорна мусів бути спеціального гатунку і треба було вміло його вложити та пакувати. Без знання цієї штуки можна було тільки знищити продукт. Оповідують у споминах піонери, щодо появилось перша жорна в українській колонії, там вони вже не переставали молоти. Сусіди, ближчі і дальні, чекали в черзі. Був добрий звичай не брати за роботу жорен жодної нагороди”³⁴.

Крім змін у сільськогосподарських технологіях, у житті та побуті українських піонерів сталися й інші зміни. Трансформувалося функціонально-семантичне навантаження обрядових приписів, які супроводжували процес випікання хліба вдома. Сьогодні навіть випечений господинею хліб має суто канадську форму – не схожі на старобатьківські й борошно, посуд для тіста.

Для випікання в піонерські часи українці використовували печі, розташовані на дворі, чи всередині житла. Для всадження і виймання хліба – доморобні лопати, для вигрібання попелу – коцюби³⁵. Невдовзі з’явилися фабричні печі – виникла потреба в інших формах для випікання, що були зроблені з простої чи емальованої жести.

Попри всі складнощі життя, українські іммігранти ретельно зберігали свої національні традиції. От як описує культ хліба в українському весіллі Г. Мироненко: “Хліб у його віруваннях і традиціях займає найголовніше місце: це овіяна легендами, природна Богом дана людині святість Віри й надії, життя й оновлення. З хлібом ідуть відвідати хворого, породільницю, з хлібом приходили на похорони, з хлібом приходили на вікові домовини, або й посівали зерном дорогу, несли покійника на цвинтар”³⁶. З хлібом йшли у гостини, відвідини, а господарі на відході обдаровували їх своїм хлібом. У Великий піст один хліб із дрібочком солі сім тижнів постійно лежав на заслоненому скатертю столі (т. зв. “молитовний хліб”. Частину його святости разом із Паскою, а потім обділивши ним при святочному столі родину, решту роздавали худобі. Так само було на Свят-Вечері. Молитовний хліб брали зо столу й накривали ним поставлену на покуті кутю, а на Водохреща, покропивши цей хліб свяченою водою, так само роздавали його худобі”³⁷.

³⁴ М. Лісова, ‘Традиції випікання хліба в українців Альберти (1900-і – 1930-і рр.)’, *Народна творчість та етнографія*, 5 (1991): 22.

³⁵ Г. Мироненко, ‘Культура хліба в українському весіллі’, *Віра й культура*, 4 (1957): 30.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*, с. 31.

Перед батьками присягали “на хліб”, урочисто його цілючи. Не менш важливу роль відігравав хліб і в символіці та обрядах українського весілля. На сватання – йшли з хлібом. Запрошених на весілля обдаровували шишками, а батьків молодих – калачами, які й символізували традиційно-вінчальний хліб – коровай, головний весільний атрибут, вінець-корона, символ хлібу.

“Культ короваю у весіллі – кульмінаційний культ хліба, що в такого хліборобського народу, як український, є цілком природним. Процес урочистого ламання короваю та обдарування ним усіх присутніх і навіть тих, хто не ще міг бути на весіллі, символізував родове єднання”³⁸. До речі, походження слова коровай від слова корона не доведено.

В. Плав’юк у своїй книзі “Приповідки” подає цілий ряд висловлювань народної мудрості про хліб. Наведемо деякі з них: Без хліба нема обіда. (*Хліб це підставовий корм в Україні.*); Бог би тебе хлібом побив. (*Жартовливе прокляття. Щоб у тебе ніколи хліба не brakло*); Відрізану скибку хліба не ліпиш до купи. (*Зраненого серця не загоїш*); До готового хліба, найдеться губа (*На придбане добро знакомиється хто-будь*); Коли б, Бог, хліб був не забрав, то був би я і гадки не мав. (*Коли б град не вибив був збіжжя, то я й не журився б*); Ліпше хліб з водою, як пиріг з бідою (*Ліпше пісна страва хоч і бідна, як роскоші з лихою жінкою*); На Бориса-Гліба берися до хліба. (*Свято Бориса і Гліба 6-го серпня, це крайня пора жнив, збирати збіжжя*); Наплюю я багачу, як я свій хліб змолочу (*Я вже обійдуся без помочі багача, як мій хліб буде змолочений*); На Поділлі хліб по кіллі (*На Поділлі дуже урожайна земля, де багато збіжжя родиться*); Не буде з тої муки хліба (*З цього діла користи не буде*); Нема хліба, нема Отче нашу (*Не хочеш платити, то й робити не буду*); Пустився на легкий хліб (*Не хоче тяжко працювати, а людей дуриє і використовує. Хліборобство на Вкраїні уважали за найтяжче заняття, бо всю працю треба було виконати руками, а не машинами, все інше заняття уважали багато легшим*); То буде хліб відданий (*Я за свою кривду помицуся*); То тяжкий кавалок хліба (*То дуже тяжкий заробіток*); Хліб за хліб (*Добром за добро, а злом за зло віддячуються*); Хліб та вода то бідного їда (*Бідні люди мають дуже мінімальну поживу, бо лише хліб і воду*) і т. д.³⁹

Отже, збереження хліборобських традицій іммігрантським загалом стало протидією проти акультурації, механізмом збереження національ-

³⁸ С. ПЛАВ’ЮК, *Приповідки або українсько-народна філософія*, збір., видав, передм. В. ПЛАВ’ЮК, Едмонтон; Альберта (Друк. І. Соляничка), 1946, 352 с.

³⁹ *Українці у Канаді – від хлібного колоска до Уейна Грецького*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://surma.moy.su/publ/1-1-0-2513>.

ної ідентичності. Хліб на чужині продовжував бути не тільки мерилом добробуту, піднесення людської гідності, ідеалом української ментальності, а й альтернативою асиміляції, запорукою чого стало збереження в Канаді народних традицій та обрядів.

Здійснена спроба відбити ментально-світоглядний портрет українського селянина-іммігранта Канади є посильним внеском в українське селянськознавство. Українське хліборобство Канади, яке пройшло шлях “від хлібного колоска до Уейна Грецького”⁴⁰ розглянуто як унікальне явище і як його невід’ємна частина.

Хліборобство українських іммігрантів як соціальний факт у контексті “національних образів світу”⁴¹, українського соціуму, соціальної психології етнічних міграцій⁴², історії українського етносу актуальне і становить безперечний інтерес для історичної науки та суспільства. І вивчення історії українського селянства Канади (витоки, трансформація, ментальність, інший етнопсихологічний портрет), на взірць, наприклад, доробку Ю. Присяжнюка⁴², потребує спеціального монографічного дослідження.

Висновки Е. Дюркгейма та А. Берра щодо цілісного розуміння людської спільноти ми проєктуємо на українське селянство, яке опинилося в новому соціальному світі, що змінило його соціальну поведінку, еволюціонувало погляди на дійсність у міру розширення і поглиблення досвіду соціальної реальності, і його ментальність, його соціальний портрет⁴³. Але, що феноменально в історії ментальностей⁴⁴, – не змінило історичну пам’ять українства, його хліборобську сутність⁴⁵.

⁴⁰ Г. Гачев, *Национальные образы мира*, Москва, 1987.

⁴¹ Н.М. ЛЕБЕДЕВА, *Социальная психология этнических миграций*, Москва, 1993.

⁴² Ю.П. Присяжнюк, *Op. cit.*, 120 с.

⁴³ Э.Д. Дюркгейм, *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*; Э.Д. Дюркгейм, *Формы мышления и поведения человека как социальные факты*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [livelib.ru:https://www.livelib.ru/author/12656/top-emil-dyurkgejm](https://www.livelib.ru/author/12656/top-emil-dyurkgejm).

⁴⁴ С. Павлюк, ‘Ментальність українського селянства’, *Берегиня*, 1 (1992).

⁴⁵ На Одинадцятому конгресі українців Канади учений, мистецтвознавець Б. Стебельський перед великою аудиторією підкреслив, що “український археолог Вікентій Хвойка відкрив у 1900 р. найстаршу в Україні (на той час) хліборобську культуру, що тривала в IV і III тисячоліттях до н. ч. Її характеризує висока матеріальна, а рівночасно соціальна і духовна культура” (Б. СТЕБЕЛЬСЬКИЙ, ‘Українська культура – це основа і сила нашої ідентичності в Канаді й українського народу в Україні’, *Одинадцятий Конгрес Українців Канади*, Вінніпег, Манітоба (11, 12, 13, 14 жовт. 1974): 126–132.

КОЛЕРАВАЯ ПАЛІТРА ПАЭЗІІ БЕЛАРУСКАГА ВЯСЕЛЛЯ

Пры вывучэнні вясельных песень адным з актуальных і прыярытэтных з’яўляецца пытанне даследавання колеравай палітры. Мэтай дадзенай працы можна лічыць выяўленне семантыкі асноўных колераў ў вясельнай паэзіі, а таксама вызначэнне іх функцыянальнасці і арэальнай характарыстыкі на тэрыторыі Беларусі.

У тэкстах беларускіх вясельных песень надзвычай шырока прадстаўлена сімволіка колераў. “Колер – прымета, якая атрымала ў народнай культуры сімвалічную трактоўку; у сваёй семантыцы суадносіцца з апазіцыямі жыццё – смерць, свет – цемра, свой – чужы, грэшны – праведны, добры – дрэнны, мужчынскі – жаночы, а таксама з катэгорыямі дабро і зло і залежыць ад культурных значэнняў другіх знакаў і кантэксту ў цэлым”¹.

Наяўнасць у песнях пэўных колераў дае магчымасць больш глыбока перадаць пачуцці і перажыванні дзеючых асоб. Як сведчаць фактычныя матэрыялы, найбольш ужывальнымі з’яўляюцца белы і чырвоны (“красны”) колеры, якія даволі часта можна ўбачыць на вопратцы, ручніках, а таксама ва ўпрыгожваннях каравая. Праведзены аналіз тэкстаў вясельных песень дае падставы сцвярджаць, што найбольш частотнымі колерамі з’яўляюцца *белы, чырвоны і бела-чырвоны*. Што тычыцца такіх колераў, як *сіні, зялёны, жоўты* і некаторыя іншыя, то яны сустракаюцца значна радзей, хоць і напоўнены глыбокім сэнсам. Трэба адзначыць, што наогул, колер у традыцыйнай народнай культуры кожнага народа з’яўляецца адным з элементаў, з дапамогай якога, як лічыць Л. Радзенковіч, ствараецца мадэль сусвету. Разам з тым у гэтай мадэлі колер набывае пастаянныя сімвалічныя характарыстыкі, якія “звычайна дапаўняюцца сімвалічнымі значэннямі рэалій – носьбітаў колеру”².

Цікавае да колеру ўзнікла яшчэ ў антычнасці. Арыстоцель, Платон, Геракліт і іншыя філосафы імкнуліся зразумець яго прыроду, асэнсаваць сімвалічны характар светабачання, колераабзначэння. Такія даследчыкі, як І. Ньютан, І. Швед, І. Казакова, Л. Міронава, вылучаюць сем ас-

¹ *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, Российская академия наук, институт славяноведения и балканистики; под общей редакцией Н.И. Толстого, Москва (Международные отношения), 2014, т. 5, с. 474.

² Л. Раденкович, ‘Символика цвета в славянских заговорах’ [в:] Л. Раденкович, *Славянский и балканский фольклор / реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*, Москва (Наука), 1989, с. 122.

ноўных колераў і звяртаюць ўвагу на іх семантыку і сімволіку. Трэба адзначыць, што да сённяшняга часу мала хто з даследчыкаў вывучаў арэальную характарыстыку колераў у вясельных песнях на тэрыторыі Беларусі.

Пільнае вывучэнне і пэўны падлік вясельных песенных тэкстаў (*прааналізавана каля 5670 вясельных песень, з якіх 3450 – колькасць тэкстаў, у якіх можна адышкаць песенныя варыянты з наяўнасцю колераў*) выяўляе, што белы колер можна сустрэць у 1508 вясельных тэкстах, чырвоны – у 1057, белы і чырвоны разам сустракаецца ў 703 вясельных песнях.

Аналізуючы вясельныя песні, мы прыйшлі да высновы, што ў **дзвясельны перыяд** пераважаюць: *белы (887), чорны (215), чырвоны (330) і зялёны (274)* колеры; ва **ўласна-вясельны перыяд** – *белы (621), чырвоны (464), жоўты (158), зялёны (210), чырвона-белы (203)*. **Паслявясельны перыяд** вылучаецца не такой багатай колькасцю колераў у вясельных песенных тэкстах, але можна адзначыць перавагу *чырвонага (263) і сіняга (28)* варыянтаў.

Сувязь двух асноўных колераў вясельнай абрадавай паззіі беларусаў з акрэсленымі рэаліямі ў песенных тэкстах “з’яўляецца часткай агульнага фальклорнага клішэ, якія сустракаюцца таксама і ў іншых жанрах вуснай народнай творчасці” (напрыклад: *белае* лічанька, *белы* ручкі, *белая* хустачка, *белы* ручнік; *красная* дзяўчына, *чырвоны* каравай, *чырвоны* пояс, *чырвоная* ружа; *белыя* кветкі і *чырвоныя* гронкі ягад каліны і г. д.)³. На шматлікіх і разнастайных песенных прыкладах падрабязна разглядаецца кола сімвалічнага выкарыстання значэнняў двух асноўных колераў беларускай традыцыйнай вясельнай абраднасці, а таксама трывалыя камбінацыі адначасовага ўжывання ў адным песенным варыянце белага і чырвонага колераў. Праведзены аналіз вясельных песень беларускай шлюбнай абраднасці сведчыць пра тое, што ўжыванне белага і чырвонага колераў паасобку і разам у адным песенным варыянце можа несці адмысловае сімвалічнае значэнне.

Асаблівую эстэтыку святочнай урачыстасці ў час здзяйснення рытуалаў і абрадавых дзеянняў шлюбавін ствараў толькі белы колер. Дакладны выбар пры выкарыстанні нашымі продкамі колераў падчас шлюбнай цырымоніі дапамагалі зрабіць “тонкае адчуванне прасторы і бездакорнае валоданне стылістыкай святочнай імпрэзы, пабудаванай на энергетыцы эмацыянальнай узбуджанасці”⁴.

³ Л. РАДЕНКОВИЧ, ‘Символика цвета в славянских заговорах’, с. 122.

⁴ І.І. КРУК, *Сімволіка беларускай народнай культуры*, Мінск (Беларусь), 2011, с. 59.

Белы колер з'яўляецца адным з асноўных элементаў колеравай сімволікі ў традыцыйнай беларускай народнай культуры, “суадносіцца звычайна з іншымі колерамі светлых таноў і проціпастаўляецца ў вясельных песенных тэкстах, часцей за ўсё, чырвонаму колеру”⁵. У тым выпадку, калі карэляцыя колераў рабілася згодна з прыкметай ‘белы’ – ‘не белы’, падкрэслівае М. Талстой, тады белы колер, матываваны прыкметай ‘ясны’, ‘светлы’, ‘чысты’, “можа абазначаць чысціню, плоднасць, або святло”⁶, а таксама дабро, поспех, сакральную вызначанасць, лімінальнасць, характарызаваць прастору і час⁷. Па частотнасці выкарыстання ў тэкстах беларускіх вясельных песень белы колер можа таксама вызначацца словамі ‘бялёвы’, ‘беленькі’. Даволі часта змест беларускіх вясельных песень сведчыць пра тое, што белы колер асацыіруецца ў іх з жыццёвай сілай і суадносіцца з кардынальнымі канцэптамі жыцця, дабрабыту. Наогул, ‘белы’ належыць да катэгорыі, якая ўстанаўлівае карэляцыі вобразаў-сімвалаў з іншымі групамі вобразаў пэўнай сістэмы беларускай вясельнай абраднасці: *белая* фата нявесты, *белы* фартушок маладзіцы, *белая* хустка маці маладой, *белая* кашуля жаніха, бацькі маладой, *белая* талерка, *белы* абрус (атрыбутыўныя вобразы-сімвалы); *белая* лебедзь, *белая* курыца, *белы* певень, *белы* селязень (качар), *белая* вутка (качка) (арнітаморфныя вобразы-сімвалы); *белыя* ручкі маладой, маладога, маці нявесты, свякраві, *белы* ножкі свёкра, *белы* ручкі каравайніц (вобразы-персанажы), *белы* заяц, *белы* конь (зааморфныя вобразы-сімвалы), *белая* лілея, *белая* бяроза, *белыя* кветкі каліны (дэндралагічныя вобразы-сімвалы) і г.д. Нарэшце, як піша М. Талстой, “магічны закон падабенства можа звязваць на аснове белага колеру наступныя рэчы і з’явы: белая кашуля, хустка, намітка, срэбная манета – адпаведна з капустай, пшаніцай (мука), градам, яйкам і г.д.”⁸.

Белы колер заўжды асацыіраваўся ў нашых продкаў з незвычайнай чысцінёй, лічыўся сімвалам нявіннасці, таму цнатлівая дзяўчына надзявала на вясельле белую кашулю, плацце белага колеру, яе галаву ўпрыгожваў вяночак з белай лілеі і беласнежная фата (вэлюм) “Калі я выходзіла замуж, мне мама делала плацце белага колеру”⁹, “Маё плацце было бе-

⁵ *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, Российская академия наук, институт славяноведения и балканистики; под общей редакцией Н.И. Толстого, Москва (Международные отношения), 1995, т. 1, с. 151.

⁶ *Ibid.*

⁷ М. ФЕДАРОЎСКИ, *Люд беларускі. Вясельле*, Мінск (Польмя), 1991, с. 94.

⁸ *Славянские древности: этнолингвистический словарь...*, т. 1, с. 152.

⁹ Запісана ад Выжкоўскай Аліны Аляксандраўны, 1961 г. н., г. Браслаў родам з Шаковішчскага р-на в. Іоды Віцебскай вобл. Запіс зрабіла А. Паўлава.

лага цвету і фату рабілі”¹⁰. Паводле У. Конана, у масавай свядомасці старажытных жыхароў беларускай вёсцы “панавала ўяўленне аб белым колеры выключна як сімвале чысціні і дзявочай цнатлівасці”¹¹. На працягу вясельнай урачыстасці адбывалася паступовае пераўтварэнне нявесты са стану дзявочага ў стан жаночы, што суправаджалася зменай яе галаўнога ўбору: замест фаты і вяночка свякроў надзявала маладзіцы хустачку, чапец або намітку абавязкова белага, святочнага колеру, паколькі ў міфалагічным сэнсе белы колер з’яўляўся “сімвалам бязмежнасці, вечнасці Сусвету”¹². Трэба заўважыць, што белы колер са старажытных часоў лічыўся на Беларусі сімвалам нявесты, а чырвоны – жаніха¹³. Пры выкананні рытуалаў і абрадавых дзеянняў беларускага вяселля белы колер ўжываўся ва ўзаемаспалучэнні або супрацьстаўленні чырвонаму колеру, пры гэтым, робіць заўвагу А. Гура, чырвоны колер суадносіцца з персанажным вобразам маладога, а белы, адпаведна – вобразам маладой¹⁴.

Прааналізаваўшы вясельныя песенныя тэксты, намі было выяўлена, што найбольш частотна эпітэт белы сустракаецца ў тэкстах вясельных песень беларусаў у наступных выпадках: па-першае, для адзнакі цела вобраза-персанажа або асобнай яго часткі: “Па **белых** плечках коска ляжыць...”¹⁵; “...Прымала цябе родна баўшка / На сваі на ручкі **белыя**...”¹⁶, коскі нявесты, “як лён **бяленькі**”¹⁷;

па-другое, у якасці сталага эпітэта пры назоўніку камень: **белы** камень: “Ой, на моры на сінюсенькім, / На камені на **бялюсенькім**...”¹⁸;

па-трэцяе, у словазлучэнні **белы** свет: “– Не начуй, мой сыночак,.. / Прыязджай да маманькі / Хоць уночы, хоць у паўночы, / Хоць к **беламу** свету...”¹⁹.

¹⁰ Запісана ад Азёма Евы Пятроўны, 1937 г. н. в. Капцэвічы Петрыкаўскага р-на Гомельскай вобл., родам з в. Самацячэй. Запіс рабіла А. Паўлава.

¹¹ У.М. Конан, *Беларуская эстэтыка і мастацкая культура: гістарычныя традыцыі і сучаснасць: матэрыял у дапамогу лектару*, Мінск (Праўленне таварыства “Веды” БелССР), 1998, с. 6.

¹² І.І. Крук, *Op. cit.*, с. 65.

¹³ *Славянские древности: этнолингвистический словарь...*, т. 1, с. 65.

¹⁴ А.В. Гура, *Брак и свадьба в славянской народной культуре. Семантика и символика*, Москва (Индрик), 2012, с. 722.

¹⁵ *Вяселле: Песні ў 6 кнігах*, склад. Л.А. Малаш, рэд. М.Я. Грынблат, А.С. Фядосік, Мінск (Навука і тэхніка), 1980, кн. 1, с. 373.

¹⁶ *Ibid.*, с. 181.

¹⁷ *Ibid.*, с. 365.

¹⁸ *Ibid.*, с. 37.

¹⁹ *Палескае вяселле*, укладанне і рэдакцыя В.А. Захаравай, Мінск (Універсітэцкае), 1984, с. 104.

Калі разглядаць значэнне колераў у залежнасці ад абрадавых этапаў, то трэба сказаць, што ў давясельны перыяд наяўнасць колераў можна сустрэць на рушніках (*“Бяліла Волечка ручнікі бяленька, / Бо ўжо яе сваты былі блізенька..”*²⁰), пры параўнанні дзяўчыны з дэндралагічнымі вобразамі (белая бярозка, чырвона калінка): *“Белая да бярозанька, / Чаму бела, да не зялёна...”*²¹; *“Чырвона, чырвона да ў лузе каліна, / Чырваней таго да Манечка ў бацяхны...”*²². Красны колер – сімвалізуе прыгажосць маладой дзяўчыны: *“Красна дзевачка, / Чаму, малада, да невясяла?...”*²³. Зялёны колер, які таксама мае месца ў песнях давясельнага перыяду, часцей за ўсё сімвалізуе маладую дзяўчыну *“Да чаму ты, яліначка, не зялёная? / А як жа мне, яліначцы, быць зялёненькай? / Ды пада мною тры купчыкі начавалі, / Яны мае сучча-вещце абламалі...”*²⁴, ці маладога хлопца *“Бедаваў зялёны лён, / Пры дарозе стоячы: / Ой, бяда ж, мая бяда, / Што сцюдзёная вясна...”*²⁵, якія ў хуткім часе павінны ўзяць шлюб.

Пасля “заручын” дзяўчына-нявеста павінна накрывацца белай хустачкай, або ручнічком: *“Заручона дзевачка, заручона, / Белым ручнічком накрыва, / Дробнымі слёзкамі абмыта...”*²⁶.

Малодшы родны брат нявесты вядзе яе на “пасад”: *“...На шчаслівае месечка, / На залатое крэслечка, / На бялёвенькі ручнічок”*²⁷; *“Брат сястру на пасад вядзе, / Белым ручніком земельку мяцець, / Сытой паліваець”*²⁸. Трэба адзначыць, што ў песенных варыянтах, што сустракаюцца ў давясельным перыядзе найбольшую частотнасць мае белы колер (белы ручнік, белая хустка...).

Перад прыездам маладога, нявеста і яе маці, а таксама свашкі і сяброўкі старанна рыхтуюцца да прыезду вясельнага поезда са сватамі, дружнай і жаніхом, каб разам з маладой ехаць на вячанне ў царкву. Маці зранку будзіць дачку-нявесту, каб паспець упрыгожыць хату для сустрэчы шаноўных гасцей, ручнікі, якія ўдзельнічалі ў гэтым абрадзе заўсёды мелі белы колер:

²⁰ Запісана ад Феськовай Ксеніі Лаўрыраўны, 1920 г. н., в. Стаўбун Веткаўскага р-на Гомельскай вобласці. Запісала А. Паўлава.

²¹ *Вяселле: Песні ў 6 кнігах*, кн. 1, с. 58.

²² *Ibid.*, с. 75.

²³ *Ibid.*, с. 59.

²⁴ *Ibid.*, с. 57.

²⁵ *Ibid.*, с. 63.

²⁶ *Ibid.*, с. 61.

²⁷ *Вяселле: Песні ў 6 кнігах*, склад. Л.А. Малаш, рэд. М.Я. Грыньлат, А.С. Фядосік, Мінск (Навука і тэхніка), 1981, кн. 2, с. 479.

²⁸ Е.Ф. Карский, *Белорусы: в 3 т.*, ред. совет: Г.П. Пашков (гл. ред.) [и др.], Минск (Белорус. Энцикл.), 2007, т. 3, кн. 1: *Очерки словесности белорусского племени*, с. 368.

Ой, знаці, знаці, Засцілай лаванькі
 Марысіну матулю: *Белымі ручнічкамі*,
 Ходзіць яна Будзеш прымаці
 Па новай святліцы, Сваго Ясенька
 Ой, ходзіць, ходзіць, З чорнымі очанькамі.
 (Марысі гаворыць:) – Ой, заслала ж я столы і лаванькі
 – Устань, доньку, *Бялюсенькім абрусом*...²⁹
 Ужэ пара ўстаці!

У гэтым урыўку з вясельнай песні атрыбутыўныя вобразы – “ручнікі” і “абрус” – белага колеру, што падкрэслівае узнёслы настрой маці і дачкі, а таксама святочнае ўпрыгожанне хаты напярэдадні свята шлюбавін. Маладая з нецярплівасцю чакае суджанага, спадзяецца, што на ім будзе святочная кашуля, якую яна яму падаравала: “... Тую кашулю сама зрабіла, / Тоненька спрала, часценька ткала, / Часценька ткала, а *бела бяліла*, / Харашэнька пашыла й на яго ўзлажыла”³⁰. Кашуля таксама ў тэкстах вясельных песень – белая, гэты колер абазначае, што яна зроблена з добрага ільну і тонка сатканая, такія сарочкі апраналі не на кожны дзень. Таму, можна лічыць, што ў дадзеным выпадку белы колер кашулі ўказвае на цнатлівасць не толькі нявесты, але і жаніха. Маці нявесты выходзіць на ганак, каб сустраць зяця і пабачыць, ці хораша ён апрануты, ці прыгожы ён тварам:

Выйшла маці ды зяця прымаці.
 Ці тонка, *бела* ды на ём *кашуля*?
 Не так прымаці, як выглядаці:
 Каўнер бабровы, а зяць чарнабровы,
 Ці велікага стану, ці хораша ўбраны,
 Каўнер валністы, а зяць наравісты...³¹

Адным з самых распаўсюджаных колераў у вясельнай паэзіі лічыцца чырвоны, ён часцей за ўсё сустракаецца ў тэкстах песень *уласнавясельнага перыяду* на абрадавым этапе “Зборная субота”, калі дзяўчаты рабілі вяночкі: “А ў новым гародзе / Нічога не родзіць. / Толькі зарадзіла / *Чырвона каліна*... / Дзевачка ў бацюшкі / Дасужая была... – / Каліны наламала / Сабе на вяночак, / Суджаньку на цвяточак...”³². У дадзеным выпадку словазлучэнне “чырвоная каліна” перадае прыгажосць і хараство дзяўчыны.

²⁹ Запісана ад Васілец Ларысы Іванаўны, 1937 г. н., г. Мазыр, перасяленка з Уржумскага раёна, Кіраўская вобласць. Запісала А. Паўлава.

³⁰ *Вяселле: Песні ў 6 кнігах*, кн. 1, с. 488.

³¹ У.В. Анічэнка, *Голас з невычэрпнай і жыватворнай крыніцы*, Мінск (Навука і тэхніка), 1995, с. 201.

³² *Вяселле: Песні ў 6 кнігах*, кн. 2, с. 341.

У некаторых песенных тэкстах сустракаецца эпітэт “красны” (*красна дзевачка, красна дзеванька*), што таксама сімвалізуе прыгажосць. Як слушна адзначае К. Баброўская, “верагодна, што першапачаткова ў беларусаў, як і ў іншых славян, ужывалася слова “красны”, што абазначала “прыгажосць” і звязвалася таксама з колерам. Але з распаўсюджаннем хрысціянства з’явілася слова “чырвоны”, што азначала адметны колер”³³.

Напрыканцы заручын, перад ад’ездам жаніха і сватоў дадому, нявеста звычайна брала бутэльку, у якой сват прывозіў гарэлку, напаўняла яе жытам, абкручвала **чырвоным** поясам і перадавала свату, а старшая каравайніца рашчыняла цеста на вясельны каравай і спявала песню, ў якой гучаў матыў пажадання нявесце шчасця і добрай долі, а жаніху – “... у дарогу ў шчасную, / *Па дзевачку на красную*”³⁴. У шэрагу тэкстаў вясельных песень каравайніцы называюць “краснымі”, гэта значыць, прыгожымі: “... Каравайнічкі прыйшлі,.. / Каравайніцы **красны**, / Так, як зорачкі ясны...”³⁵; каравай выпякалі вялікіх памераў, прыгожы і смачны: “... Ой, **красны** каравай, харошы, / Бо харошы каравайніцы зламалі”³⁶.

Красны (чырвоны) колер у вясельных песнях не заўсёды абазначаў прыгажосць. Ён асацыяваўся з агнём, золатам і крывёй, а таксама сімвалізаваў плоднасць, таму, на наш погляд, невыпадкава святочнае адзенне жаніха і нявесты было выканана ў двух колерах – белым і чырвоным. “Асноўная частка святочнага ўбору з’яўлялася белай, але ўсе жыццёва важныя зоны адзення былі інтэнсіўна напоўнены чырванню: рукавы, прошва, падол, пояс і асабліва жыццядайная зона грудзей”³⁷.

Як ўжо адзначалася намі раней, чырвоны і белы колеры з’яўляюцца найбольш распаўсюджанымі і шматзначнымі ў вясельным абрадзе ўсходнеславянскіх народаў, у тым ліку, беларускага. Два гэтыя колеры нярэдка сустракаюцца ў тэкстах вясельных песень разам і карэлююць адзін з адным. Неабходна заўважыць, што белы колер у шлюбным песенным фальклоры беларусаў не толькі сімвалізуе нявесту, але таксама яе “несумленнасць”, рытуальнае абнаўленне на працягу шлюбных урачыстас-

³³ К. БАБРОЎСКАЯ, *Каляровая палітра беларускіх народных песень* [Электронны рэсур]. – Рэжым доступу: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/89885/1/Кацярына%20Баброўская%20Каляровая%20палітра%20беларускіх%20народных%20песень.pdf>. – Дата доступу: 03.03.16.

³⁴ У.В. АНІЧЭНКА, *Op. cit.*, с. 204.

³⁵ *Ibid.*, с. 202–203.

³⁶ Запісана ад Буряк Ганны Мікалаеўны, 1947 г. н. В. Рычоў Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці. Запіс рабіла А. Паўлава.

³⁷ *Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік*, рэдкал. С. САНЬКО, І. КЛІМКОВІЧ [і інш.], 2-ое выданне, дапоўненае, Мінск (Беларусь), 2006, с. 561.

цей, тады як чырвоны фігуруе ў якасці сімвала дзявоцкага гонару, абярэгу, агню, сімвала жаніха і г.д.³⁸ Увогуле, чырвоны колер неабходна аднесці да ліку другога асноўнага элемента колеравай сімволікі ў традыцыйнай народнай культуры беларусаў. У тэкстах беларускіх вясельных песень гэты колер паўстае ў якасці апазіцыі ‘белае – чырвонае’, проціпастаўляецца светламу, беламу як не ‘белае’, “афарбаванае”, або нават “цёмнае”. Сімволіка чырвонага колеру і яго разнастайных адценняў характарызуецца выразнай і дакладнай полівалентнасцю: з аднаго боку, гэты колер сімвалізуе плоднасць, узнаўленне, сілу і моц кахання паміж маладымі, а з іншага – асацыіруецца з лімінальнасцю і іншасветам³⁹. Менавіта па гэтай адзнацы чырвоны колер, на думку Л. Радзенковіч, неабходна лічыць хтанічным, які не прыналежны гэтаму свету⁴⁰. Чырвоны колер часцей за ўсё асацыіруецца з агнём, золатам і крывёй. У некаторых тэкстах вясельных песень, што выконваліся падчас здзяйснення таго ці іншага абрадава-рытуальнага дзеяння, сімволіка чырвонага колеру і некаторых яго адценняў (пачынаючы ад жоўтага да рудага (карычневага)) амбівалентна. Чырвоны колер, адзначае В. Белова “атаясамліваецца ў вясельных песенных тэкстах з колерам жыцця, сонца, урадлівасці, моцнага здароўя”⁴¹. Гэтым, на наш погляд, тлумачыцца частотнае згадванне колеру “чырвоны” у вершаваных радках вясельных песень, прымеркаваных да нявесты: “... На дварэ стаіць святліца – / Там жыве **красная дзявіца**...”⁴²; сваты прыязджалі да бацькоў маладой для здзяйснення рытуальна-абрадавага дзеяння і пускалі ў акно стралу “Ні па мёд, ні па гарэлку, / Але па **красну дзеўку**...”⁴³; малады з дружнаю едзе па суджаную, у дарозе дружкі выконваюць радкі вясельнай песні: “... Бо ў дарожаньку пуйдземо, / Ў дарожаньку шчасну, / Да па мілую **красну**...”⁴⁴. У тым выпадку, калі нявеста не страціла нявіннасці да шлюбу, зяць, згодна са звычаям і мясцовымі традыцыямі павінен падараваць цёшчы чырвоныя чобаты, у якія яна абубаецца, скідваючы свой стары абутак, і выконвае разам з

³⁸ А.В. Гура, *Op. cit.*, с. 727.

³⁹ І.А. Швед, ‘Белы колер у вераваннях і абрадавай практыцы беларусаў’, *Роднае слова*, № 3 (2007): 91.

⁴⁰ Л. Раденковіч, *Op. cit.*, с. 132.

⁴¹ *Славянские древности: этнолингвистический словарь, в 5 т.*, Российская академия наук, институт славяноведения и балканистики; под общей редакцией Н.И. Толстого, Москва (Международные отношения), 1999, т. 2, с. 647.

⁴² *Беларускі фальклор. Хрэстаматыя, выд. 2-е, дап.*, склад. К.П. Кабашнікаў, А.С. Ліс і інш., Мінск (Вышэйшая школа), 1977, с. 276.

⁴³ *Ibid.*, с. 284.

⁴⁴ К. Машынскі, *Усходняе Палессе*, Мінск (Беларуская навука), 2014, с. 288.

бацькам нявесты вясельны танец пад вершаванья радкі песні шлюбнага зместу: Ой, а ў гордае чэшчы / Стаіць зяць за варотамі / З **чырвонымі** да чаботамі...⁴⁵. Згодна з поглядам Л. Радзенковіч чырвоны колер найбольш важны для традыцыйнай народнай культуры ў цэлым. Сваю думку аўтар падкрэслівае тым, што чырвоны колер рэалізуецца як адна з састаўных частак бінарнай апазіцыі ‘белае’ – ‘чырвонае’. У гэтым выпадку, лічыць Л. Радзенковіч “магчыма замена чырвонага колеру па зместу рознымі яго адценнямі (ад жоўтага да рудага)”⁴⁶. Як вынікае з прааналізаваных тэкстаў, чырвонаму колеру адпавядаюць атрыбутыўныя вобразы: **чырвоная** стужка (уплёткі з дзявочай касы), **чырвоны** (красны) вясельны каравай, **чырвоны** пояс, **чырвоныя** чобаты; **чырвоны** парог, **чырвоны** кут хаты, вароты; астранамічны вобраз-сімвал – **чырвонае** (краснае) сонца; арнітаморфны вобраз-сімвал – певень з **чырвоным** апярэннем; дэндралагічныя вобразы-сімвалы – **чырвоны** мак, **чырвоная** ружа, **чырвона** каліна, **чырвона** мята (павойныя расліны і расліны з цыбулінамі); персанажныя вобразы – **красна** дзевіца, **красны дзевіцы** (сяброўкі маладой), **красны мак** (жаніх), **красны** каравайніцы; зааморфны вобраз-сімвал – сабака **чырвонай** афарбоўкі і іншыя.

У шэрагу вясельных песень, што выконваліся самой нявестай або сяброўкамі ад яе імя на розных этапах шлюбных урачыстасцей, маладая параўноўваецца праз ужыванне прыёму вобразна-псіхалагічнага паралелізму з дэндралагічнымі вобразамі каліны і маліны: нявеста была бела і чырвона, пакуль жыла ў раскошы бацькавай хаты: “А **каліна-маліна**, / Да не стой над вадою, / Не махай галіною, / Не раўнуйся са мною, / Да было раўнавацца, / Як я ў мамкі была, / Як я **бела** хадзіла, / Як я **чырвана** была: / Да **бялей** твайго цвету, / **Чырваней** тваіх ягад...”⁴⁷.

Лічым неабходным заўважыць, што сярод шматлікіх і разнастайных беларускіх фальклорных песенных тэкстаў, прымеркаваных да таго ці іншага абрадава-рытуальнага дзеяння на розных этапах шлюбнага абраду, сустракаюцца народныя песні, у якіх існуюць разам два колеры – белы і чырвоны. Адначасовае ўжыванне ў тэкстах вясельных песень двух асноўных колераў можа сімвалізаваць мужчынскі (чырвоны) і жаночы пачатак (белае), а іх сувязь у вершаваных радках фальклорных песенных тэкстаў – змяненне стану персанажных вобразаў (абранне маладымі шлюб, змена стану дзяўчыны – нявеста – маладзіца; плоднасць маладой). З па-

⁴⁵ К. Машынскі, *Op. cit.*, с. 291.

⁴⁶ Л. Раденкович, *Op. cit.*, с. 131.

⁴⁷ *Беларускі фальклор. Хрэстаматыя*, с. 308.

драбязнага аналізу фактычнага песеннага матэрыялу вынікае, што ў шматлікіх і разнастайных тэкстах вясельных песень можна сустрэць сталыя камбінацыі, якія маюць асаблівае значэнне. Часцей за ўсё, як адлюстроўваюць фальклорныя песенныя тэксты, гэта дыяда з двух колераў (белае – чырвонае). “Дарэчы, камбінацыі ‘белае’ – ‘чырвонае’ у якасці сімвала змены аднаго стану другім (белае плацце нявесты – чырвонае плацце маладзіцы) сустракаюцца ў песеннай славянскай народнай культуры даволі часта”⁴⁸. Разгледзім найбольш яркія прыклады выкарыстання разам белага і чырвонага колераў у народных вясельных песнях на розных этапах шлюбнага абраду.

Традыцыйнае выкарыстанне нявестай на працягу свята адзення двух асноўных колераў сімвалізавала пераход яе з дзявоцкага стану (белае плацце, белая фата, вяночак з белых кветак) у стан жаночы (чырвонае плацце ў маладзіцы, што захавала цноту). Фальклорныя вясельныя песенныя тэксты, у якіх сустракаюцца колеравыя вобразы сімвалы белы і чырвоны – паасобку або разам – уяўляюць сабой народныя песні з найбольш частотным тропным выкарыстаннем напрыклад такога найчасцей ужывальнага мастацкага прыёму, як метафара: нявеста *звонка* ткала, *красенька* вышывала; “*Ясныя* зоркі, свяціце, / Добрыя людзі, глядзіце,.. / Куды маё дзіцятка паедзе: / Ў *чыстае* поле з свячамі, / К цесцютку на двор з сватамі. / Ў *чыстае* поле з *яснымі*, / К цесцютку на двор з *краснымі*”⁴⁹, а таксама сімваліку (сімвалы нявесты – вясельны вяночак з белаі лілеі, белая фата (велью): сімвалы маладзіцы – белая хустачка, белая намітка, белы фартушок з чырвонымі палоскамі, чырвонае плацце; белы ручнік – сімвал чысціні і новага жыцця); выразныя вобразныя і яркія эпітэты (белая бяроза, белая лілея, белае радно, белыя лябёдка, чырвоная каліна, красны каравай, краснае сонейка); параўнанні (нявестка, як краснае сонца, жаніх – чырвоная кветка, чырвоны мак, чырвоная мята); прыклады ўжывання прыёму вобразна-псіхалагічнага паралелізму (белая бяроза – маладая дзяўчына, чырвоная каліна – нявеста) і некаторых іншых выяўленчых сродкаў.

Акрамя белага і чырвонага колераў у тэкстах вясельных песень даволі часта ўжываюцца азначэнні “жоўты”, “зялёны”, “сіні” і “чорны”.

Напрыклад, жоўты колер, як вядома, сімвал сонца, але ён таксама можа абазначаць растанне. Сярод вясельных песень сустракаюцца вапрыянты, у якіх жоўты колер сімвалізуе сонца, якое параўноўваецца з ма-

⁴⁸ Л. РАДЕНКОВИЧ, *Op. cit.*, с. 143.

⁴⁹ *Вяселле: Песні ў 6 кнігах*, кн. 1, с. 394.

ладой: “Ой, маладая ды Наталка, ой, рана, рана ўзрасла, / Ой, маладое сонейка, ой, рана, рана ўзрасла...”⁵⁰.

У некаторых вясельных песнях жоўты колер сімвалізуе багацце, бо ў іх даволі часта фігуруе *залаты прясцёнак* – сімвал замужжа: “Выхадзіла Манечка замуж, замуж, / Надзяваў ёй Ванечка залато калечка, ой, залато калечка...”⁵¹, “З залатым прясцёнкам, / Да чырвонай сукенкай / Ад’язджала Мар’ечка / Ды з бацькоўскай хаты...”⁵² і г.д.

Зялёны колер звычайна суадносіцца з раслінным светам. У вясельных песнях “зялёнае” абазначае маладосць. Дзяўчына напярэдадні вясельля, знаходзячыся ў роздуме, гуляе па зялёным садочку, так яна развітваецца з родным домам, бацькамі: “Гуляла Мар’ечка ў зялёным садочку, / Знайшоў яе Іванька на жоўтым беражочку...”⁵³. Можна меркаваць, што ўжыванне жоўтага колеру побач з зялёным абазначае пачатак новага жыцця маладых. “У вясельных песнях часта сустракаюцца вобразы – зялёны бор, зялёны луг, зялёны сад”⁵⁴.

Як адзначае даследчыца К. Баброўская, “асноўныя колеры маюць шмат адценняў. Чорным можа называцца вараны, таму што суадносіцца з колерам сажы, вугалю і выкарыстоўваецца ў адносінах да жывёлы”⁵⁵: “Удалы Барыска, удалы, / Сам жа ён удаўся, / А конь лепшы: / Каля капта золата, / Каля грывачкі серабро... / Вараного коніка падкавалі, / Барыску ў ручкі аддалі. / У далёкую дарожку паехалі, / У тую дарожку шчасную, / Па тую дзевачку красную”⁵⁶.

Мы зрабілі аналіз арэальнага выкарыстання колераў у вясельных песнях на тэрыторыі Беларусі. Намі прааналізавана 5670 вясельных песень, якія выконваюцца на розных этапах вясельнага абраду. З якіх у 3450 вясельных тэкстах можна сустрэць даволі рознакаляровую варыятыўнасць. На падставе праведзенага аналізу арэальнага выкарыстання колераў у беларускіх вясельных песнях можна зрабіць наступныя высновы:

⁵⁰ Запісана ад Буряк Ганны Мікалаеўны, 1947 г. н. В. Рычоў Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці. Запіс рабіла А. Паўлава.

⁵¹ Запісана ад Феськовай Ксеніі Лаўрыраўны, 1920 г. н., в. Стаўбун Веткаўскага р-на Гомельскай вобласці. Запісала А. Паўлава.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Славянские древности: этнолингвистический словарь...*, т. 2, с. 306.

⁵⁵ К. БАБРОЎСКАЯ, *Ор. cit.*

⁵⁶ *Фальклор у запісах Яна Чачота і братоў Тышкевічаў*, Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы; рэдкал.: А.С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]; пад рэд. В.К. Бандарчыка, К.П. Кабашнікава, А.С. Фядосіка, Мінск (Беларус. навука), 2005, с. 75.

устаноўлена, што белы, сiнi, зялёны i жоўты колеры больш распаўсюджаны на Віцебшчыне, Гродзеншчыне i Гомельшчыне, а чырвоны i чорны – на тэрыторыі Магілёўшчыны, Гомельшчыны, Мiншчыны i на Брэстчыне. Найбольшую частотнасць ужывання ў тэкстах вясельных песень мае белы колер, які сiмвалізаваў нявесту, абазначаў яе цнатлівасць i своеасаблівую чысцiню. Чырвоны колер сустракаецца значна радзей, ён абазначае жанiха, а таксама сiмвалізуе плоднасць, узнаўленне, сiлу i моц кахання памiж маладымі.

Дадзены аналiз дае падставы ў далейшым зрабiць своеасаблівую базу дадзеных па выкарыстанню колераў у тэкстах вясельных песень:

	Белы	Сiнi	Жоўты	Зелены	Чырвоны	Чорны
Віцебская вобласць	225	22	32	97		
Гомельская вобласць	903		82	228	370	74
Гродзенская вобласць	380	6	44	159		
Магілёўская вобласць					281	40
Мiнская вобласць					281	54
Брэсцкая вобласць					125	47

Такiм чынам, у вясельных песнях прадстаўлены самыя розныя варыянты колеравай палiтры, пачынаючы ад белага да чорнага. У некаторых выпадках сустракаюцца i разнастайныя адценнi iншых колераў, гэта i чырвона-ружовы (блiжэй да малiнавага), i светла-шэры i нават салатавы. Усе гэтыя колеры i адценнi напоўнены адметнай сiмволiкай i надзвычай важныя ў кантэксце асэнсавання вобразаў у беларускiх вясельных песнях.

“...ЗАСУДЖЕНИЙ НА ДОВІЧНЕ ЖИТТЯ”. [Рец.:] *Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР*, уклад. В. Кіпіані, Х. (Віват), 2019, 688 с.; іл. – (Серія “Історія та політика”).

“Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставити до загину”.

Василь Стус.

Життя й доля Василя Стуса є відображенням тернистого шляху його Батьківщини – України. Як все ще триває рух України до себе додому, так триває й повернення Василя Стуса в Україну. Життя і творчість поета вивчають у школі, йому поставлені пам’ятники, його ім’ям названі вулиці, сквери, низка середніх шкіл та Донецький національний університет тощо. Водночас Україна не може “глянути в чесні очі” Василя Стуса та тисяч інших закатованих советським режимом українців, навіть по 30-ти роках незалежності...

На сьогодні, в український науковий дискурс, але не в суспільну пам’ять повернуто тисячі імен невинно репресованих червоною Москвою українців, однак населення, що в значній своїй частині ментально продовжує жити в Советському Союзі, яскравим прикладом чому стали вибори 2019 року, не здатне переосмислити тоталітарне минуле. Мітологічна свідомість, на рівні якої “побутує” національна, суспільна пам’ять, для кардинальної зміни своїх категорій мусить пройти етап “мертвої води”, а вже згодом “живої”. Не можна творити нову якість не позбувшись старої. “Чорна книга” України має назвати імена катів усіх рівнів. Суд історії має не лише реабілітувати невинних, а й, принаймні історично, засудити винних. Чому вдалося Балтиці вирватися з тенет Москви, а Україна все ще виборює своє розлучення з Росією, відповідь дає В. Кіпіані у вступній статті: “У Вільнюсі на стінах КГБ написані імена людей, які отримали вироки або були розстріляні «заплечных дел мастерами». У Києві ніщо не нагадує про моторошне минуле будинку” по вул. Володимирській, 33 (с. 6). І варто додати, що це “моторошне минуле” пов’язане не лише з НКВД-МГБ-КГБ, а й нацистським Гестапо. Прикметно, що й Стус проводив паралель між цими каральними відомствами, про що свідчить протокол допиту свідка Р. Шарипова. Слідчий

Карімов чи просто не знав, чи вважав, що це наклеп на советську дійсність, записав, що “Стус пытался провести равенство между гестапо и КГБ, говоря, что «вот в Киеве во время немецкой оккупации в таком-то здании было гестапо, а сейчас КГБ»” (с. 429), що, дійсно, є правдою. І саме звідти, з будинку по вулиці Володимирській, 33 пішли на смерть у 1942 р. Олена Теліга, а в 1980 р. – Василь Стус, а разом з ними тисячі інших борців за волю України.

Та на відміну від нацистських злочинців, покараних Нюрнберзьким та національними трибуналами, Нюрнберг-2 по злочинах комунізму залишається питанням майбутнього, як залишається реальністю і “карколомна політична кар’єра, аж до глави адміністрації президента і «кума Путіна», одного з тих, хто розпинав поета, – призначеного державою адвоката Медведчука” (с. 7). Суду над КДБ та іншими советськими злочинцями вимагав і В. Стус. У розписці про ознайомлення з протоколом “судового засідання” Київського міського суду від 28.9–2.X.80 р. поет зокрема вимагав:

“...розглянути в судовому засіданні головне питання – злочину, скоєного КГБ УРСР перед українським народом, його культурою, я вимагав судити КГБ УРСР як терористичну організацію гестапівського типу, що підлягає нюрнберзькій юрисдикції; питання ж про свою «винність» я відкидав як абсурдне” (с. 580).

В. Кіпіані символічно відкриває книгу матеріалами про перепоховання Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого в Києві 19 листопада 1989 р. Прикметно, що на початку XX ст. – у листопаді 1912 р. похорон М. Лисенка перетворився в першу загальнонаціональну українську маніфестацію, подібно наприкінці століття перепоховання Стуса, Литвина та Тихого стало багатотисячною демонстрацією нескореної України.

“Справа Василя Стуса” розсекречена 5 липня 2011 р., що й дало змогу упоряднику увести її в широкий науковий та суспільний обіг. Та скільки ж іще справ залишаються засекреченими? Скільки російських архівів є закритими для українських науковців? Скільки ще справ чекають на свою публікацію? Сподіваюсь, публікація В. Кіпіані дасть гідний почин цій справі.

Типологічно та за своїм суспільним і науковим значенням публікацію “Справи Василя Стуса” можна прирівняти хіба що до публікації “Слідчо-наглядних справ Тараса Шевченка (1847–1859)”¹. Ця паралель

¹ Слідчо-наглядні справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847–1859). Метаграфовані тексти, упор. Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра, К. (Арій), 2018. 880 с.

прослідковується і в творчості Стуса. Так, серед вилучених творів під час обшуку 1980 р. був вірш "Автопортрет зі свічкою" (с. 224), що об'язно відсилає до відповідного автопортрету Шевченка. У своїх "Таборових зошитах" Стус порівнював іркутських наглядців з жандармами-самодурами часів Миколи I та Олександра II (с. 668). І це не випадково, адже саме Василь Стус є найближчим по долі і духу до Тараса Шевченка.

В особі Стуса советський репресивний режим знищував українську культуру. Як понад сто років тому царат найвищою мірою покарання для Шевченка визнав заборону писати й малювати, так комуністи знищували літературну творчість Стуса. Та у своєму протесті В. Стус про-роче наголошував:

"Оскільки кара, визначена мені, практично є карою смерті, висловлюю свою постійну вимогу – повернути всі вірші, переписані в кількох зошитах, записаних і на окремих аркушах, моїй дружині, Повелюх В. В.

Нагадаю, що ці вірші уже завтра становитимуть гордість української поезії, української культури" (с. 580).

"Справа Стуса" – це пам'ятка доби, відблиск советської дійсності періоду застою. Гебісти вкладаючи в уста своїх "свідків" "антирадянські тези" ніби то Стуса, самі висловлювали сутність тоталітарного режиму. Натомість коротко, всеохопно і влучно схарактеризував Стус стан тогочасної української літератури: "Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня доба..." (с. 678). Не менш влучна оцінка й щодо стану тогочасної української історіографії: "Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського..." (с. 680).

Основну частину публікації становить Кримінальна справа № 5 по звинуваченню Василя Стуса, що складається з шести томів, за томами здійснена й археографічна публікація. Справа розпочата 13 травня 1980 р. і закінчена 10 вересня 1980 р. Вона розпочата "Постановою" старшого слідчого відділу КДБ УРСР майора А. Селюка, якою КДБ звинувачувало В. Стуса в антирадянській пропаганді, фактично у відмові прославляти комуністичну партію у своїх віршах, та визнавало непохитність поета, у термінах КДБ, він "не став на шлях виправлення", що вже тоталітарна машина вважала злочином.

Як просопографічне джерело, воно містить важливу інформацію не лише до біографії поета, а й біографії інших українських дисидентів – Мирослава Мариновича, Валентина Мороза, В'ячеслава Чорновола, Івана та Надії Світличних, Ірини та Ігоря Калинців, Бориса Антоненка-

Давидовича, Юрія Бадзя, Світлани Кириченко, Василя Лісового, Миколи Горбала, Василя Голобородька, Віталія Кириченка, Василя Овсієнка, Михайлини Коцюбинської, Левка Лук'яненка, зі справи якого й починалася “Справа Стуса”, та багатьох інших українських дисидентів. Прикметно, що Стус свідок по “Справі Лук'яненка”, який на той час був лише листовно знайомий з чернігівським дисидентом, відмовився давати будь-які свідчення: “На все вопросы касающиеся моих репрессированных товарищей, в том числе Лукьяненко Льва Григорьевича, я отвечаю отказываюсь, считая их жертвами необоснованных политических репрессий, и это единственное, что я могу подписать” (с. 57), а вже наступного дня (12 лютого 1978 р.), на черговому допиті В. Стус чітко додав: “Считаю Льва Григорьевича Лукьяненко достойным поборником прав человека, гражданина, защитником интересов народа, идеалов свободы, добра и справедливости” (с. 61), що з точки зору советської репресивної машини вважалося кримінальним злочином (ст. 182 УК РСФСР). Зі свого боку, Л. Лук'яненко називав Стуса “одним із кращих представників української інтелігенції” і додавав, що пишається знайомством із ним (с. 384).

Саме Л. Лук'яненко на допиті в КДБ 11 серпня 1980 р. з усією чікістю визначив суть процесу над Стусом: “Василь Стус – порядна людина. Він ніколи не зводив ніяких наклепницьких вимислів на кого б то не було чи на що б то не було, в тому числі на радянську дійсність. А якщо слідчі розцінюють окремі згадки про реальні факти радянської дійсності як наклепницькі, то це свідчить про їх страх дивитися правді в очі. Наклеп у цьому випадку має місце не з боку Стуса на радянську дійсність, а з боку слідчих на Стуса” (с. 384). Як тут не пригадати процеси “потерпілого” проти українських патріотів, новітніх дисидентів по справах 2019–2020 рр.? Не змінилися й методи боротьби з Україною та українством. Й на сьогодні актуальні слова Стуса, висловлені у 1976 р., “що в дискусії з українськими патріотами влада не знайшла переконливіших аргументів, ніж застосування сили” (с. 498).

“Справа Василя Стуса” – вагоме історичне джерело до історії України другої половини ХХ ст. В. Овсієнко наводить думку лідера Литовської Гельсінської групи Томаса Венцлова, “що дисиденти були тією мишкою, без якої дід, баба, внучка, собачка Жучка, кішка Мурка не вивали б ріпку...” (с. 621). Однак більш слушно видається думка, що дисиденти були тим стрижнем, навколо якого обертався увесь советський опозиційний рух, зокрема побутовий і “кухонний”. Саме цей згусток енергії, зосереджений у таборі № 36, пробив советський мур. Дисиденти творили новий народ на противагу homo sovieticus. “Моторошно чується

без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця", – зізнавався В. Стус (с. 683). Дисиденти, зокрема Стус підіймались над своїм загалом беручи ідейний провід приспаної нації. Гебісти законспектували цитату з листа В. Стуса до Л. Лук'яненка, в якому адресант чітко наголошував: "Наших окремих доль немає, а є одна велика доля народу нашого" (с. 46).

Публікація містить значний матеріал для історії українського дисидентства, завдання якого, як наголошував В. Стус, були значно складнішими, ніж російського. Привертає увагу теза В. Стуса, що "кістяк" майже кожної зони складався з українців (с. 30). Щодо міжнаціональної совєтської ідилії Стус звинувачує Москву в шовіністичній політиці, спрямованій насамперед проти українців: "Шовіністична лють проливається на нас – у першу чергу" і "взагалі в Росії антиукр[аїнський] дух дуже високий" (с. 212). Фактично, "Справа Стуса" дає відповідь про причини розв'язання Росією неоголошеної війни проти України в 2014 р.

Поет жив в епоху, коли, за його словами, "звичайне людське прагнення – прожити свій вік у межах елементарної порядності – вимагає надлюдської мужності й надлюдського героїзму" (с. 439), яскравим прикладом чому є життя і боротьба Василя Стуса. Вже сучасники давали високу оцінку моральним рисам поета, що добре видно навіть із документів КДБ. Так, Юрій Бадзьо перебуваючи в застінках КДБ, на допиті по справі Стуса високо оцінював свого побратима: "Знаю Стуса В. С. как человека очень высокого морального и гражданского сознания, глубоко преданного своему народу, свободного национального предубеждения к кому бы то ни было, демократически настроенного" (с. 341). Під час допиту ще в якості свідка високо оцінювала постать Стуса й Світлана Кириченко (дружина Ю. Бадзя): "Я глибоко поважала В. С. Стуса як людину безкомпромісну, високих моральних принципів, активної громадянської позиції" і додавала, що "спілкування з такою неординарною людиною дуже збагачувало мене, було мені просто необхідне" (с. 373). На суді ж 1 жовтня 1980 р. С. Кириченко взагалі відмовилася давати будь-які показання, заявивши: "Я не буду відповідати ні на які питання в цьому суді, який Стус не визнає чинним. Я буду давати свідчення тільки в тому суді, де В. Стус буде звинувачувати, а не сидіти на лаві підсудних" (с. 558), за що проти неї було відкрито кримінальну справу і згодом засуджено до трьох місяців виправно-трудових робіт².

² Світлана Кириченко залишила спогади про Василя Стуса. Див.: СВІТЛАНА КИРИЧЕНКО, *Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса*, перед. сл. Юрія Бадзя, К. (Смолюскіп), 2016, 160 с.

Непохитною у своїх переконаннях і ставленні до Стуса залишалась Михайлина Коцюбинська, коли рішуче свідчила, що Стус – “це людина широких гуманістичних переконань, абсолютно позбавлена націоналістичної обмеженості. Я б назвала його «людиною з оголеною совістю». Він не здатний не прореагувати на несправедливість, якщо він вважає її несправедливістю, до яких би наслідків це не призвело і для нього, і для його родини. Він схильний загострювати, доводити до крайнощів, ніколи не «згладжує кути». Одна мета, яку він переслідує, завжди глибоко гуманістична й демократична” (с. 378). І навіть на судовому засіданні М. Коцюбинська відкрито заявила, що Стус “кришталеву чиста людина”. Особливо, в умовах советського “правосуддя” вражає сміливість заяви М. Коцюбинської в залі суду, що коли Стус “про це говорить”, “то це правда” (с. 557, 558). Як “добру і щирі” людину характеризувала Стуса й москвичка Н. Лісовська (с. 381).

Не лише побратими, а й деякі свідки, навіть “правильно” підібрані КДБ, позитивно характеризували В. Стуса, як, приміром, київський робітник С. Довбуш, та російський робітник В. Парніков, що деякий час проживав зі Стусом в одній кімнаті гуртожитку в с. Матросово, де Стус відбував заслання і працював на руднику: “Стус своим поведением заметно отличался от других жильцов общежития. Спиртными напитками не злоупотреблял, если и выпивал, то очень мало. Следил за своим внешним видом, был очень аккуратен. Я заметил, что Стус очень эрудирован, начитан. У него была очень хорошая библиотека – художественные книги русских, украинских и советских классиков, различные энциклопедии. В свободное время он обычно читал книги и много писал... По характеру Стус был очень спокойным, выдержанным человеком. К работе относился добросовестно, насколько мне известно, претензий к нему со стороны администрации не было. Какой-либо озлобленности у Стуса я не замечал” (с. 394). Ці свідчення повністю заперечують і спростовують усі інші показання “свідків” періоду заслання Стуса. Вони єдині не є трафаретними, а містять оригінальну інформацію, тому й не дивно, що свідок В. Парніков не був запрошений на судові засідання. Його свідчення наглядно демонструють усю “достовірність” показань підставних, гебешних свідків. Якби не було цих свідчень, таборовий період довелося б реконструювати лише за “офіційною позицією”, листуванням та “Таборовим зошитом” Стуса, застосовуючи різноманітні текстологічні методи аналізу. Протокол допиту свідка В. Парнікова демонструє важливість саме корпусних публікацій, коли відсутність лише одного документа в справі може повністю спотворити уявлення про минулу дійсність.

Водночас, були й чесні комуністи, як росіянка, подруга сім'ї Стусів Рита Довгань, що дала цілком позитивні для Стуса свідчення на допиті в КДБ.

Містить справа й гнівні засудження поетом позиції й поведінки на сьогодні заслужених перед українською культурою й державою людей, імена яких з етичних позицій називати не буду. Безумовно, у тих умовах правда була за Стусом. Ці пасажі не можуть стояти на перешкоді публікації джерел. Чим швидше буде уведено в науковий обіг максимальне коло джерел, тим швидше минуле перестануть політизувати та спекулювати на ньому. Що ж до звернення до цієї інформації та використання її в наукових чи публіцистичних публікаціях, це мають визначати самі дослідники, виходячи зі своїх власних моральних імперативів.

Величезний інформаційний потенціал публікації стосується історії "советського правосуддя". Правовий нігілізм виявився вже у підставах відкриття кримінальних справ проти В. Стуса 1972 р. та 1980 р., навіть з точки зору "законності" ССРСР, який Стус послідовно й слушно порівнював з концтабором ("концтаборів союз"), а советський режим – з нацистським. "Бути радянським громадянином – це значить бути рабом" (с. 675), – наголошував український Правозахисник. Привертає увагу і той факт, що по справі Стуса 1980 р. майже незмінні поняті – М. Покотило та М. Черв'якова, що фігурують у кримінальному процесі під різними датами.

Згідно опублікованих матеріалів, Стус планував покинути ССРСР і виїхати за кордон, для чого просив Президіум Верховної Ради ССРСР позбавити його советського "підданства": "оставаться подданным СССР больше не считаю возможным, а потому прошу выдворить меня за пределы страны, в которой мои человеческие права попираются столь бесцеремонным образом" (с. 158). На жаль, Президіум не підтримав прохання Стуса...

Прикметно, що в опублікованих документах каральні органи ССРСР лише один раз вживають ім'я Леніна (с. 462), яке замінюється терміном "засновник Радянської держави". Такий підхід до імені вождя свідчить про сакралізацію комуністами його постаті, коли ім'я "бога" називати не можна. Натомість у лексичі В. Стуса "Ленін" присутній, якого, згідно документів КДБ, поет послідовно уважав "империалистом", "антигуманистом" та "антидемократом" (с. 199), водночас "ленінопад" в Україні почався лише наприкінці 2013 року...

Основні пункти звинувачення Стуса 1972 року зводились до його рукописних, неопублікованих віршів "антирадянського спрямування". Відтак, це був процес над вільним Поетом. Звісно, різні доносители свід-

чили й про антирадянські висловлювання поета, зокрема “свідок” Кислинський доносить про розповідь Стусом анекдоту, “в якому висміював засновника Радянської держави” (с. 110).

Серед віршів, на підставі яких формулювалось звинувачення поету по справі 1972 р., були поезії “Коли багряніла українська революція...” та “Ви ходили до Петлюри...”, що показує зацікавленість Стусом подіями Української революції (1917–1923 рр.), очевидно як втраченої альтернативи советському тоталітаризму. У термінах же советської пропаганди Українська революція подавалась не інакше як українська дрібно-буржуазна контрреволюція.

Всю суть абсурду процесу 1972 р. висловив Стус у своєму “останньому слові”: “Ви звинувачуєте мене – іменем моєї Вітчизни. І це для мене страшніше смерті” (с. 138). Подібно, у відповіді слідчому під час допиту 21 травня 1980 р. в будівлі КДБ УРСР Стус заявив: “Я літератор, учасник правозахисного і демократичного руху. Я не вбивав мільйони людей, як берійські посіпаки, не судив людей за діяльність, елементарно гарантовану Декларацією прав людини і Хельсінськими документами, не садив здорових людей до божевільні, як це робить КДБ на протязі останніх років. Ото ж усякі розмови про скоєння мною злочину є смішні” (с. 241), що, по суті, було відкритим звинуваченням самих советських каральних органів.

Цинізм гебістів доходив до притягнення у якості свідків по справі навіть неповнолітніх, які, проте, “читали” всю советську пресу, насамперед “районки” і були добре обізнані з антисоветською діяльністю дисидентів. На щастя, до свідчень немовлят справа не дійшла. Показує опубліковане джерело й застосування до Стуса моральних та фізичних тортур, зокрема з “волі слідчого Селюка” (с. 303). І це все за повної відсутності елементарного правового захисту в СССР.

Так, по справі М. Горбала, на захист якого публічно виступив В. Стус, адвокат Васютинська допомагала слідству засудити українського правозахисника. Тому, ще перед початком судового розгляду В. Стус вимагав присутності міжнародного адвоката, позаяк слушно вважав, що “на судах офіційні адвокати СРСР виконують функції другого прокурора” (с. 501). Цю вимогу він повторив і в судовому засіданні, однак прохання Стуса було відхилено, як і відмовлено самостійно захищати себе, а був призначений офіційний адвокат В. Медведчук.

Книга містить великий матеріал з необмеженим інформаційним потенціалом, підходити до якого потрібно критично. Адже багато пока-

зань "свідків", більшість із яких (даних росіянами у Магаданській області та деякими "землячками", наприклад львів'янином Є. Радевичем) написані трафаретно, повторюють одні й ті самі тези, навіть вирази. З плином часу точність формулювань, дат, зовнішніх деталей забувається, тому, цілком очевидно, що тези формулював слідчий, а "свідки" одразу погоджувались, "пригадували" і "свідчили". А деякі "свідки", як М. Сірик, взагалі були гебешними провокаторами. Та й ці формулювання забулись "свідками" вже за пару місяців до початку судового засідання. Є розбіжності у "фактах", записаних різними слідчими КДБ, наприклад магаданським "автором" суперечить запис слідчого з Татарстану... – Так вирішувались долі людей...

Публікація показує, що сталінний, непохитний характер Стуса загартувався під час відбуття першого покарання, про що чітко свідчать таборові документи (с. 145–158), позаяк "Протокол" справи 1972 р., попри невизнання себе винним, показує певне "каяття" поета, який визнавав, що "Україна моя – тільки радянська" (с. 136), що ніби то "послабило" вирок до 5 років таборів та 3 років заслання. Однак, уже в заяві до Президії Верховної Ради СРСР від 10.12.1976 р. Стус чітко зазначив: "Пять лет, проведенных мной в лагере, только утвердили меня в справедливости избранного пути: необходимость демократизации общественной жизни в СССР, обеспечения свободного развития для каждого народа и каждого человека становится все очевиднее" (с. 223).

Відображена у публікації й трансформація українського правозахисного руху в бік соціального. Так, захоплюючись виступом польської "Солідарності", В. Стус зауважив:

"Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінський рух – то вища математика для цілої країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника – це мова загальнозрозуміла, прийнятна" (с. 685).

Працота В. Стуса з усією очевидністю виразилась наприкінці 1980 – на початку 1990-х років, коли національно-визвольний рух здобув блискучу перемогу перебуваючи у формі соціального. Ці думки українського правозахисника залишаються актуальними й на сьогодні, коли для більшості населення України права людини, демократичні свободи, елементарна людська гідність залишаються пустим місцем, поступаючись "шматку гнилої ковбаси", що з усією очевидністю продемонстрували вибори 2019 р. ...

Настав час відновити історичну справедливість і публікація “Справи Стуса” є вагомим кроком у цьому напрямку. Так, у листі до Верховного Суду УРСР та Генерального прокурора ССРСР, В. Стус пророче наголошував: “Я тільки прагну нагадати про те, як вас будуть проклинати нащадки, коли ви домучите молоде покоління, народжене від розстріляних батьків” (с. 477).

Відтак, справа містить цілий шерех антигероїв. Вражає перелік “московських доброхотів”, у присутності яких В. Стус допускав “вигадки” “порочащие советский государственный и общественный строй” (с. 12). Ці різні Казакови, Баннікови, Радевичі та їм подібні, чи з власної ініціативи, виявляючи соціалістичну пильність, чи на прохання гебістів у часи ССРСР свідчили проти інакомислячих, проти тих, хто був інакшим, хто “набирався нахабності” не бути сірою масою, а сьогодні ті самі “московські доброхоти” голосують за різних Януковичів, Зеленських, Медведчуків та їм подібних штовхаючи країну назад у тоталітарне минуле.

Безпосередньо по справі Стуса 1972 року “московськими доброхотами” виступили суддя Г. Дишель та народні засідателі А. Войтенко та І. Самченко, слідчий Логінов, гебісти Туркін та В. Федорчук. До честі адвоката С. Кржепицького, він таки подав касаційну скаргу на вирок суду, яка, проте, залишилася без задоволення, “оскільки Стус особливо небезпечний державний злочинець..., він повинен відбувати покарання в ВТК суворого режиму” (с. 111). Їхню ганебну справу продовжили в 1980 р. прокурори Ф. Глух та П. Аржанов (Армсанов), суддя Фещенко, “народні” засідателі П. Михайловський, Н. Мойсеєва та Н. Ткаченко, слідчі А. Селюк, Бойцов, Цимох, Пастухов, адвокати Л. Коритченко, згодом – В. Медведчук, про якого Євген Сверстюк говорив, що “мораль і Медведчук – речі несумісні” (с. 657), та інші. На цей раз від подачі касаційної скарги Стус рішуче відмовився, “добре знаючи, що таке радянський політичний суд” (с. 579). За вимогою прокурора, суд присудив поету 10 років позбавлення волі та 5 років заслання, з чим повністю погодився адвокат. Фактично, це був присуд смерті, – так дорого заплатила Україна за “шоу” Олімпіади-80!

І попри те, що В. Стус загинув 4 вересня 1985 р. у пермському концтаборі № 36, фактично, він відбув повний термін покарання. Лише 15 червня 1990 р. Пленум Верховного Суду УРСР скасував вирок Київського обласного суду від 7 вересня 1972 р., а 2 серпня 1990 р., вже після прийняття Декларації про державний суверенітет України, за поданням прокурора УРСР М. Потебенька був скасований вирок Київського міського

суду від 2 жовтня 1980 р. Водночас, враховуючи, що "речові докази" "могут представлять определенную литературно-художественную ценность", КДБ погодилося повернути їх спадкоємцям поета. В. Стус реабілітований, однак зло, заподіяне йому репресивними органами ССРСР, як і нанесене Україні та українській культурі в особі Стуса та тисяч інших незаконно репресованих політв'язів, залишається непокараним...

Насамкінець варто зазначити, що навіть через документи КДБ пробиває промінь непохитної віри В. Стуса в перемогу його справи, у повалення імперії зла – ССРСР, у відродження України та своє повернення додому – в українську Україну. Так, у заяві до Президії Верховної Ради ССРСР від 10.12.1976 р. він заявляв, що "число отважных, добровольно взявших на себя нелегкую ответственность за дальнейшее развитие своего народа, будет расти все быстрее... час справедливости близок. Он уже стучится во все двери" (с. 224). Стальна віра Стуса та його побратимів у справедливість і перемогу своєї справи змінювала світ навколо, попри те, що рабська натура советських людей всіляко намагалась відгороджуватися від свободи. Репресивна машина була безсила, вона змушена була звертатись до послуг різних кишенькових журналістів, як, наприклад, журналістки тенькінської районки А. Супряги, "добре ознайомленої" з політичною українською еміграцією та її виданнями, а також "Справою Стуса" 1972 р.

В умовах розгулу КДБ у Києві, з непохитною вірою Стус закликав побратимів: "Тримайся, брате. Всім бідам наперекір – тримайся. У нас малі шанси – перебути лихоліття... І нам треба залишити ясну голову для того часу" (с. 285).

До археографічної публікації додано низку додатків, що розкривають деякі сторони життя й творчості В. Стуса. З цих додатків найбільшу вагу має публікація "З таборового зошита. Останній відомий текст Василя Стуса". Окрім того, що це джерело особового походження авторства самого Стуса, воно в низці деталей спростовує показання магаданських "свідків", як, наприклад, показів про вільний вибір Стусом кімнати проживання в гуртожитку. Він мав жити в кімнаті, в яку підселили п'яниць, що було додатковим психологічним покаранням поета. Фактично, цей документ є антитезою всій творчості КДБ зі звинувачення Стуса.

Також варто відмітити археографічну публікацію спогадів Василя Овсієнка під назвою "Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус", в яких розкриваються останні роки життя В. Стуса, проведені в советському концтаборі в с. Кучино Пермської області, де загалом ук-

раїнці становили більшість. Прикметно, що на базі саме цього табору згодом був створений Музей історії політичних репресій і тоталітаризму в СРСР “Перм-36”. Щодо поставленого питання автор не дає однозначної відповіді, лише зазначає, що “загадку загибелі Василя Стуса знають виконавці. Деякі з них не випадково скоро померли. Знають замовники, і деякі з них досі живі. Але вони до злочину не признаються” (с. 633). Останні ж дні життя Стуса розкриваються у спогадах російського політв’язня Леоніда Бородіна – єдиного росіянина у таборі № 36, записаних В. Кіпіані в 2002 р.

Проте дещо дисонують у публікації журналістські розслідування В. Кіпіані “Стус і Нобель. Демістифікація міфу” та “Чи вбивав адвокат Медведчук поета Стуса?” Археографічна публікація такого важливого документа, як “Справа Василя Стуса” є самодостатньою і не потребує додаткових “містифікацій” чи “демістифікацій”. Тим більше, що автор показує, що у долі Стуса нобелівський слід таки присутній, тим самим цей додаток ще більше містифікує біографію поета.

На жаль, у публікації відсутня археографічна передмова, де мали б бути розкриті принципи публікації, передання тексту, виправлення помилок тощо. Відтак, не зрозуміло, чи одруки зроблені видавцем, чи вони містяться в оригіналі, як, наприклад, на с. 475, у “шапці” копії листа Стуса до Верховного Суду УРСР та Генерального прокурора “Союзу СРСР” та тексті: “...винних у безпідставному й звинуваченні Горбала” (помилки виділені курсивом і підкреслені). На жаль, публікація подає два варіанти написання прізвища прокурора Аржанов і Армсанов, тому не зрозуміло, чи це помилка прочитання тексту, чи тут йдеться про дві різні особи. Також варто було б зазначити спосіб створення того чи того тексту: машинописний чи рукописний.

Відсутні в публікації потрібні коментарі, тому книга є складною для широкого читача. Варто було б прокоментувати хоча б статті Кримінального кодексу СРСР, за якими звинувачувались чи засуджувались дисиденти і поклики на які рясніють у документах КДБ. Наведення цих статей у науковому апараті наочно продемонструвало б безглуздість звинувачень та тоталітарний характер совєтської репресивної машини.

Значно виграла б книга, якби до неї були додані показчик опублікованих документів та прокоментований іменний показчик, що значно полегшило б користування книгою як історичним джерелом та розширило б джерелознавчий потенціал публікації.

Проте, унікальність видання “Справи Василя Стуса” полягає зокрема в тому, що вона має не лише велику наукову цінність, а й вагому суспільно-політичну актуальність для сучасної України.

Так, з відродженням в Україні в 2019 році політичного дисидентства, знову актуальними стають думки В. Стуса щодо поводження на політичних процесах: "Під час слідства думай про справу, а не про себе. Коли ти не нашкодиш їй, тобі буде легше перенести тягар ізоляції. На всі питання слідства можна відповідати так: а) всі необх[ідні] пояснення в справі я волю дати лише у відкр[итому] політ процесі з участю представників укр[аїнських] і міжнар[одних] правоз[ахисних] орг-цій. До цього часу відповідати не волю; б) відповідати не бажаю" (с. 217, 294), чи, наприклад, теза, що "на випадок арешту подбай про своїх рідних, які залиш-ся у матер[іальній] скруті, подбай про те, щоб тебе міг заступити твій товариш, який продовжить твою роботу" (с. 216). Хоча у цьому документі, за визнанням КДБ, Стус закликав до боротьби за здобуття "незалежної України" (с. 216, 293), важливе місце дисидент відводив питанням національної пам'яті: "На зах[ідно]-укр[аїнських] землях у кожному селі треба складати картотеки тих, що загинули в роки нац[іонально]-визв[ольного] повс[тання], – учасників ОУН і УПА, потрібна політ. історія кожного села, містечка, району" (с. 217, 295). Програма актуальна й на сьогодні, проте її варто розширити на національно-визвольну боротьбу першої половини ХХ ст., насамперед щодо учасників Української революції, бійців армії УНР та УГА та інших українських збройних формувань.

По-сучасному звучить і висновок слідчих КДБ щодо поглядів Стуса, згідно яких: "В нашому суспільстві..., щоб «не хотілось їсти і пити», нібито слухають лекції, дивляться кінофільми, як житимуть щасливо в майбутньому" (с. 202, 300). Як тут не пригадати "відосіки" зеленої команди? Як і гостроактуально звучить теза Левка Лук'яненка, висловлена у листах до друзів і побратимів та долучена до кримінальної справи: "Він (Стус – Д. Г.) прав у головному – ми не можемо байдуже дивитися на навколишнє життя і заспокоювати своє сумління рабською формулою: головою стіну не проб'єш. Він закликає до активного ставлення щодо наших проблем і в цьому заслуговує на наслідування..." (с. 71).

Тому, у вічність, у майбуття України спрямовані останні слова Василя Стуса на судилищі 1980 р.: "Я не визнавав і не визнаю себе винним. До самої смерті я буду стояти на обороні правди від брехні, чистих людей від убивць, Ісуса Христа від диявола" (с. 561)...

Дмитро Гордієнко

КАТЕРИНА ЩОТКІНА, *Хроніки Томосу*, Х. (Віват), 2019, 304 с. – (Серія “Історія та політика”).

Здобуття Автокефального Томосу Православною Церквою України в січні 2019 року для українського православ'я стало подією тисячоліття, порівнянню хіба що з актом запровадження християнства в Україні наприкінці X ст. Тим самим Президента Петра Порошенка можна сміливо поставити поруч з князем Володимиром Великим. Для християнства в Україні загалом акт надання Томосу має неабияке значення, адже відкриває нові перспективи для екуменічного діалогу з усім християнським світом. Значення Томосу одразу оцінили як українці, так і недруги, особливо в урядових колах країни-агресора – Росії.

Перипетії навколо Томосу широко висвітлювались пресою та іншими мас-медіа, врешті знайшли відображення і в узагальнених працях, з яких на особливий інтерес заслуговує книга української журналістки, відомого фахівця з релігійних питань Катерини Щоткіної “Хроніки Томосу”.

Книга написана в публіцистичному стилі і розрахована на широкого читача, що ускладнює суто науковий аналіз і пояснює деякі суперечності в історичних екскурсах. Та, попри публіцистичний характер, прикре враження справляють такі помилки, як підміна Люблінської унії Гадяцькою, датування європейської Реформації XV ст. тощо.

Авторка розпочинає свій виклад з увідного розділу, з промовистою назвою “Що таке автокефалія і як вона стала «мрією українського народу»”. Виклад подається на широкому фоні інших церков, підводиться висновок, що церква, як суспільний інститут, у здобутті автокефалії цілком залежить від державних інститутів, тому роль української державної влади, насамперед Президента Петра Порошенка виявилася вирішальною і в українському прикладі. Заслуговує на увагу теза К. Щоткіної, згідно якої “«отримані» автокефалії – на відміну від «уроджених», себто тих кафедр, які ведуть родовід від апостолів, – узагалі з'явилися саме як компроміс політики й церкви” (с. 10). Однак апостольську традицію пряму чи опосередковану мають усі християнські церкви. Саме питання “апостольської традиції” зумовило гостре несприйняття української автокефалії російським політикумом. Відхід Києва в автокефалію забирає з собою “апостольську традицію” – Андрієву легенду та рівноапостольську – святих Ольгу та Володимира. Адже саме Київ, а не Москва, як слушно наголошує К. Щоткіна, є центром “руського міра”. Тому можна цілком погодитися з авторкою, що в українському варіанті “долі автоке-

фальної церкви й держави переплетені дуже тісно, і успіхи однієї зумовлюють успіхи й саме існування другої” (с. 15). Саме тому серед негативних маркерів, якими РПЦ позначала український автокефальний рух, одного з найвагоміших значень набуває термін “розкол”. Цьому питанню авторка приділяє окрему увагу, цілком слушно наголошуючи, що про жоден розкол української церкви тут не йдеться. Фактично ж, “український розкол” – це розкол Російської православної церкви. Розкол імперії” (с. 148). Тим самим єдина розкольницька церква в Україні – це УПЦ МП, яка, у термінах авторки, – справжня “хранителька розколу”.

Слушною є й думка авторки, що наявність у складі Київської митрополії (мається на увазі УПЦ МП) окремих митрополій є втіленням ідеї федералізації України у церковній сфері (с. 165), що являє небезпечний прецедент для державної цілісності України. Прикметно, що цей ганж перейняла в УПЦ МП і УПЦ КП – нині ПЦУ, чи то зі звичайного наслідування звиклого зразка чи просто з нерозуміння загроз такої структури. Ще одним викликом для України з боку УПЦ МП, на жаль, лише пунктирно згаданим авторкою, стало зрощення церкви з кримінальними структурами та українським олігархатом, політично орієнтованим винятково на Москву.

З ідеєю автокефалії тісно пов’язана ідея “національної церкви”. За первісною ідеєю істинна Християнська Церква може бути лише єдиною і вселенською. Проте історичний розвиток показав, що єдність являється лише “вічною мрією” християн. На практиці ж, “у кожної «православної» нації, «православної» держави є національна церква” (с. 45). При цьому, як слушно наголошує К. Щоткіна, “для українців питання «церковного будівництва» виявилось пов’язаним з національним будівництвом і самосвідомістю глибше, ніж у багатьох інших народів” (с. 52), що зумовлено особливостями історичних доль українського народу, коли зачасту саме належність до православної церкви визначала “національну” ідентичність. З іншого боку, “боротьба за православ’я виводила Україну, як ми бачимо, зовсім не в «східну традицію», а в західноєвропейський контекст” (с. 59). Тому, цілком у руслі національної традиції, Петро Порошенко й поставив питання здобуття Томосу в широкий контекст євроінтеграції України.

Політичне православ’я авторка детально розкриває на прикладі РПЦ. Заслуговує на увагу думка К. Щоткіної, згідно якої передача Данилового монастиря під адміністрацію Московської патріархії у 1983 році зумовлювалась прагненням советського керівництва “знайти й запустити ті механізми, які не дозволять країні розвалитися, а якщо вона й розвалиться – то щоб не остаточно” (с. 81). Слушність цієї думки підтверджена

історією – на всьому постсовєтському просторі лише РПЦ залишилась єдиним публічним імперським інститутом Росії, насамперед каналами якої й поширюються бацили “руського міра”. Однак, прикметно, що з середини 1980-х років виводиться і рух “третьої автокефалії” Української Церкви, пов’язаний з діяльністю Українського культурологічного клубу. Таким чином на кінець 1980 – початок 1990-х років “перед православним священством постало непросте завдання – зберегти паству, налаштовану проти імперії, у православній вірі, вивести з імперського проекту, але залишитися у православ’ї” (с. 98). Проте “вийти з РПЦ виявилось простіше, ніж позбутися РПЦ зсередини” (с. 106). Відтак, попри стрімкий злет автокефальної ідеї на початку 1990-х років до його втілення в Томосі 2019 року пройшов драматичний шлях, довжиною майже в три десятиліття. Цей період пов’язаний з активною діяльністю Патріарха Філарета – “символу української автокефалії”, постаті якого присвячено найбільший, передостанній розділ книги “Церковний проект патріарха Філарета”.

Упродовж майже трьох десятиліть української незалежності православний проєкт Патріарха Філарета у формі Української Православної Церкви Київського Патріархату виявився найуспішнішим. При цьому К. Щоткіна чітко відкидає версію РПЦ про перехід владики Філарета на чіткі автокефальні позиції української церкви через провал на виборах у патріархи Московські. Ще у жовтні 1990 р. під час візиту в Україну Патріарха Московського Алексія II в Києві прозвучало гасло “геть московського попа”, що в роки Російсько-української війни (2014–) перетворилося на своєрідний мем. Авторка проводить ідею, згідно якої, на той час митрополит Філарет ішов за подіями – розвал СРСР зумовлював і розвал церкви, попри те, “що церква увійшла до списку «скреп», на які загальні правила розділу не поширювалися”, “автономія у складі РПЦ – це було «останнє слово» імперії” (с. 119, 120). Таким чином автокефалія церкви відповідала інтересам постсовєтської номенклатури, що зосередила у своїх руках владу після серпня 1991 р., представником якої був і Патріарх Філарет. Відповідно й успіх саме цього, певним чином “постсовєтського” проєкту зумовлювався тим, що він був спрямований на совєтських у своїй суті людей.

Впевнено авторка спростовує й тезу про “зраду” київським митрополитом совєтської держави: “патріарх Філарет завжди дотримувався однієї парадигми державно-церковних відносин – повної і беззастережної підтримки церквою держави” (с. 126). Тому цілком природно, що з відродженням Української держави мало відбутися і відродження Української Церкви. Відтак, першим актом церковного відродження став Об’єднавчий собор 25–26 червня 1992 р. з утворенням Української Православної Церкви Київського Патріархату, на чолі з Патріархом Мсти-

славом Скрипником, замом якого було призначено митрополита Філарета. На жаль, авторка ніяк не пояснює таку позицію митрополита Філарета, хоча далі показує неминучість автокефального руху в Україні і наголошує, що “якби в РПЦ не було митрополита Філарета, його слід було б вигадати. Бо саме його особа дозволила Москві виправдати ту жорстку й недалекоглядну політику стосовно УПЦ МП, яка буде нею реалізована” (с. 156). Сам Патріарх Мстислав Скрипник не визнав Собор і його рішення, тому цілком очевидно, що це був тактичний крок самого Філарета, який тим самим “знімав” з себе низку звинувачень, які на нього рясно сипалися з рядів РПЦ. Не приніс Собор і єдності українському православ’ю. Проте саме ця подія стала визначальною в русі української церкви до здобуття реальної автокефалії.

Вихід митрополита Філарета “з-за ширми”, на думку К. Щоткіної, був зумовлений викликом для молодого УПЦ КП після перемоги Л. Кучми з виразно промосковськими позиціями на президентських виборах у 1994 р. Перший акт протистояння церкви й влади увійшов в історію як “кривавий вівторок” 1995 р., коли під час похорону Патріарха Володимира Романюка режим Кучми використав “Беркут” для кривавого розгону похоронної процесії.

Обрання Патріархом митрополита Філарета, безумовно, пішло на користь церкві, особливо в часі першого російського реваншу в Україні за каденції Л. Кучми. Як наголошує К. Щоткіна, “Патріарх став не лише лідером національної церкви й автокефального руху – він став просто «національним» лідером, втіленням національної ідеї і державницьких устремлінь” (с. 141).

Авторка влучно прив’язала успіх автокефального українського проєкту до загального потужного руху українського суспільства під гаслом “Геть від Москви” (с. 42). Цьому сприяло й відверте втягування УПЦ МП проросійськими елітами в сферу реальної політики, перший вияв якої відбувся під час президентської кампанії 2004 р., коли УПЦ МП відкрито повела агітацію проти кандидатури Віктора Ющенка. Як зазначає К. Щоткіна, такої відвертості, яку виявили Л. Кучма та В. Янукович, “у використанні «церковного ресурсу» ніхто собі раніше не дозволяв” (с. 182). Розгортання “політичного православ’я” в Україні актуалізувалось з приходом на патріарший престол у Москві Кирила Гундяєва – соратника В. Путіна і палкого адепта “руського міра”, а в Києві – митрополита УПЦ МП Онуфрія Березовського, який між миром і війною “ладен був обрати війну” (с. 187).

Церковний вибір Петра Порошенка був однозначним і визначався він перемогою Євромайдану та європейським вибором пасіонарної час-

тини українців. Ставши чітко на позиції реалізації політичного національного проєкту, Президент Порошенко неминуче змушений був очолити фінальну стадію боротьби за Томос і він її очолив. Цій меті сприяло й повне падіння авторитету УПЦ МП, що сталося внаслідок окупації Росією Криму та розгортанням війни на Донбасі.

Боротьба за автокефалію Української Православної Церкви вийшла на міжнародний рівень. “Питання про канонічну територію України набуло геополітичного звучання: церкву було визнано важливою складовою війни України за незалежність” (с. 254). Боротьба триває, як і триває Російсько-українська війна...

Книга позначена певним суб’єктивізмом. Авторка явно симпатизує митрополиту УПЦ МП Володимиру Сабодану, який подається винятково в яскравих, світлих тонах, і водночас вона “недолюблює” Президента Віктора Ющенка, повторюючи штампи щодо оцінки чи “помилки” його каденції, хоча й визнає, що “команді Ющенка вдалося посунути на шляху до канонічної автокефалії напрочуд далеко”, наприклад, здобути визнання Вселенського Патріарха неканонічності передання Київської митрополії Московському патріархату 1686 р. (с. 218), як визнає авторка й зміцнення незалежності України в часи президентства Віктора Ющенка.

Та попри все, книга побудована на широкому матеріалі, сповнена глибокого та всебічного аналізу подій, і заслуговує на увагу як широкого кола читачів, так і професійних істориків та суспільствознавців загалом. Щодо перспектив, заслуговує на увагу думка К. Щоткіної, згідної якої, у ситуації, що склалася на межі 2018–2019 рр., “Москві більше нічого не залишається, як чіплятися за Київ. Інші сценарії – у яких Київ набуває реальної самостійності, зокрема церковної, – повністю змінює долю Москви й примушує її до пошуку іншого – власного «сенсу життя». А там до цього не готові” (с. 300).

Як буде розвиватися історія українського православ’я покаже час. Очевидно, успіх Української Православної Церкви ще певний час буде залежати від успіху України як держави в унезалеженні від Москви, безпосередньо у протистоянні Росії на фронті, в культурній та інформаційній політиці. У свою чергу, успіх української церкви й держави має привести до справжньої секуляризації України, до дійсного відокремлення церкви від держави, що, зі свого боку, сприятиме вестернізації та європеїзації України, відтак остаточному виходу з імперських обіймів Росії та “оздоровленню” українського православ’я.

Дмитро Гордієнко

CONTENTS

Sources and Source Studies

<i>Papakin H. (Kyiv). Source Studies in the Digital World: What Will You Do?</i>	<i>5</i>
--	----------

The phenomenon of “digital turn” in the source studies is the focus of the article. The “digital turn” in human life has begun in the last decade of the 20th century, which significantly influenced the development of history, philosophy, law, linguistics, culturology, etc. But above all, it has a clear source value. Almost all researchers enjoy its benefits, while considering the latest sources as “surrogates” of the real them. This is the first attempt to uncover the challenges created by this turn. Digital source in both its forms, “born digital” or digital image of a traditional source, needs new approaches and even a new philosophy of perception, that has been not sufficiently defined yet. At the same times we apply the method of comparative approaches, analysis and synthesis of the latest areas of science. Due to this, we determine the specifics of the study of such sources, identify their positive and problematic qualities. The new type of sources is able to significantly transform the traditional ideas about the source, document, monument, putting in their place the image, database, program, etc., it requires considerable attention, theoretical awareness.

<i>Mavrin O. (Kyiv). English-Language Ucrainica: Materials for Bibliography</i>	<i>17</i>
---	-----------

The Slavistic English-Language bibliography can be a promising project for the “Slavistic Collection” yearbook and will serve as an information database for researchers studying not only the history of Slavic nations, but also their languages, culture, philosophy, etc. First of all, the Ukrainian studies are a priority. The publications dealing with Ukraine’s national minorities and indigenous peoples also have to be an important part of the Bibliography. This material should attract the attention of specialists who study the issues of the Slavistics, foreign historiography and especially Ukrainian Studies abroad.

<i>Kovalchuk O. (Kyiv). Acts’s Archeography on the Pages of the “Arkhib Yugo-Zapadnoy Rossii”: Fluctuation of Forms</i>	<i>21</i>
---	-----------

Acts’s archeography is a separate section of general archeography specializing in the search, description and publication of act material. In Ukrainian archeography, this trend began to form in the Nineteenth century due to the publication of the Acts’s books by the Kyiv Archeographic Commission. Although much material had accumulated over several decades, its studying is prevented by the lack of certain standards for archeographic processing and publication of acts.

In the article, using the concept of fluctuation, an attempt was made to study the nature of the published material within the AYuZR publications and to sort it in certain directions. For this purpose, some organizing centers were identified and their influence on archeographic design investigated.

<i>Kornienko V. (Kyiv). Letter of Nadiya Kybalchych to Mykhailo Hrushevsky (Publication of an Epistolary Monument)</i>	31
--	----

The paper is a publication of Nadiya Kybalchych's letter to Mykhailo Hrushevsky dated June 13, 1917. The epistolary monument is published in the original language, with the preserved author's spelling and detailed comments.

Historiography, Methodology, and History of the Slavic Studies

<i>Gaidenko P. (Kyiv). History of Ancient Russian Church Organization: Difficulties of Writing (Several Methodological Judgements)</i>	36
--	----

Questions of the methodology of the history of the church are extremely important not only for scientific work, but also for the formation of a single intellectual and cultural space. Within the framework of the presented report, an attempt was made to understand the situation in the field of formation of review works on the history of the ancient Russian church organization. Indeed, in recent years researchers have never been able to create textbooks and large-scale works on the general history of the ancient Russian church organization, such as those written in the second half of the 19th – early 20th centuries. The observed is largely due to the general crisis of the genre of “big narratives”. In addition, however, there are other problems. With the existence of several competing church Orthodox organizations in Ukraine, Russia and Belarus, the emergence of such large church-historical works is difficult, as historical problems become apologetic. In addition, the church history of recent decades is moving towards the processes of active formations of national cultures. The work of researchers is hampered by the internal self-censorship of university collectives, the destruction of a single categorical space, difficulties in material financing of scientific projects and other difficulties.

<i>Starkov V. (Kyiv). Mykola Kostomarov About a Game Factor in the Festive Culture of Ukrainians</i>	53
--	----

In this article we try to trace Mykola Kostomarov's views on Ukrainian festival culture, studying his folklore and ethnographic works of different years, in particular on Ukrainian folk songs in the context of Slavic mythology, as well as the role of play in shaping festival culture.

He found the ideas of the genesis of Ukrainian folk festivals in the comparative analysis of Slavic ceremonial cultures, especially in folk songs.

<i>Levchenko V. (Odesa). Scientific Communications of Odesa Scholars-Historians with Magazine “Slavia” and Their Value for Development of Ukrainian Slavic Studies</i>	63
--	----

The article analyzes the scientific achievements of Odesa scholars of the 1920s – 1930s in the study of the history and culture of the Slavic peoples. Against the background of socio-political and socio-cultural situation in the

Ukrainian SSR, for example, the Prague magazine “Slavia” examines the singular aspects of the study of Slavic studies by historians from Odesa. The directions of scientific studies are covered and an attempt was made to analyze the scientific papers published by the Odesa scholars in this magazine. It is emphasized on preservation of the traditions of the leading branch of Slavic science in Odesa on the background of the general development of Slavic studies in the USSR and the formation and development of Ukrainian Slavic studies.

History and Culture of Slavs

<i>Likhtei I. (Uzhhorod).</i> Intentions and Consequences of the Second Crusade of the Czech King Przemysl Otakar II to Prussia on the Change of 1267–1268	74
--	----

The article covers main events related to the preparation of the second crusade of Przemysl Otakar II to Prussia. An attempt is being made to find out the intentions of the Czech king which urged him to organize the campaign. The official purpose of the armed action was to assist the Teutonic Order in suppressing the revolt of the Prussians who were heathens. However, Przemysl Otakar II's aspirations were more visionary in nature. He sought to conquer new territories, and perhaps even gain access to the Baltic Sea to create a universal monarchy. An important component of the plans of the Czech ruler was also the intention to obtain the status of Archiepiscopate for the Olomouc Episcopacy, which would play an important role in the expansion of Christianity on the conquered territories inhabited by the Pagans. It was also a convenient occasion for the emancipation of the Olomouc Episcopacy from the authority of the Mainz Archdiocese. However, the Pope did not want to conflict with the Mainz Archdiocese, and therefore did not support the desire of Przemysl Otakar II. In general, the second crusade to Prussia was unfinished and did not reach the goals that the Czech ruler sought to organize.

<i>Verameiev S. (Gomel, Belarus).</i> Metropolitan Lev Kischka And His Activities	88
---	----

This article outlines the main milestones in the biography of Lev Kishka. An attempt was made to determine its role in the history of the Uniate Church in the Belarusian and Ukrainian lands. The author emphasizes that Kishka was the initiator of the Zamoysky Council of 1720, which had a significant impact on the development of the Uniate Church. The intellectual heritage of the Metropolitan is considered, his works known to date are listed.

<i>Kotelnitsky N. (Chernihiv).</i> Political Connections of the Zemstvo's Liberals of the Northern Left Bank With Representatives of the Ukrainian National Movement (60–80's of the 19 th c.)	98
---	----

The article reveals the contacts of the Zemstvo's liberals of northern Ukraine with members of the Ukrainian national movement in the context of the participation of the opposition aristocracy and “Ukrainophiles” in the large-scale liberation movement in the Russian Empire in the 1860s and 1880s.

<i>Kurayev O. (Kyiv). Chancellor of the German Empire Otto von Bismarck and the Question of Division of the Austrian Crown Land Galicia (1883–1888)</i>	104
---	-----

The article analyzes new archival findings in the Political Archives of the German Foreign Ministry in Berlin and the Austrian State Archives – Archives of the House, Court and State in Vienna, which indicate a purposeful study of the domestic political situation in the Kingdom of Galicia and Lodomeria by the top leadership of the German Empire.

<i>Khomenko V. (Konotop). The Issue of Collaboration of Mykhailo Hrushevsky with the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries in the SRs' Press Materials</i>	117
--	-----

The article studies the issue of collaboration of the famous historian Mykhailo Hrushevsky with the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries. The materials from the main SRs' periodical publications published in Ukraine in 1917–1920 are considered. Their informational possibilities regarding the outlined topic are analysed. It is concluded that the SRs' periodicals are characterised by short and sporadic references to M. Hrushevsky's relationship with the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries, which mostly address the period of the Directorate of the Ukrainian National Republic.

<i>Generaliuk L. (Kyiv). Quo Vadis, Ukraine? A Poem “Seven Years” by Sviatoslav Gordynsky: Visualisation of the Period 1914–1920</i>	129
--	-----

In article is offered analysis the historical philosophy poem “Seven years” (1939) by Sviatoslav Gordynsky. The Poet-vizioner has made 80 years ago reconstruction of very important, key period of struggle at Ukrainian history – with 1914 for 1920. Gordynsky showed processes which have rallied the nation, factors menacing to it, but also she victories and defeats. The poem, thanks to brevity and visualisation, actually, in the documentary form of cinema speaks about struggle stages for freedom and the State, teaches history lessons more expressively. Lessons, so important for the Ukrainian state at beginning of the century 21th.

<i>Starodub A. (Kyiv). Features of National Self-Identification of the Higher Orthodox Clergy in Poland in the Early 1920's</i>	160
---	-----

The article analyzes the characteristics of identity and position to the “national question” in the Church of the higher clergy of the Orthodox Archdiocese in the Republic of Poland in the early 1920's.

<i>Solonska N. (Kyiv). The Grain Field of Ukrainians on Canadian Soil: Slavic Agricultural Aorld (on the Pages of Immigrant Publications)</i>	184
---	-----

In the article, based on the works of Canadian-Ukrainian and domestic researchers, the Ukrainian peasantry of Canada is considered as a separate social group in the context of its history and as a segment of domestic peasant studies; the phenomenon of Ukrainian farming – as a means of integrating the Slavic community into the English-speaking environment of the new country of residence.

Pavlova H. (Minsk, Belarus). Colour Palette of Belarusian Wedding Poetry195

The work is devoted to the issue of semantics of colours in wedding ceremonies on the territory of Belarus, to the definition of functional features of these images in wedding songs. Numerous and varied examples of wedding songs, which are taken from published sources and obtained by the author during field folklore and ethnographic expeditions to different regions of the country, consistently consider the main colours of the wedding ceremony: red, white, black, yellow, blue. It is established that white colour is most widespread in Vitebsk and Gomel regions, and red color prevails in Mogilev, Gomel and Minsk regions. Emphasis is placed on comparing red and white colours with others that have a symbolic meaning in wedding songs.

Reviews

Hordiienko D. (Kyiv). “... Doomed to Eternal Life”. [Review]:
Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього
КДБ УРСР, уклад. В. КІПІАНІ, Х. (Віват), 2019, 688 с.; іл. –
(Серія “Історія та політика”) (The Case of Vasyl Stus.
Collection of Documents from the Archives of the Former KGB
of the USSR, ed. by V. KIPIANI, Kharkiv (Vivat), 2019, 688 p. –
(Series “History and Politics”))207

Hordiienko D. (Kyiv). КАТЕРИНА ЩОТКІНА, Хроніки Томосу,
Х. (Віват), 2019, 304 с. – (Серія “Історія та політика”)
(KATERYNA SHCHOTKINA, Chronicles of the Tomos,
Kharkiv (Vivat), 2019, 304 p. – (Series “History and Politics”))220

ЗМІСТ

Джерела та джерелознавство

<i>Папакін Г. (Київ)</i> . Джерелознавство у цифровому світі: що робити?	5
<i>Маврін О. (Київ)</i> . Англомовна Ucraina: матеріали до бібліографії	17
<i>Ковальчук О. (Київ)</i> . Актова археографія на сторінках “Архива Юго-Западной России”: флуктуація форм	21
<i>Корнієнко В. (Київ)</i> . Лист Надії Кибальчич до Михайла Грушевського (публікація епістолярної пам’ятки)	31

Історіографія, методологія та історія слов’янознавства

<i>Гайденок П. (Київ)</i> . Історія давньоруської церковної організації: труднощі написання (кілька методологічних суджень)	36
<i>Старков В. (Київ)</i> . Микола Костомаров про ігровий чинник у святковій культурі українців	53
<i>Левченко В. (Одеса)</i> . Наукові комунікації одеських вчених-істориків з часописом “Slavia” та їх значення для розвитку українського слов’янознавства	63

Історія та культура слов’ян

<i>Ліхтей І. (Ужгород)</i> . Мета і наслідки другого походу чеського короля Пршемисла Отакара II на Пруссію на зламі 1267–1268 років	74
<i>Верамеєв С. (Гомель, Беларусь)</i> . Мітрапаліт Леў Кішка і яго дзейнасць	88
<i>Котельницький Н. (Чернігів)</i> . Політичні зв’язки ліберальних земців Північного Лівобережжя з представниками українського національного руху (60–80 рр. XIX ст.)	98
<i>Кураєв О. (Київ)</i> . Канцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк і питання поділу австрійської коронної землі Галичина (1883–1888 рр.)	104

<i>Хоменко В. (Комотон). Питання співробітництва Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у матеріалах есерівської преси</i>	117
<i>Генералюк Л. (Київ). Quo Vadis, Україно? Поема “Сім літ” Святослава Гординського: візуалізація періоду 1914–1920 рр.</i>	129
<i>Стародуб А. (Київ). Особливості національної самоідентифікації вищого православного духовенства в Польщі на початку 1920-х рр.</i>	160
<i>Солонська Н. (Київ). Хлібна нива українства на канадській землі: слов’янський хліборобський світ (по сторінках іммігрантських видань)</i>	184
<i>Паўлава А. (Мінск, Беларусь). Колеравая палітра паэзіі беларускага вяселля</i>	195

Рецензії. Огляди

<i>Гордієнко Д. (Київ). “...Засуджений на довічне життя”. [Рец.:] Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР, уклад. В. КІПАНІ, Х. (Віват), 2019, 688 с.; іл. – (Серія “Історія та політика”)</i>	207
<i>Гордієнко Д. (Київ). КАТЕРИНА ЩОТКІНА, Хроніки Томосу, Х. (Віват), 2019, 304 с. – (Серія “Історія та політика”)</i>	220
Contents	225

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

ВИП. V

Оригінал-макет, верстка *В. Корнієнко*.

Редактор *Д. Гордієнко*.

Дизайн обкладинки *А. Кальченко*.

Адреса редакції:

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001

Підписано до друку 10.11.2020.

Формат 60х84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.

Ум.-друк. арк. 13,48. Обл.-вид. арк. 13,53.